

Educació i Història

Revista d'Història de l'Educació

Núm. 46 | Juliol-Desembre | 2025

ISSN: 1134-0258

e-ISSN: 2013-9632

**Societat d'Història de l'Educació
dels Països de Llengua Catalana**

Entre l'ideal i el real:
projectes universitaris
en clau històrica

Educació i Història

Revista d'Història de l'Educació

Núm. 46 | Juliol-Desembre | 2025

*Societat
d'Història
de l'Educació
dels Països
de Llengua
Catalana*

**Societat d'Història de l'Educació
dels Països de Llengua Catalana**

Filial de l'Institut d'Estudis Catalans

<https://revistes.iec.cat/index.php/EduH>

Universitat de les Illes Balears

<https://www.uib.cat>

ISSN 1134-0258

e-ISSN 2013-9632

Consell de redacció:

Andrés Payà Rico, Universitat de València
Eulàlia Collelldemont Pujadas, Universitat de Vic-Universitat Central de Catalunya
Jordi García Ferrero, Universitat de Barcelona
Juri Meda, Università degli Studi di Macerata
Llum Sanfeliu Gimeno, Universitat de València
Maitane Ostolaza Esnal, Université de Perpignan

Consell científic:

Alejandro M. Diéguez, Arxiu Apostòlic del Vaticà
Alejandro Mayordomo Pérez, Universitat de València
Alejandro Tiana Ferrer, Universidad Nacional de Educación a Distancia
Antonella Cagnolati, Università degli Studi di Foggia
António Teodoro, Universidade Lusófona de Humanidades e Tecnologias
Antonio Viñao Frago, Universidad de Murcia
Ernesto Candeias Martins, Escola Superior de Educação. Instituto Politécnico de Castelo Branco
Gabriel Janer Manila, Universitat de les Illes Balears
Isabel Grana Gil, Universidad de Málaga
Joan Soler Mata, Universitat de Vic-Universitat Central de Catalunya, Espanya
Josep González-Agápito, Universitat de Barcelona
Juan Manuel Fernández Soria, Universitat de València
Luis Miguel Lázaro Lorente, Universitat de València
Marcelo Caruso, Humboldt-Universität zu Berlin
Paulí Davila Balsera, Euscal Herriko Unibertsitatea
Pere Solà Gussinyer, Universitat Autònoma de Barcelona
Rita Hofstetter, Université de Genève
Roberto Sani, Università degli Studi di Macerata
Salomó Marquès Sureda, Universitat de Girona
Teresa Rabazas Romero, Universidad Complutense de Madrid
Victoria Robles Sanjuán, Universidad de Granada

Direcció:

Pere Fullana Puigserver. Universitat de les Illes Balears

Secretari:

Sergi Moll Bagur. Universitat de les Illes Balears

Educació i Història és una revista semestral de la Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana, filial de l'Institut d'Estudis Catalans, especialitzada en estudis sobre l'educació des d'una perspectiva històrica. El temes més habituals són: el pensament pedagògic; les institucions educatives; els fenòmens de socialització i l'educació informal; la relació entre política i educació; la història de l'escola; l'educació del lleure; els llibres i materials escolars, les associacions juvenils i la història de la infància i els temes referents a l'ensenyament de la història de l'educació. Va dirigida als investigadors en història de l'educació i es distribueix gratuïtament als socis de la Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana.

© dels articles: els autors

© de l'edició: Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana, filial de l'Institut d'Estudis Catalans
Carrer del Carme, 47. 08001 Barcelona i Universitat de les Illes Balears.

Fotografia de coberta: Facultad de Ciencias de Oviedo [Aula con alumnos] de Pando Barrero, Juan Miguel (1915-1992).
28/11/1968. Arxiu Pando. Font, Instituto del Patrimonio Cultural de España.

Tiratge: 50

Edició: Edicions UIB. Cas Jai. Campus universitari. Cra. de Valldemossa, km 7.5. 07122 Palma (Illes Balears)

<https://edicions.uib.es>

Impressió: Gelabert - Indústria Gràfica. Carrer Renou 60-64. 07420 Sa Pobla. www.gelabert.eu

ISSN 1134-0258

e-ISSN 2013-9632

DL: B. 14977-1994

La revista *Educació i Història* està indexada i avaluada en bases de dades com: DOAJ, DIALNET, LATINDEX, RACO, REDINED, CIRC, IRESIE, CARHUS Plus+, MIAR, Índices-CSIC, ERIH Plus, JISC, DULCINEA, TIB, WORLDCAT, EZB, ZDB, REBIUN i ANVUR.

Els continguts d'*Educació i Història. Revista d'Història de l'Educació* estan subjectes —llevat que s'indiqui el contrari en el text o en el material gràfic— a una llicència Reconeixement - No comercial - Sense obres derivades 3.0 Espanya (by-nc-nd) de Creative Commons, el text complet de la qual es pot consultar a <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/deed.ca>. Així doncs, s'autoritza el públic en general a reproduir, distribuir i comunicar l'obra sempre que se'n reconegui l'autoria i l'entitat que la publica i no se'n faci un ús comercial ni cap obra derivada.

TEMA MONOGRÀFIC
MONOGRAPHIC THEME

Sara González Gómez i Albert Cassanyes Roig
Entre l'ideal i el real: projectes universitaris en clau històrica, pàg. 9-13
Between the Ideal and the Real: University Projects in Historical Perspective

Judith Quintano Nieto
La vigència del projecte Universitat Popular: connectar passat i present,
pàg. 15-30
The validity of the Popular University project: connecting past and present

Sara González Gómez i Avelina Miquel Lara
El projecte d'una universitat radiada a Barcelona a inicis del segle xx,
pàg. 31-50
*The project for a radio university in Barcelona at the beginning of the 20th
century*

Francesc Xavier Fantova Ibáñez
**La Universitat Literària de Solsona (1614-1717): funció social i conflicte
interuniversitari**, pàg. 51-73
*The Literary University of Solsona (1614-1717): Social function and
interuniversity conflict*

Joaquim Vallés Dalmau i Josep Serrano Daura
**Els lideratges en la morfogènesi de les universitats històriques del Principat
de Catalunya**, pàg. 75-91
*The leaders in morphogenesis of the historical universities of Principality of
Catalonia*

Sergio Calvo Romero

Del paradigma binomial al contexto generalizado de movilización estudiantil en España (1965-1969), pàg. 93-121

From the binomial paradigm to the generalized context of student mobilization in Spain (1965-1969)

Marc B. Escolà i Pons i Aleu Miret Moscatel

La historiografia de la Universitat de l'Estudi General de Barcelona, pàg. 123-136

The Historiography of the University of the Studium Generale of Barcelona

Rafael Ramis Barceló i Pedro Ramis Serra

El projecte frustrat d'una càtedra de Predicació a la Universitat de Barcelona (1695), pàg. 137-154

A frustrated project of a chair of Preaching at the University of Barcelona (1695)

ASSAJOS I ESTUDIS

ASSAYS AND RESEARCHES

Silvia Pacelli

Mutilated Veterans: The Heroic Representation of Disability in Italian Children's Literature, pàg. 157-173

Veterans mutilats: la representació heroica de la discapacitat en la literatura infantil italiana

INFORMACIÓ SOBRE ELS AUTORS DELS ARTICLES

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS OF THE ARTICLES

NORMES DE PRESENTACIÓ D'ORIGINALS PER A L'EDICIÓ

PRESENTATION REGULATIONS OF ORIGINALS FOR PUBLISHING

TEMA MONOGRÀFIC
MONOGRAPHIC THEME

PRESENTACIÓ

Entre l'ideal i el real:
projectes universitaris en clau històrica
*Between the Ideal and the Real: University
Projects in Historical Perspective*

Sara González Gómez
sara.gonzalez@uib.es
Universitat de les Illes Balears (Espanya)

Albert Cassanyes Roig
albert.cassanyes@uib.cat
Universitat de les Illes Balears (Espanya)

La història de les universitats és una història secular de permanències i resistències, conflictes, adaptacions i, a vegades, també de transformacions i intents de progrés. Les institucions universitàries no són entitats estàtiques ni aïllades, sinó que interactuen constantment amb el seu entorn, amb millor o pitjor sort. Les universitats han estat, en ocasions, actors conservadors resistents al canvi. En d'altres, les seves actuacions han demostrat una clara mirada cap a la modernitat i la innovació. Per aquest motiu, convé no quedar-se en postures idealitzades o generalistes, sinó avançar cap a una història de les universitats en què es tinguin en compte els seus èxits, al mateix temps que les seves limitacions, contradiccions i els conflictes interns. Tot això forma part de la riquesa històrica d'una institució que continua atraient l'atenció d'investigadors de diferents especialitats (història; història de l'educació; història del dret; història de l'economia; història de la medicina; història de l'arquitectura...), atrets per la quantitat ingent d'arestes que conformen la figura de la universitat, convertida en un suggeridor objecte d'estudi.

La pertinència de l'estudi de la història de les universitats rau en la seva capacitat per oferir una comprensió més profunda del rol que aquestes institucions han exercit i continuen exercint en la societat. A Espanya, per sort, la història de les universitats i de les persones que les «ocupen i habiten» constitueix un camp consolidat.¹ En línies generals, és possible afirmar que ha rebut l'atenció d'un important grup d'investigadors que han contribuït amb els seus treballs a ampliar i enriquir la informació de què disposem sobre el passat històric de les nostres universitats. Repassant la literatura sobre historiografia universitària, observem que els temes desenvolupats són múltiples i abasten aspectes com la història de les universitats en general; de universitats concretes; el seu professorat, especialment els catedràtics; estudis amb caràcter prosopogràfic; el seu alumnat, amb especial atenció a la mobilització estudiantil; la participació de la dona en la vida universitària i la regulació que els afecta; i un llarg etcètera.

Tanmateix, per la riquesa, profusió i longevitat de moltes d'aquestes institucions, el seu estudi continua estant obert i inconclús.² Sens dubte, suprimir la història de les universitats, tal com esmentava fa anys Julio Ruiz Berrio, ens conduiria a deixar coixa «l'evolució de la societat perquè no comprendríem l'aventura del pensament, ni les institucions docents actuals, ni els avenços i limitacions de la ciència, ni la història política de les nostres societats, ni la religiosa, ni moltes virtuts i defectes dels nostres dirigents».³

Fa alguns anys plantejàvem en aquesta mateixa revista, en un article dedicat a l'anàlisi bibliogràfica de la història de la universitat a Espanya durant el franquisme,⁴ que una de les qüestions en les quals més s'havia avançat en història de les universitats durant els darrers temps era en fer el necessari salt des d'una història merament descriptiva (d'estatuts, de normativa, de reglamentació...) cap a una història interpretativa. Una història que intenta apropiarse a una realitat passada i ho fa mitjançant l'ús de fonts primàries diverses, per albirar l'autèntic estat d'aquestes institucions, per trobar

¹ Préstec pres de BALLARÍN, P. «Entre ocupar y habitar. Una revisión historiográfica sobre Mujeres y Universidad en España», *Arenal. Revista de historia de las mujeres*, núm. 17 (2010), p. 223.

² CRUZ MUNDET, J. R. *Archivos universitarios e historia de las universidades*, Getafe: Instituto Antonio Nebrija de Estudios sobre la Universidad; Madrid: Dykinson, 2023.

³ RUIZ BERRIO, J. «Algunas reflexiones sobre la Historia de las Universidades», *Historia de la Educación. Revista Interuniversitaria*, núm. 5 (1986), p. 11-12.

⁴ GONZÁLEZ GÓMEZ, S. «Historia de la Universidad en España durante el franquismo: análisis bibliográfico», *Educació i Història*, núm. 26 (2015), p. 187-212.

explicació als esdeveniments i, en definitiva, per intentar anar molt més enllà en el seu estudi, coneixement i comprensió.

Tot això ens ha animat a plantejar aquest monogràfic, en clau històrica, però des d'una perspectiva de «l'ideal i el real», com versa el títol. Ens proposem oferir una mirada diferent, enfocada en projectes transformadors, no sempre assolits; en propostes de canvi, no sempre concloses. En rebel·lions i accions de protesta, de diferent envergadura i calat en funció del districte universitari. En conflictes institucionals que formen part, al cap i a la fi, de la història viva de les universitats. Fins i tot en les complicacions conceptuals i metodològiques que es presenten per al seu estudi. Una lectura focalitzada en l'ideal, en la utopia, a vegades realitzable, d'altres no. A partir d'aquest fil conductor recollim un total de sis articles i un report documental que presentem a continuació de manera resumida al lector.

El monogràfic s'obre en línia amb l'estudi de plantejaments universitaris de transformació social. Ens trobem, en primer lloc, amb l'estudi de Judith Quintano Nieto, de la Universitat de Valladolid, que es proposa visitar el Projecte Universitat Popular des de la perspectiva històrica per analitzar el valor social, educatiu, cultural i polític d'aquest moviment. Se n'estudia l'evolució, des de finals del segle XIX fins a l'actualitat, per recuperar-ne la memòria i mostrar el valor de l'educació popular en diferents temps i escenaris polítics. A més, s'apunten algunes claus de futur en termes d'aprenentatge al llarg de la vida, participació i transformació social, amb la finalitat de construir un projecte d'Universitat Popular d'escoles de ciutadania que donin resposta als interessos i al sentir de les persones participants, abastant diverses perspectives i connectant el local amb el global.

El treball següent se circumscriu al context de la Universitat de Barcelona durant la primera meitat del segle XX. Sara González i Avelina Miquel, de la Universitat de les Illes Balears, analitzen una proposta d'inserció de la ràdio en la vida universitària com a mitjà d'alfabetització, culturització i difusió d'ensenyaments superiors. Un impuls lligat a un entramat molt més ampli que connecta directament amb la tendència d'extensió universitària, universitats populars i, en general, alfabetització obrera. La pertinència de l'estudi rau en tractar una iniciativa poc documentada i desconeguda en el nostre àmbit. A partir de fonts documentals i, especialment, retalls de premsa, s'intenta reconstruir un projecte que serveix com a exemple d'una forma precursora d'educació a distància. En la iniciativa analitzada hi ha un clar objectiu de projecció social, perquè la universitat —per mitjà de la cultura i la producció intel·lectual— beneficiï el conjunt de la societat. Es dona, per tant, un procés

de recerca d'una universitat més social, compromesa, pública i preocupada per alguna cosa més que per les seves clàssiques funcions de docència i recerca.

En tercer lloc, el lector trobarà l'article signat per Francesc Xavier Fantova Ibáñez, de la Universitat d'Andorra, en el qual s'explora el cas concret del Col·legi de Llobera de Solsona (1614-1717), pertanyent al Principat de Catalunya. Aquesta iniciativa, nascuda de l'estament eclesiàstic i desenvolupada sota la seva protecció jurídica i material, presentava una singularitat morfogenètica que la va convertir gairebé en una excepcionalitat en el marc de la història universitària del Principat. Com a tal, per aquestes particularitats que tornen a moure's en el terreny de l'ideal i el real, en línia amb aquest volum, s'incorpora aquest treball que aporta noves claus per comprendre la pluralitat i complexitat del mapa universitari català anterior a la centralització borbònica.

Continuam avançant amb l'article signat per Joaquim Vallés i Josep Serrano de la Universitat d'Andorra. El treball ofereix una mirada crítica sobre la diversitat estructural i funcional dels sistemes universitaris, des del seu origen medieval fins a les transformacions contemporànies. Recorre les fites fonamentals que han donat forma a la institucionalització d'ensenyaments superiors: la missió dual de la universitat entre l'ideal liberal i les exigències formatives; la progressiva especialització i diversificació d'ensenyaments; el paper de les polítiques públiques en la incorporació de disciplines aplicades, i la tensió entre autonomia universitària i control estatal. Lluny d'oferir un relat lineal, el text articula un fil evolutiu de la universitat com a institució social, destacant la pluralitat de lògiques que han configurat el seu catàleg d'ensenyaments, mostrant així la seva riquesa i complexitat.

A continuació, es presenta el treball de Sergio Calvo Romero, investigador de la Universitat de Saragossa, que explora el moviment universitari, una de les qüestions més cultivades en l'àmbit de la història de les universitats durant les darreres dècades. L'autor planteja les dues etapes a distingir en la història de l'oposició estudiantil durant la dictadura. La primera correspon als anys quaranta i primera meitat dels cinquanta, de caràcter testimonial i minoritari, gairebé aïllat i localitzat a les universitats de Madrid i Barcelona. La segona etapa començaria a la segona meitat dels anys cinquanta i finalitzaria als anys setanta, estenent-se la mobilització de manera progressiva per totes les universitats. El lector trobarà un recorregut interessant pels principals fets i esdeveniments de contestació i mobilització universitària de l'època, entesa com a escenari de desafiament al règim i com a escola d'aprenentatge per a molts dels personatges polítics destacats de la transició espanyola.

Tanca l'apartat d'articles del monogràfic el treball d'Aleu Miret Moscatel i Marc B. Escolà, de la Universitat d'Andorra, presentat amb el objectiu d'oferir una revisió crítica i actualitzada de la historiografia sobre la Universitat de l'Estudi General de Barcelona, des de la seva fundació el 1450 fins a l'actualitat, emmarcant-la en el context més ampli de les universitats catalanes. Els autors analitzen les principals obres publicades al llarg del temps, detectant omissions i imprecisions en estudis anteriors, i reivindicant la necessitat d'una monografia completa i homologable amb la d'altres institucions històriques. Les seves principals aportacions rau en l'actualització del registre bibliogràfic, l'anàlisi detallada dels treballs clau i la crítica a la manca d'interès institucional per la història medieval i moderna de la universitat.

Finalment, a l'apartat de documentació d'aquest número s'inclou un treball signat per Rafael Ramis Barceló i Pedro Ramis Serra, ambdós investigadors de la Universitat de les Illes Balears, que ens descobreixen un projecte frustrat de la Universitat de Barcelona relacionat amb una càtedra de Predicació. El context és la Universitat de Barcelona, l'any 1695. La idea era unir la càtedra d'Hebreu i la de Predicació en la persona d'un sacerdot català i graduat a la Facultat de Sagrada Teologia, exercitat en predicació. El treball aporta unes pinzellades breus per contextualitzar el projecte i presenta, a continuació, un document interessant, de trenta-vuit punts, sobre els problemes per a la creació de la malaguanyada càtedra.

Lluny de construir una visió homogènia, el conjunt d'articles que compon aquest monogràfic mostra la riquesa i la complexitat del esdevenir universitari, revelant com cada intent d'innovació, canvi o progrés, fins i tot quan no arriba al seu objectiu, deixa una empremta en el teixit institucional. Revisitar la universitat des de la perspectiva històrica sempre constitueix un repte que ens convida a repensar-la més enllà de les seves estructures i funcions tradicionals, com una institució viva, inserida en dinàmiques socials, culturals i polítiques complexes. En definitiva, aquest volum aspira, d'una forma modesta, a contribuir al coneixement històric des d'una perspectiva que conjuga anàlisi, crítica i projecció.

La vigència del projecte Universitat Popular: connectar passat i present

The validity of the Popular University project: connecting past and present

Judith Quintano Nieto
judith.quintano@uva.es
Universidad de Valladolid (Espanya)

Data de recepció de l'original: 11/10/2024

Data d'acceptació: 14/02/2025

RESUM

Considerant el paper que les universitats populars han tingut en l'educació de persones adultes de potenciar l'accés a l'educació, la promoció cultural i la participació ciutadana, aquest treball pretén revisitar el projecte Universitat Popular des de la perspectiva històrica per a analitzar el valor social, educatiu, cultural i polític d'aquest moviment. Se n'estudia l'evolució, des de final del segle XIX fins a l'actualitat, per a recuperar-ne la memòria i mostrar el valor que ha tingut l'educació popular en els diferents moments polítics esdevinguts a Espanya. A més, s'apunten algunes claus de futur en termes d'aprenentatge al llarg de la vida, participació i transformació social, amb la finalitat de construir un projecte d'Universitat Popular d'escoles de ciutadania que donin resposta als interessos i als sentiments de les persones participants, abastant diverses perspectives i connectant el que és local amb el que és global.

PARAULES CLAU: aprenentatge al llarg de la vida, educació d'adults, educació ciutadana, cultura, universitats populars.

RESUMEN

Considerando el papel que las Universidades Populares han tenido en la educación de personas adultas potenciando el acceso a la educación, la promoción cultural y la participación ciudadana, este trabajo pretende revisar el Proyecto Universidad Popular desde la perspectiva histórica para analizar el valor social, educativo, cultural y político de este movimiento. Se estudia su evolución, desde finales del siglo XIX hasta la actualidad, para recuperar su memoria y mostrar el valor de la educación popular en los diferentes momentos políticos acaecidos en España. Además, se apuntan algunas claves de futuro en términos de aprendizaje a lo largo de la vida, participación y transformación social, con el fin de construir un proyecto de Universidad Popular de escuelas de ciudadanía que den respuesta a los intereses y al sentir de las personas participantes, abarcando diversas perspectivas y conectando lo local con lo global.

PALABRAS CLAVE: aprendizaje a lo largo de la vida, educación de adultos, educación ciudadana, cultura, Universidades Populares.

ABSTRACT

Considering the role that role that Popular Universities have played in adult education by promoting access to education, cultural promotion and citizen participation, this work aims to revisit the Popular University Project from a historical perspective to analyze the social, educational, cultural and political value of this movement. Its evolution, from the end of the 19th century to the present day, is studied to recover its memory and show the value of popular education in the different political moments that occurred in Spain. In addition, some keys to the future in terms of lifelong learning, participation and social transformation are pointed out, in order to build a project of Popular University of citizenship schools that respond to the interests and feeling of the participants, covering various perspectives and connecting the local with the global.

KEYWORDS: lifelong learning, adult education, civic education, culture, Popular Universities.

1. INTRODUCCIÓ

Les universitats populars s'han consolidat com a espais d'aprenentatge al llarg de la vida. Concebudes com a entitats que promouen el dinamisme social i pensament crític, han exercit un paper significatiu de l'educació popular des de final del segle XIX fins als nostres dies, teixint una història compassada amb l'avanç democràtic de la ciutadania a escala local.¹

Les successives transformacions esdevingudes fan que les societats s'enfrontin a canvis estructurals en diversos àmbits quotidians, i influeixen en les persones i en els seus contextos educatius, socials i culturals. Aquests canvis interpel·len a reorientar els itineraris educatius existents per vincular-los amb les noves necessitats ciutadanes. Es necessiten altres espais i temps educatius concordes amb aquestes transformacions, i cal una pràctica educativa basada en processos democratitzadors i participatius, que doni resposta als interessos i necessitats de les persones i que involucri, en termes d'igualtat, participants, personal educador i professorat universitari vinculat a la comunitat científica.²

L'educació ha de comprometre's amb les realitats i els desafiaments que concerneixen la vida quotidiana. Les accions polítiques, així com la diversitat d'actors pedagògics i socials, han de garantir la seva presència dins i fora dels sistemes educatius per a assegurar l'extensió i la diversificació de circumstàncies que afavoreixin l'aprenentatge al llarg de tot el cicle vital.³ En l'educació es troba la clau de la igualtat d'oportunitats, la cohesió social i la reconstrucció d'una societat que millori la qualitat de vida.

Els canvis socials i culturals viscuts no s'expliquen sense analitzar els canvis educatius ocorreguts en l'àmbit de l'educació de persones adultes en els últims segles. Mentre s'instaura el paradigma de l'aprenentatge al llarg de la vida amb vista a formar una ciutadania participativa, crítica i, en definitiva, culta i compromesa amb el seu entorn, a les universitats populars (UP) germina aquesta idea des de fa bastants anys.

Al llarg de la història social, es demostra el paper de l'educació en el desenvolupament dels pobles. Per això la formació permanent no pot ser

¹ MONTES MARTÍN, V. M. «Origen de las Universidades Populares», *Revista Española de Educación Comparada*, núm. 27 (2016), p. 215-236.

² FLECHA, R., ELBOJ, C. «La educación de personas adultas en la sociedad de la información», *Educación XXI*, núm. 3 (2000), p. 141-162.

³ CARIDE GÓMEZ, J. A. «No hay educación no formal», *Educación Social. Revista de Intervención Socioeducativa*, núm. 28 (2004), p. 6-8.

un sistema paral·lel a l'oficial, sinó que cal considerar-la una part important de la vida. Prenent com a referència plantejaments propis de la Il·lustració, segons els quals es defensa la necessitat que la instrucció abasti totes les edats, i dels moviments de renovació pedagògica que donen resposta a les demandes educatives davant els nous models de societat, l'educació permanent comença a ser present en el disseny de polítiques educatives per fomentar el benestar econòmic, la realització personal i la cohesió social, entre altres qüestions, de manera que se supera la idea d'educació de segona oportunitat i compensatòria.⁴

Els organismes internacionals han atorgat un paper imprescindible a l'aprenentatge al llarg de la vida⁵ i consideren que és la clau per a entrar en el segle XXI i sortir-se'n en la societat actual, com projecta l'Associació Europea per a l'Educació de Persones Adultes (EAEA) en els principis clau publicats el 2019.⁶

Partint d'una visió més crítica, Pascual Cabo⁷ proposa la revolució del discurs pedagògic actual en educació de persones adultes i apunta que la creació d'una cultura emancipadora només és possible a través de pràctiques democràtiques radicals. La pedagogia crítica freiriana⁸ planteja que els subjectes siguin participants del seu propi procés educatiu a través de l'acció dialògica, i en això es basen les experiències d'educació democràtica de persones adultes.⁹

Des d'aquesta concepció, l'educació de persones adultes supera l'acte de compartir coneixements, pretén crear projectes comuns que donin sentit a la vida de les persones participants, la qual cosa suposa desenvolupar una educació de qualitat per a totes les persones implicades, partint del dret a ser diferents i la possibilitat d'aconseguir resultats iguals. Des d'aquesta perspectiva, l'educació i la cultura es troben en el món adult com a motors de canvi social a través del protagonisme dels educands en el seu propi procés

⁴ MARTÍ PUIG, M. «De l'analfabetisme al programa d'educació permanent d'adults en l'Espanya del segle XX», *Educació i Història. Revista d'Història de l'Educació*, núm. 36 (2020), p. 43-68.

⁵ PÉREZ SERRANO, G. «Aprender a lo largo de la vida. Desafío de la sociedad actual», *Ágora Digital*, núm. 1 (2001).

⁶ ASOCIACIÓN EUROPEA PARA LA EDUCACIÓN DE PERSONAS ADULTAS (EAEA). *Manifiesto por la educación de personas adultas en el siglo XXI. El poder y la alegría de aprender*, Bruselas: EAEA, 2019.

⁷ PASCUAL CABO, A. *Hacia una sociología curricular en educación de personas adultas*, Barcelona: Octaedro, 2000.

⁸ FREIRE, P. *A la sombra de este árbol*, Barcelona: El Roure, 1997.

⁹ FLECHA, J.R. «La pedagogía de la autonomía de Freire y la educación democrática de personas adultas», *Revista Interuniversitaria de Formación de Profesorado*, núm. 18, vol. 2 (2004), p. 27-43.

d'aprenentatge, i conformen una ciutadania activa i participativa en un món global.

2. ANTECEDENTS DE LES UNIVERSITATS POPULARS A ESPANYA

L'esdevenir del temps educatiu i social dels últims segles ens ha delectat amb múltiples iniciatives educatives d'especial interès que, a vegades, han quedat relegades a un segon pla perquè no pertanyen al sistema educatiu hegemònic. Ens referim a les experiències que emanen de l'àmbit de l'educació popular, més concretament de l'educació de persones adultes, en què les aportacions de les UP, entre d'altres, han estat el germen de l'actual perspectiva internacional de l'aprenentatge al llarg de la vida.

Seguint les tesis de Guereña i Tiana Ferrer, es concep l'educació popular com un conjunt polimorf de processos de formació que pretenen l'educació de les classes populars, realitzats fora o en paral·lel als circuits i processos escolars institucionals —tant privats com públics—, i que comprenen els diferents àmbits de l'educació popular —personal, social i ideològic—, així com l'amplitud de nivells formatius, sobretot els vinculats a la formació bàsica, la formació professional i la cultura general. Tot plegat, dut a terme per multiplicitat d'agents, des de les administracions públiques fins a diferents entitats i organitzacions socials, així com agrupacions de les persones implicades.¹⁰

L'auge de l'educació popular permet que les UP adquireixin forma pròpia i se succeeixin amb més o menys projecció en diferents països:^{11 12} el Regne Unit, Bèlgica, Dinamarca, Alemanya, Itàlia, Portugal, l'Argentina, Mèxic, el Brasil, Guatemala; també a Espanya, context en el qual se situa aquest treball. Les iniciatives que s'emmarquen dins aquest projecte sorgeixen tant per iniciativa ciutadana, de la mà del moviment obrer i social, com per part de les

¹⁰ GUEREÑA, J. L., TIANA FERRER, A. «La educación popular». A: GUEREÑA, J. L.; RUIZ BERRIO, J.; TIANA FERRER, A. (eds). *Historia de la Educación en la España contemporánea. Diez años de investigación*, Madrid: CIDE, 1994, p. 141-172. i a GUEREÑA, J. L. «El espacio de la educación popular en la época contemporánea», *Revista de Historia de la Educación*, núm. 20 (2001), p. 8.

¹¹ TORRES AGUILAR, M. «Extensión Universitaria y Universidades Populares: el modelo de educación libre en la Universidad Popular Mexicana (1912-1920)», *Revista Historia de la Educación Latinoamericana*, núm. 12 (2009), p. 196-219.

¹² GUEREÑA, J. L., TIANA FERRER, A. (coord.) *Formas y espacios de la educación popular en la Europa Mediterránea: siglos XIX y XX*, Madrid: Casa de Velázquez i Universidad Nacional de Educación a Distancia, 2016, p. 167-246.

institucions universitàries, des de plantejaments d'obertura social, vinculant la cultura i la ciència amb la societat en tota la seva amplitud.

Els ressons de l'educació popular arriben ràpidament a les universitats, que, sense renunciar a la seva pretensió acadèmica, també persegueixen compartir el coneixement amb aquells sectors de la població que no van poder accedir a la universitat. La vinculació entre l'educació de persones adultes i la institució universitària, en forma d'extensió universitària, té origen a l'últim quart del segle XIX, de la mà d'algunes universitats angleses a proposta de professorat liberal. Se centra en la difusió cultural entre les classes populars i presta especial atenció als col·lectius desfavorits, tot i que és un model exportat a altres països.¹³ Aquestes entitats, encara que no excloents de plantejaments socials, posaven el focus d'atenció en la divulgació científica i cultural.¹⁴

El referent de les actuals universitats populars, de tall més social, i el que Espanya pren com a model, se situa a França¹⁵ entorn de final del segle XIX, moment en el qual s'inicien processos d'ensenyament superior amb una perspectiva eticosocial, amb la finalitat de generar una elit proletària a través de l'educació sindical, cooperativa, política i social.¹⁶ Entre els anys 1900 i 1940, neixen, fracassen, reneixen, es reinventen i tornen a desaparèixer entitats d'aquest tipus, que van servir de model per a il·luminar o derrocar les iniciatives emergents d'educació popular.

Aquests moviments socials¹⁷ francesos es van gestar de la mà, entre d'altres, de Georges Deherme, obrer autodidacte, propagandista i mobilitzador

¹³ TIANA FERRER, A. «La educación de adultos en el siglo XIX: los primeros pasos hacia la constitución de un nuevo ámbito educativo», *Revista de Educación*, núm. 294 (1991), p. 7-26.

¹⁴ CANTERO, C. *El concepto de la extensión universitaria a lo largo de la historia*. Sevilla: Dirección General de Universidades de la Consejería de Innovación, Ciencia y Empresa de la Junta de Andalucía, 2006.

¹⁵ VEGEU LÁZARO, L. M. «La universidad popular francesa, modelo de educación popular para adultos, 1899-1914», a: NEGRÍN FAJARDO, O., VERGARA CIORDIA, J., VILANOU TORRANO, C. *La historia de la educación entre Europa y América. Estudios en honor del profesor Claudio Lozano Seijas*, Madrid: Dykinson, 2018, p. 231-243.

¹⁶ Veieu els treballs de MORENO, P. L. «Haciendo memoria: las Universidades Populares en España», *Tabanque*, núm. 19 (2005), p. 21-39; MORENO, P. L. *Educación popular en la Segunda República Española. Carmen Conde, Antonio Oliver y la Universidad Popular de Cartagena*, Madrid: Biblioteca Nueva, 2008; MORENO, P. L., SEBASTIÁN VICENTE, A. «Un siglo de universidades populares», *Historia de la Educación. Revista Interuniversitaria*, núm. 20 (2001), p. 159-188; MORENO, P. L., SEBASTIÁN VICENTE, A. «Las Universidades Populares en España (1903-2010)», *CEE Participación Educativa* (número extraordinari) (2010), p. 165-179.

¹⁷ MERCIER, L. «La Educación Popular a través de la Universidad Popular en la Francia del primer siglo xx», *Revista de Historia de la Educación*, núm. 20 (2001), p. 118-121.

d'energies, dinamitzador de propostes d'educació sindical, política i social, que formava persones honrades i il·lustrades del poble perquè s'encarreguessin d'administrar i gestionar les cooperatives i els sindicats. Neix així una potent elit proletària destinada a potenciar un altre model social. El 1896 es funda la revista mensual de sociologia positiva *La Coopération des Idées*; el 1898 es consolida el seu primer grup d'estudis entorn del tema de la «cooperació de les idees per a la instrucció superior i l'educació ètica social del poble». És al si d'aquest grup on neix i es defensa, per primera vegada, el projecte d'Universitat Popular, inspirat per la Il·lustració i la Revolució Francesa. El 1899 es crea la Societat de les Universitats Populares amb la finalitat d'aconseguir la propagació d'aquesta mena d'entitats per tot el país, i representa un espai de trobada dels intel·lectuals amb el poble de París, fet de gran repercussió que va tenir tant detractors com simpatitzants. Durant el període comprès entre 1899 i 1914, van proliferar més de 230 agrupacions de tall urbà, que es van estendre en grau més baix a les províncies i arribaren a tenir, en els moments de màxima esplendor, més de 50.000 membres.

El seu pròsper desenvolupament i la diversitat d'iniciatives sorgides no van estar lliures de conflicte, perquè les diferents posicions aviat es convertiren en un camp d'enfrontament. La tendència que defensa Deherme, amb el suport dels reformadors socials, aposta per l'educació com a via per a assossegat les tensions; d'altra banda, l'esperit sindicalista i de lluita de classes la concep com a instrument d'emancipació i de combat per a l'establiment de la República social. A més, sembla que, en un moment controvertit, no hi havia cap proposta temàtica o de ponent apropiada, la qual cosa va produir queixes constants i crítiques, que al seu torn generaven nombroses tensions internes. Totes aquestes incerteses es fan presents des de l'inici i en condicionen enormement la trajectòria.

Els pioners de les primeres UP indagaven sobre el tipus de metodologies més concordes per a la promoció de l'educació mútua. En aquest context, aquestes entitats inicien un procés de transformació cap a una educació més social, vinculada a l'animació sociocultural, per a superar els llastos que suposava seguir les doctrines de l'ensenyament superior. Aquesta nova deriva no és capaç de frenar la decadència i desaparició a la qual es veuen abocades. Més endavant, amb el Front Popular, a partir dels anys trenta és quan aquestes agrupacions troben una nova porta oberta i es vinculen molt estretament a l'educació de persones adultes i a l'organització del temps lliure, en el vessant més recreatiu.

3. TRAJECTÒRIA DE LES UNIVERSITATS POPULARS A ESPANYA

A Espanya, com en altres països, ja existien altres iniciatives d'educació popular. La novetat resideix, més aviat, en la denominació compartida, que agrupa diverses entitats que s'encarregaven de generar i difondre la cultura des dels paràmetres de l'educació popular.¹⁸ Una educació que pretenia acostar el coneixement no solament amb lliçons magistrals, sinó també amb diferents formacions: cursos de llengües estrangeres, fotografia, taquigrafia, cant, dicció i costura; tot això, sumat a consultes mèdiques, econòmiques i jurídiques. A més, hi havia el patronat per a infants, les colònies de vacances, mutualitats, cooperatives diverses, l'agència de col·locació, una extensa biblioteca i el teatre social, tal com es dedueix de l'article que el 1903 Palacios Morini presenta per a *L'Espanya Moderna*, el qual posteriorment aprofundeix en la qüestió amb la publicació d'un llibre el 1908.¹⁹

No resulta senzill traçar un recorregut històric de les UP a Espanya, a causa de la inestabilitat de l'època i dels nombrosos canvis socials i polítics que es van produir des de l'inici del segle xx. A més, es troben a faltar recerques que aportin llum a aquest període, encara que hi ha estudis rigorosos sobre diferents experiències esdevingudes, que permeten distingir diverses etapes en l'educació de persones adultes a Espanya, i sobre les UP en particular.²⁰

Els primers passos de les UP comencen al segle xix. La primera vegada que s'utilitza el terme *universitat popular* és a Oviedo, a la universitat d'aquesta ciutat. Es tracta d'una oferta formativa d'extensió universitària gratuïta, d'estil anglès, que comença el curs 1901-1902 i que tenia com a públic destinatari

¹⁸ MORENO, P. L. «Haciendo memoria: Las universidades populares en España», *Tabanque*, núm. 19 (2005), p. 21-40.

¹⁹ PALACIOS MORINI, L. *Las Universidades Populares*, Valencia: Editorial Sempere, 1908.

²⁰ Alguns d'aquests estudis: PÉREZ GALÁN, M. *La enseñanza en la Segunda República Española*, Madrid: Cuadernos para el Diálogo, 1977; PUENTE, J. M. «Tres años de Universidades Populares (1980-1983)», *Cuadernos de Pedagogía*, núm. 105, (1983), p. 35-37; FERNÁNDEZ SORIA, J. M. *Educación y cultura en la Guerra Civil (España 1936-39)*, Valencia: Nau Llibres, 1984; TIANA FERRER, A. *Maestros, misioneros y militantes. La educación de la clase obrera madrileña, 1898-1917*, Madrid: CIDE, 1992; MORENO MARTÍNEZ, MORENO, P. L., VIÑAO FRAGO, A. *La educación de adultos en España (siglos XIX-XX): Historia de una realidad cambiante y multiforme*, Barcelona: Ariel, 1997; PUELLES BENÍTEZ, M. «Política y educación: Cien años de historia», *Revista de Educación* (número extraordinari) (2000), p. 7-36; MORENO, P. L. «Haciendo memoria: Las universidades populares en España», *Tabanque*, núm. 19 (2005), p. 21-40; LÓPEZ NÚÑEZ, J. A., LORENZO MARTÍN, M. E. «Universidades Populares en España y su relación con la universidad suramericana», *Educación y Educadores*, núm. 12 (2008), p. 153-167;

la classe obrera; un dels seus promotors va ser el professor Rafael Altamira.²¹ Va ser un primer període vinculat a la Institución Libre de Enseñanza, que va estendre la seva tasca a diferents punts del país. A causa de la curta durada d'aquest període, es tracta, més aviat, d'un moment d'arrencada i posada en marxa de diverses entitats arreu del territori nacional, encara que amb una implantació desigual.

Leopoldo Palacios Morini fou pioner a donar a conèixer aquestes entitats al nostre país a través de la seva obra, en la qual en descriu les peculiaritats. La primera universitat popular espanyola s'inaugura el 8 de març de 1903 a València, fundada per Vicente Blasco Ibáñez, i perdura fins al 1928. La difusió de les UP al nostre país, durant aquest període, fou molt lenta, en comparació amb les experiències franceses. Entre els seus promotors destaquen, a més de Blasco Ibáñez, Antonio Machado i Wenceslao Fernández Flórez, juntament amb nombrosos estudiants, professors, intel·lectuals i professionals liberals de la petita i mitjana burgesia liberal, reformista i molt pròxima a cercles republicans.²²

La supervivència d'aquestes entitats no va ser gaire llarga; de fet, algunes no van superar els cinc o set anys. Que no existís una entitat general que n'impulsés la implantació en va alentir la difusió, a més de dificultar l'establiment d'uns principis comuns que donessin sentit i identitat compartida a aquestes iniciatives. Potser, si les UP espanyoles haguessin disposat d'una agrupació similar a la Societat d'Universitats Populares francesa, la tasca d'introducció i difusió hauria estat més fàcil.

Això no significa que les universitats de l'època no tinguessin res en comú. Encara que inicialment sorgeixen de manera aïllada i independent, durant la seva evolució i transformació es van sumar a iniciatives col·lectives, van dirigir la seva acció prioritària —sobretot— cap a les capes populars de la societat (encara que no exclusivament), i van ser considerades una exigència de la democràcia per aconseguir la transformació social.

Les UP van començar a desenvolupar una àmplia varietat d'activitats educatives i culturals, un aspecte que, sovint, es va veure truncat per la

²¹ DE LA CALLE, M. D. «Rafael Altamira y su idea de España», a: ALTAMIRA, P. (coord.), *La huella de Rafael Altamira*, Madrid: Universidad Complutense de Madrid, 2013, p. 10-24.

²² MORENO MARTÍNEZ, P. L. «Las Universidades Populares en España: una revisión historiográfica», a: GUEREÑA, J. L., TIANA FERRER, A. (coord.) *Formas y espacios de la educación popular en la Europa Mediterránea: siglos XIX y XX*, Madrid: Casa de Velázquez i Universidad Nacional de Educación a Distancia, 2016, p. 187-207.

precarietat econòmica que patien des de l'inici. Aquest fet ha estat una constant històrica que es manté fins a l'actualitat: les universitats populars subsisteixen, en moltes ocasions, en condicions econòmiques i laborals molt precàries. No obstant això, la seva continuïtat és possible gràcies al compromís del personal docent i a la participació massiva de l'alumnat.

Posteriorment, durant la Segona República —quan només va perdurar amb força l'entitat segoviana— sorgeix la Universitat Popular de Cartagena (1931), promoguda pel poeta Antonio Oliver Belmás i l'escriptora Carmen Conde. Oferia una àmplia varietat d'activitats culturals i va mantenir una relació especial amb el Patronat de Missions Pedagògiques, una altra iniciativa d'educació popular desenvolupada al segle xx. En aquest cas, la Unió Federal d'Estudiants Hispans fou l'entitat que va afavorir la difusió i implantació de les universitats populars com a instrument per fer arribar al poble els coneixements que emanaven de la universitat.

A partir de llavors, comença a desenvolupar-se la idea de projecte comú i sorgeixen nombroses entitats d'aquest tipus. El congrés de les UP de 1934, que tingué lloc a Cartagena, va suposar un punt d'inflexió en la cohesió de diverses iniciatives i en la incipient constitució de la Federació d'Universitats Populars Hispàniques. Aquesta interessant iniciativa, que hauria permès coordinar diverses experiències estatals, es va veure ràpidament frustrada amb l'esclat de la Guerra Civil, com també altres espais que agrupaven experiències d'educació popular.²³

Amb el conflicte bèl·lic, no es va frenar l'interès per l'educació popular de persones adultes i, encara que algunes universitats populars es van veure obligades a desaparèixer, d'altres es van centrar a reduir l'analfabetisme i a interrompre la seva multiplicitat d'activitats. Davant d'una necessitat social urgent, van funcionar com a mitjans de difusió d'una ideologia progressista que defensava la cultura en una Espanya fragmentada i destruïda. El final de la guerra i la imposició del franquisme van provocar la desaparició d'una bona part de les iniciatives d'educació popular i l'estancament d'altres, que es van veure obligades a viure en la clandestinitat més absoluta. Comença aquí un nou període en els moviments d'educació popular de persones adultes que afecta les UP, eliminades i amb la memòria confiscada.

Els anys seixanta, la Campanya Nacional d'Alfabetització i de Promoció Cultural d'Adults funda la Petita Universitat i marca un nou rumb polític en

²³ Consulteu, entre d'altres, els estudis de Pedro Luis Moreno Martínez esmentats en aquest treball, perquè ofereixen una panoràmica en profunditat dels vaivens del moviment espanyol Universitat Popular.

les iniciatives d'educació de persones adultes, amb un plantejament que va des de l'assistencialisme fins a la transmissió ideològica. Són iniciatives que sorgeixen des de l'Administració d'un Estat no democràtic, amb un control constant, i, atès el contingut dels programes que oferia la campanya, es considera un dels projectes més ambiciosos en aquest àmbit.

Van haver de passar més de quaranta anys perquè ressorgissin les UP i se situessin en un nou context. L'arribada de la democràcia va suposar nombrosos canvis a escala social, econòmica i política, que van generar novament la sensibilitat cap als moviments d'educació popular, entesos com a instruments necessaris per —a més d'eleva el nivell cultural de la ciutadania— fer costat al país, consolidar la democràcia i promoure la participació social, entre altres objectius.²⁴

Van ser les entitats locals, els ajuntaments, qui van donar novament recer a les UP com a mitjà per facilitar l'accés i el gaudi de la cultura a totes les persones i grups. D'aquesta manera, el 1979, després de les primeres eleccions municipals, es va crear a San Sebastián de los Reyes (Madrid) la primera universitat popular espanyola del període democràtic. Les administracions locals assumeixen, en gran manera, l'activitat cultural dels barris i s'ocupen de l'educació bàsica cultural, artística, artesanal, social i, fins i tot, política de les persones adultes. En aquesta etapa, el moviment de renovació social i cultural que constitueixen les UP cobra especial protagonisme.²⁵ Des d'una perspectiva sociològica, era la classe obrera i, especialment, les dones sense formació la població que acudia majoritàriament a les activitats d'aquestes noves entitats, la qual cosa les convertia en potents motors de canvi social, cultural i participatiu a les ciutats on s'instal·laven. Els plantejaments educatius de les UP coincidien, en certa manera, amb les accions d'animació sociocultural, basades en la promoció participativa com a principi bàsic, i es van convertir en un dels models d'educació social més interessants al nostre país. Es tractava d'un projecte cultural, educatiu i participatiu, centrat en les persones, que atenia les seves necessitats i que tenia com a repte la formació de ciutadans madurs i compromesos, els quals es convertien en agents de

²⁴ QUINTANO NIETO, J.; FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ, E. «La construcción de ciudadanía en el proyecto Universidad Popular». A: MÍNGUEZ VALLEJOS, R.; ROMERO SÁNCHEZ, E. (coords.) *La educación ante los retos de una nueva ciudadanía*, Murcia: Universidad de Murcia, 2017, p. 220-228.

²⁵ MADRID IZQUIERDO, J. M. «Las Universidades Populares y la Educación de Adultos», *Pedagogía Social. Revista Interuniversitaria*, núm. 9 (1994), p. 107-114.

les transformacions socials.²⁶ Es va iniciar, així, un període de proliferació i consolidació de les UP que va donar lloc a la creació de la Federació Espanyola d'Universitats Populars (FEUP) a principi dels anys vuitanta. Fou una entitat referent que, des de l'inici fins avui, continua afavorint la difusió i consolidació del moviment. Actualment, disposa d'una xarxa de més de 250 universitats populars federades. Aquesta dada reflecteix la magnitud i la ràpida difusió i consolidació d'aquestes entitats en molts municipis espanyols, on desenvolupen una àmplia oferta formativa de cursos i programes culturals en què participen moltes persones.

4. EL PROJECTE ACTUAL: PROJECCIÓ SOCIAL I TRANSCENDÈNCIA EDUCATIVA EN CLAU D'APRENENTATGES HISTÒRICS

En l'actualitat, atesos els canvis i demandes de la nostra societat, tot i que es mantenen els trets definidors del projecte inicial, s'han anat perfilant una sèrie de principis i orientacions metodològiques que responen al concepte d'universitat popular i que en conformen la senya d'identitat. Aquests trets s'ajusten a les idees més actuals d'aprenentatge al llarg de la vida i educació de persones adultes que proposen els organismes internacionals i recerques científiques.

La diversitat, tant metodològica com organitzativa, és una realitat en les nombroses universitats populars espanyoles. Així mateix, existeixen moltes experiències i iniciatives d'aprenentatge al llarg de la vida que podrien considerar-se afins a les UP, però que no reben aquesta denominació. Sense ànim de catalogació ni classificació, i tenint com a referència els criteris de la FEUP, una universitat popular es defineix com «un projecte de desenvolupament cultural que actua en el municipi, l'objectiu del qual és promoure la participació social, l'educació, la formació i la cultura per a millorar la qualitat de vida de les persones i la comunitat».²⁷

Els gestors de les UP consideren que són els municipis les institucions que han de donar recer, cobertura i institucionalització a aquestes entitats.

²⁶ FROUFE, S. «El papel de la animación sociocultural en las Universidades Populares», *Pedagogía Social. Revista Interuniversitaria*, núm. 15-16 (1997), p. 185-194.

²⁷ FEDERACIÓN ESPAÑOLA DE UNIVERSIDADES POPULARES (FEUP). *Resoluciones del VII Congreso de Universidades Populares. Marco General de Programación. Universidades Populares. Bases Conceptuales*, Albacete: FEUP, 2000.

Amb l'arribada de la democràcia, es va incrementar el nivell competencial i de finançament dels ajuntaments i d'altres administracions. Nogensmenys, en l'època de crisi econòmica en què està immersa la nostra societat, lamentablement, les partides pressupostàries destinades a l'educació i l'aprenentatge al llarg de la vida són retallades.

Dins el projecte, la participació social constitueix un objectiu de compliment prioritari, i s'assumeix la riquesa que representa la participació amb vista a generar alternatives de millora de l'entorn i com a manera de potenciar la solidaritat i la tolerància. Es considera que la participació és un principi i una finalitat, un objectiu i un mètode que impregna totes les activitats, en tant que constitueix un motor de canvi intern i extern.

Si la qualitat de vida és la proporció de benestar físic, psíquic i social experimentat per cada individu i cada grup, així com de felicitat, satisfacció i realització produïdes per les seves circumstàncies i condicions d'existència, les UP recullen i assumeixen, als seus programes, les aspiracions i preocupacions dels participants, amb l'objectiu de crear millors condicions de vida. L'acció de les UP intenta globalitzar i integrar les dinàmiques i els recursos existents al municipi, i posar-los al servei de la qualitat de vida de les persones i de les transformacions socials necessàries per a millorar-la.

L'itinerari de l'oferta formativa de les UP acull l'educació de base (alfabetització, ampliació cultural, etc.), la formació (tecnologies de la informació i la comunicació, música, animació a la lectura, comptabilitat, etc.), la formació per a l'ocupació (assessorament, orientació, capacitació, etc.) i nombroses activitats culturals en els vessants de creació, producció i difusió (monogràfics, seminaris, cursos, tallers, exposicions, fires del llibre, setmanes culturals, etc.). A més, incorporen en la seva àmplia oferta temes transversals vinculats al desenvolupament personal o de caràcter social, d'acord amb els reptes de l'Agenda 2030.

El sistema de valors del projecte de les UP, ja sigui de manera transversal o per atenció directa, pretén impregnar tot el procés socioeducatiu amb valors de justícia, solidaritat, respecte als drets humans, cura de les persones, tolerància intercultural, ecologia i sostenibilitat, entre d'altres. Es considera que, d'aquesta manera, el projecte contribueix a l'aprofundiment d'una democràcia avançada i afavoreix la igualtat d'oportunitats en el coneixement, l'accés, la creació, l'ús i el gaudi de l'educació, la formació i la cultura.

Resulta evident el valor social, cultural i educatiu de les UP, tant en les societats passades com en les actuals. En l'actualitat, hi treballen més de quatre mil professionals de l'educació i la formació al llarg de la vida, i la xifra de

persones que participen en aquests processos educatius supera els dos milions i mig, segons les dades més recents aportades per la FEUP. Les característiques que defineixen el projecte de les UP, també reconegudes per la seva federació, estan relacionades amb la flexibilitat —entesa com la capacitat d'adaptar-se a les necessitats i moments de la població destinatària—; la innovació, atenent els problemes educatius i culturals emergents; la globalització, ja que existeix un projecte comú per a totes les UP; la multiplicitat de disciplines, abordant els projectes des de diferents perspectives (pedagògica, social, cultural, etc.); i la participació, que és tant la seva finalitat com el seu mètode de treball.²⁸

Convé indagar en aquestes experiències, tant en el seu coneixement històric com en altres vessants: estructura organitzativa, models formatius, mètodes pedagògics, pràctiques educatives, entre d'altres, amb vista a analitzar-ne el valor social i l'aportació cultural i educativa. Des d'una perspectiva metodològica, tot apunta al fet que les UP han de tendir cada vegada més cap a l'aprenentatge dialògic orientat al canvi, és a dir, atorgar a les persones un paper actiu i protagonista, en què els sabers tàcits permetin la construcció col·lectiva del coneixement per millorar la qualitat de vida i la transformació social. A més, l'accés a la cultura és una font d'aprenentatge social i un estimulant per a la participació ciutadana.

En definitiva, es tracta d'una educació que es decanta per la democràcia cultural, entesa com un procés que tracta d'impulsar la participació directa dels ciutadans i ciutadanes en la construcció i difusió dels productes culturals d'una comunitat. Aquest concepte està estretament vinculat a l'educació popular, que situa la cultura entre els fenòmens més quotidians de la vida social.²⁹

5. CONCLUSIONS

La temàtica d'aquest treball s'emmarca en l'espai pedagògic de l'aprenentatge al llarg de la vida i l'educació popular, aquesta parcel·la de la pedagogia que requereix les iniciatives de la ciutadania transformades en

²⁸ FEDERACIÓN ESPAÑOLA DE UNIVERSIDADES POPULARES (FEUP). *Resolución del XII Congreso de la Federación Española de Universidades Populares. Bases Conceptuales y Marco General de Programación FEUP 2016-2019*, Dos Hermanas (Sevilla): FEUP, 2016.

²⁹ CARIDE GÓMEZ, J. A. «La animación sociocultural y el desarrollo comunitario como educación social», *Revista de Educación*, núm. 336 (2005), p. 73-88.

contingut educatiu. En concret, ens situem en el camp de les UP, un context pedagògic on s'han anat formant persones adultes al llarg dels segles.

Superar la separació tradicional entre els tres tipus d'educació —formal, no formal i informal— implica reconèixer els vincles i les influències mútues. En aquest sentit, es tracta de comprovar que les universitats populars provinents de moviments socials basats en la participació i el diàleg han generat al llarg de la història propostes més crítiques que altres espais d'educació escolar reglats.

Les UP emanen de l'educació popular i de l'educació de persones adultes. Parteixen d'una concepció més humanista de l'educació permanent i entenen que educar i educar-se és aprendre i ensenyar, en tot moment i lloc, a viure i convida, a estar en el món, a percebre i interpretar la realitat amb ulls humans, estimulants la utopia de la ciutat (societat) educativa o educadora, on les relacions entre educació i societat canvien i ambdues s'impliquen en la construcció d'una societat més humana.³⁰

En aquest treball, es pretén constatar que les UP, des de la seva gènesi i fins al moment actual, són un espai obert, plural, cultural i formatiu, en el qual es forma una bona part de la ciutadania des d'una perspectiva crítica i participativa, mantenint, en certa manera, el plantejament amb què van néixer. L'educació popular i l'educació de persones adultes antecedeixen, en termes històrics i pedagògics, aquestes entitats en l'actual vessant d'aprenentatge al llarg de la vida. Malgrat això, si no es comprèn la perspectiva històrica, es corre el risc de conceptualitzar aquestes entitats des d'un plantejament tecnocràtic que incita a crear espais d'aprenentatge adult en què es transmet el saber hegemònic i s'ignora el vessant crític i emancipador inherent a aquestes experiències.

Caride i Núñez³¹ defensen la proposta d'ampliar l'educació amb la mirada posada a generar i transmetre coneixement en contextos culturals participatius, sense perdre de vista la trajectòria pedagògica generada en aquests dos últims segles. Les universitats populars, des d'aquesta perspectiva, es converteixen en espais de, per i per a la cultura, en els quals el paper de la ciutadania és protagonista. Es transformen en laboratoris de convivència ciutadana en què

³⁰ BAJO SANTOS, N. «El principio revolucionario de la educación permanente», *Anuario Jurídico y Económico Escurialense*, núm. 42 (2009), p. 531- 550.

³¹ CARIDE, J. A. «Del ocio como educación social a la pedagogía del ocio en el desarrollo humano», *EDETANIA: Estudios y Propuestas Socio-educativas*, núm. 45 (2014), p. 33-54; NÚÑEZ, V. «Los profesionales de la educación más allá de la escuela: los retos de la educación a lo largo de la vida», *Enfoques. Revista de Educación no Formal*, núm. 1 (2010), p. 39-49.

s'imaginin noves formes de vida en les quals les persones poden viure juntes i construir de manera col·lectiva noves idees, nous coneixements i noves propostes i respostes per comprendre el món que habiten.

Aquesta proposta interpel·la les institucions acadèmiques i les convida a repensar la seva faceta més social i d'extensió, que té davant el desafiament d'acompanyar la ciutadania en la comprensió de les transformacions i en la construcció d'una societat més justa i humana. Per a això, inexorablement, ha de passar per una reforma democràtica i emancipadora, més vinculada, en definitiva, a la societat i als moviments socials.³²

El paper de les UP ha estat rellevant en els àmbits social, polític, cultural i educatiu des dels seus orígens fins a l'actualitat. Aquestes experiències estan plenes de vicissituds perquè, d'una manera o altra, han remat contra les tendències hegemòniques que donen lloc a pràctiques excloents envers les classes populars. Per això, proposem revisitar el projecte passat i dur a terme reconstruccions històriques i polítiques que ens oferiran les claus per a definir les noves directrius, compartides amb els principals organismes educatius nacionals i internacionals, en clau d'educació de persones adultes democràtica i inclusiva.

Ens reiterem en la necessitat de transmetre el passat per construir el present i el futur, recuperant les figures d'intel·lectuals i activistes que van donar llum a aquests projectes, els quals ens van deixar un important llegat. Aquest rescat ens permet pensar en clau de transformació social. El projecte Universitat Popular construeix escoles de la vida, escoles ciutadanes que donen resposta als interessos i sentiments de la ciutadania des de múltiples mirades i contextos.

En les UP d'avui es continua conreant aquest esperit reformador i el nivell de participació i implicació d'antany, valorant l'efecte multiplicador que poden generar les seves accions. Per això, és necessari emprendre estudis d'origen variat que vinculin les experiències pràctiques amb el coneixement científic, per continuar enarborant el valor social i educatiu d'aquestes experiències i mantenir viva la idea original i genuïna del projecte, que, com s'ha posat de manifest en aquest treball, continua tenint vigència plena.

³² DE SOUSA SANTOS, B. *La universidad en el siglo XXI. Para una reforma democrática y emancipatoria de la universidad*, La Paz: CIDES-UMSA, ASDI i Plural Editores, 2007.

El projecte d'una universitat radiada a Barcelona a inicis del segle xx

The project for a radio university in Barcelona at the beginning of the 20th century

Sara González Gómez
sara.gonzalez@uib.es
Universitat de les Illes Balears (Espanya)

Avelina Miquel Lara
avelina.miquel@uib.eu
Universitat de les Illes Balears (Espanya)

Data de recepció de l'original: 13/09/2024

Data d'acceptació: 20/01/2025

RESUM

Durant els anys vint i trenta del segle xx, la Universitat de Barcelona va implementar una sèrie de reformes a la recerca de la modernització d'estructures i l'acostament a les necessitats d'una societat en procés de transformació. Una de les innovacions més cridaneres va ser l'intent d'introducció de la radiodifusió com a mitjà educatiu. Un fenomen singular, amb referents europeus i iberoamericans, que arribava gairebé al compàs de la dotació de les primeres llicències per a la creació de les primigènies emissores de ràdio a Espanya. En aquest treball ens centrarem en el rastreig i anàlisi de la informació disponible sobre la coneguda com a universitat radiada de Barcelona, en un intent per reconstruir la seva història. Com a fonts utilitzarem el repositori digital de la Universitat de Barcelona i retalls de premsa de *La Vanguardia*, *El Debate*, *El Día Gráfico*, *La Correspondencia de Valencia*, *Diario de la Marina: periódico oficial*

del apostadero de La Habana, La Batalla o Nova Iberia, entre altres. Entre les principals conclusions aconseguides, s'albira un clar objectiu de projecció social, perquè la universitat —per mitjà de la cultura i la producció intel·lectual— beneficiï el conjunt de la societat. Un procés de cerca d'una universitat més social, compromesa, amb un servei públic i preocupada per alguna cosa més que per les seves funcions clàssiques i genuïnes.

PARAULES CLAU: universitat, ràdio, educació, història.

RESUMEN

Durante los años veinte y treinta del siglo xx, la Universidad de Barcelona implementó una serie de reformas en busca de la modernización de estructuras y el acercamiento a las necesidades de una sociedad en proceso de transformación. Una de las innovaciones más llamativas fue el intento de introducción de la radiodifusión como medio educativo. Un fenómeno singular, con referentes europeos e iberoamericanos, que llegaba casi al compás de la dotación de las primeras licencias para la creación de las primigenias emisoras de radio en España. En este trabajo nos centraremos en el rastreo y análisis de la información disponible sobre la conocida como universidad radiada de Barcelona, en un intento por reconstruir su historia. Como fuentes manejaremos el repositorio digital de la Universidad de Barcelona y recortes de prensa de *La Vanguardia*, *El Debate*, *El Día Gráfico*, *La Correspondencia de Valencia*, *Diario de la Marina: periódico oficial del apostadero de La Habana*, *La Batalla o Nova Iberia*, entre otros. Entre las principales conclusiones alcanzadas, se vislumbra un claro objetivo de proyección social, para que la universidad —por medio de la cultura y la producción intelectual— beneficie al conjunto de la sociedad. Un proceso de búsqueda de una universidad más social, comprometida, con un servicio público y preocupada por algo más que por sus funciones clásicas y genuinas.

PALABRAS CLAVE: universidad, radio, educación, historia.

ABSTRACT

During the 1920s and 1930s, the University of Barcelona implemented a series of reforms aimed at modernising its structures and aligning them with the needs of a society undergoing transformation. One of the most striking innovations was the attempt to introduce radio broadcasting as an educational medium. This was a unique

phenomenon, with European and Latin American precedents, which emerged almost simultaneously with the granting of the first licences for the establishment of the earliest radio stations in Spain. In this paper, we will focus on exploring and analysing the available information on what is known as the radio university of Barcelona, in an attempt to retrace its history. We will use sources such as the digital repository of the University of Barcelona and press clippings from *La Vanguardia*, *El Debate*, *El Día Gráfico*, *La Correspondencia de Valencia*, *Diario de la Marina: periódico oficial del apostadero de La Habana*, *La Batalla*, and *Nova Iberia*, among others. Among the main conclusions reached, a clear objective of social outreach becomes evident, as the university—through culture and intellectual production—aims to benefit society as a whole. This reflects a search for a more socially committed university, with a public service mission and concerned with more than just its traditional and inherent functions.

KEYWORDS: university, radio, education, history.

1. INTRODUCCIÓ

L'any 2024 commemora els primers 100 anys de radiodifusió a Espanya. Un segle informant, entretenint i educant a la ràdio, explica Jorge Álvarez, president de l'Acadèmia Espanyola de la Ràdio, a un mitjà digital. A finals de 1924 es van donar les primeres llicències per a la creació de les primigènies emissores de ràdio a Espanya, començant a funcionar de manera legal i regular, no experimentalment, com havia succeït alguns anys enrere. Radio Espanya de Madrid i Radi Barcelona van ser les que van donar el tret de sortida a la radiodifusió espanyola. Aquest mateix moment es documenten, dins de l'àmbit universitari, les primeres iniciatives d'ús de la ràdio com a mitjà d'alfabetització, culturització i difusió d'ensenyaments superiors. Un impuls lligat a la missió social o tercera missió de la universitat i a un entramat molt més ampli que connecta directament amb la tendència d'extensió universitària, universitats populars i, en general, alfabetització obrera. A Espanya, aquest intent d'introducció de la ràdio en la universitat va tenir com a referents, especialment, les iniciatives de grans ciutats europees, especialment la Universitat de París, en la qual es va posar en marxa una universitat radiada durant el curs 1926/27, però també l'escenari iberoamericà que va veure néixer les primeres estacions universitàries a la dècada dels anys vint.

En aquest context, la Universitat de Barcelona, institució que data de 1450, va experimentar una sèrie de reformes durant els anys vint i primers trenta del segle xx que buscaven modernitzar la seva estructura i adaptar-la a les necessitats d'una societat en transformació. Una de les innovacions més cridaneres va ser aquest intent d'introducció de la radiodifusió com a mitjà educatiu. L'objectiu era ampliar l'accés a l'educació universitària més enllà de les fronteres físiques del campus, llavors no concebut com a tal, però entès com a espai físic de la universitat. Aquest fenomen singular no ha estat investigat en profunditat i mereix ser examinat des d'una perspectiva històrica per a comprendre el seu impacte i significat dins del panorama acadèmic de l'època. No deixem de fer referència a un fet insòlit fins al moment, l'educació a distància, un espai educatiu no mediat per l'aula clàssica, sinó sotmès a altres suports i condicions; un espai virtual d'educació, no tal com els coneixem avui dia, sinó en les seves primeres expressions, com el cas de la universitat radiada.

El desenvolupament d'aquest treball ha estat subjecte a dues grans fases que donen forma al mètode històric. La primera fase té a veure amb l'estat de la qüestió i la cerca de dades i informació, i la segona amb l'anàlisi, la crítica i la interpretació d'aquesta informació. Com a fonts primàries farem servir documentació del repositori digital de la Universitat de Barcelona i retalls de premsa en els quals s'al·ludeix a la universitat radiada en publicacions com *La Vanguardia*, *El Debate*, *El Día Gráfico*, *El día. Periódico de la mañana*, *La Correspondencia de Valencia*, *Diario de la Marina: periódico oficial del apostadero de La Habana*, *La Batalla* o *Nova Iberia*, entre altres.

2. EL CONTEXT CATALÀ

El projecte d'universitat radiada de Barcelona no es pot desvincular d'un marc general molt més ampli que està representat pel moviment educatiu renovador que viu Catalunya en les primeres dècades del segle xx. En aquest context, la labor de l'Ajuntament de Barcelona en la creació d'escoles, renovació de mètodes d'ensenyament i, en general, en la millora de les atencions educatives, higièniques i assistencials, resulta de summa importància. Tota aquesta tasca modernitzadora es va desenvolupar, fonamentalment, a partir de 1916, amb la creació de la Comissió de Cultura, i fins al principi de la guerra civil. L'impuls que l'Ajuntament de Barcelona volia donar a l'escola, la cultura i la societat en general, posant especial atenció en la infància, coincidia amb una forta influència a Catalunya de les idees de l'Escola Nova, adoptades

per la dreta nacionalista per fonamentar un programa de reformisme social i de construcció d'un nou projecte nacional per a Catalunya. Encara que amb desacords i diferents matisos, en la necessitat de modernitzar l'educació van coincidir, especialment, a partir de principis de la segona dècada del segle xx, la dreta catalanista representant de la burgesia industrial i els grups del republicanisme de centreesquerra.¹

L'actuació reformadora de la dreta nacionalista en el terreny pedagògic, com en altres camps, es va donar especialment des de les diputacions catalanes agrupades, a partir de 1914, en la Mancomunitat de Catalunya. Al mateix temps, a l'Ajuntament de la capital catalana es va produir, en el camp educatiu, no sense tensions i postures confrontades, una fructífera col·laboració entre republicans i regionalistes que va donar com a resultat un ampli pla de construccions escolars, modernització de l'ensenyament i desenvolupament d'institucions al servei de la infància, com colònies escolars, menjadors infantils o parcs urbans per a jocs. Però tot aquest impuls renovador també va arribar a l'àmbit universitari, com veurem clarament reflectit en aquest treball a través del projecte d'una universitat radiada.

El reformisme educatiu del consistori barceloní s'emmarcava en un ampli projecte que buscava modernitzar la ciutat i la seva estructura urbana, millorant les condicions higièniques i els serveis, però sense oblidar ni perdre de referència, en cap moment, el terreny educatiu. En l'àmbit universitari, la missió social de la universitat i el concepte d'extensió universitària van començar a prendre impuls a través de les propostes de la Comissió.

La veritat és que, afortunadament, la vida de la Universitat de Barcelona durant els primers anys del segle xx va estar marcada per nombroses trobades destinades a modernitzar el sistema educatiu, entre els quals destaca el primer Congrés Universitari de Catalunya (1903-1904), els Estudis Universitaris Catalans (1906) i el segon Congrés Universitari Català (1918). Durant aquest temps, tal com recull la mateixa universitat en el seu web institucional, va aglutinar una generació de nous professors renovadors, i sovint de reconegut catalanisme, que marcarien el caràcter de la institució universitària durant el primer terç del segle. Trobem personalitats com els filòlegs Pompeu Fabra i Antonio Rubió i Lluch, el jurista Josep Pella, l'historiador Francesc Carreras Candi o l'arquitecte i historiador Josep Puig i Cadafalch. També van destacar

¹ GONZÁLEZ GÓMEZ, S., SUREDA GARCÍA, B., COMAS RUBÍ, F. «La renovación escolar del Ayuntamiento de Barcelona y su difusión fotográfica (1908-1936)», *Revista Española de Pedagogía*, vol. 75, núm. 268 (2017), p. 519-539. doi: <https://doi.org/10.22550/REP75-3-2017-03>

persones com Pere Bosch i Gimpera i Jaume Serra Húnter, que van exercir de rectors durant el període republicà. Amb l'adveniment de la II República espanyola i l'aprovació de l'Estatut d'Autonomia de la Universitat de Barcelona, el 7 de setembre de 1933, la institució es va convertir en la Universitat Autònoma de Barcelona, que estava regida per un patronat amb representants del Govern de la República, la Generalitat i el claustre universitari.

Dins d'aquestes coordenades generals se circumscriu el projecte d'universitat radiada que és aquí objecte d'estudi. Una iniciativa que, com diem en la introducció, no pot entendre's al marge de la influència europea, en un clar intent modernitzador i renovador dels nostres ensenyaments superiors, i de dues coordenades de referència que abordarem breument a continuació: la missió social de la universitat i la tendència d'extensió universitària.

3. L'EXTENSIÓ UNIVERSITÀRIA I LA MISSIÓ DE LA UNIVERSITAT COM A MARC DE REFERÈNCIA

La iniciativa de la universitat radiada ha de contemplar-se dins de l'ampli marc de la missió social de la universitat i, més concretament, dins del marc de l'extensió universitària o cultural. El concepte de «missió social» o «tercera missió» de la universitat forma part d'una construcció històrica les inicials referències de la qual es localitzen en les primeres dècades del segle XIX, dins de les universitats europees. De manera molt embrionària i difusa, recollint les paraules de Menéndez, va començar a identificar-se una missió social de la universitat preocupada per donar respostes a la població en termes educatius, en general, i, en particular, vinculada a la capacitació i formació en oficis enfront del sorgiment d'una nova classe social, l'obra. ² Llavors, la tercera missió de la universitat, aquesta que la posa en relació amb la societat i amb les grans audiències, pot explicar-se com aquella que es proposa, de manera explícita, que el coneixement produït en la universitat contribueixi al context social en el qual aquesta es troba i, d'aquesta manera, es torni observable en alguna mena de vincle específic amb el seu entorn o respongui més a la noció de responsabilitat o compromís social que a una funció explícita de la institució.

² MENÉNDEZ, G. «Resignificación de la extensión a 100 años de la Reforma Universitaria de 1918», *Revista de Extensión Universitaria*, núm. 7 (2017), p. 24-37.

Tal com descriuen Alonso, Cuschnir i Nápoli, «a lo largo de la historia, esta función ha sido nombrada de múltiples formas y los distintos modelos o visiones de universidades dieron diferentes respuestas y denominaciones al vínculo de las universidades con las sociedades: extensión, transferencia, misión o función, compromiso social, impacto social, vinculación, etc.».³ És clar que, de manera lenta, però progressiva, s'ha anat donant forma i existència a la funció social de la universitat, perquè la universitat necessita contacte amb l'existència pública, tal com va plantejar ja Ortega y Gasset. La universitat ha d'estar també «abierto a la plena actualidad; más aún, tiene que estar en medio de ella, sumergida en ella. Y no digo esto sólo porque la excitación animadora del aire libre histórico convenga a la universidad, sino también, viceversa, porque la vida pública necesita urgentemente la intervención en ella de la universidad como tal».⁴

L'extensió universitària enfonsa les seves arrels en els plantejaments i abastos de la Institució Lliure d'Ensenyament (ILE) i té com a referents internacionals el model anglosaxó i les universitats populars d'origen francès. Des de les seves primeres referències delimitades a programes d'educació formal d'adults a la Gran Bretanya de finals del segle XVIII, passant per la labor desenvolupada en ateneus, societats econòmiques d'amics del país, escoles populars, cursos d'estiu o universitats populars, entre moltes altres institucions, fins a l'actual concepció de l'extensió universitària com un dels «radis d'acció» presents en totes les universitats, s'han donat nombroses i molt variades experiències que fan d'aquest concepte un terme enormement diversificat.

La proposta d'una universitat radiada a Barcelona es produeix durant el primer terç del segle XX, època fructífera en el terreny científic i d'extensió cultural. La reforma universitària que portarà amb si la Segona República, en bona part un ressò tardà de les grans reformes europees i americanes, ajudarà al fet que la idea d'una universitat radiada vagi prenent forma. Sota l'objectiu d'una reforma gradual del sistema universitari, a la recerca de la democratització de la universitat, s'emprèn un ambiciós projecte que pretenia enfocar la missió de la universitat cap a la creació de coneixement i la formació de quadres tècnics, i a estendre al conjunt de la societat els valors de

³ MAURO, A., CUSCHNIR, M., NÁPOLI, M. «La tercera misión de la universidad y sus múltiples sentidos en debate: extensión, transferencia, vinculación, compromiso, coproducción e impacto social de las prácticas académicas y los modos de producción de conocimiento», *Revista del IICE*, núm. 50 (2021), p. 91-130. Cita: p. 95.

⁴ ORTEGA Y GASSET, J. *Misión de la Universidad*, España: Cátedra, 2015.

la ciència i la cerca del coneixement. La Segona República es va proposar, a la fi, començar a descentralitzar el sistema universitari, començant per concedir els estudis de doctorat a la Universitat de Barcelona, i introduint reformes en altres universitats.⁵

Però esclatarà la guerra civil i la posterior època de règim dictatorial. L'intens bombardeig de Barcelona durant la guerra civil també va afectar la universitat. El 18 de març de 1938, les bombes de l'aviació italiana van causar greus danys en teulades, sostres, finestres i laboratoris de la universitat, on també s'havien instal·lat dos refugis antiaeris en el soterrani, construïts durant el mes d'octubre de 1936. El 3 de febrer de 1939 es va suprimir l'estatut universitari. Aquesta data va marcar l'inici d'un període de repressió, durant el qual va ser depurat més del 70% del professorat i la llengua i cultura catalana van quedar eliminades de la vida acadèmica. A partir d'aquest moment, les activitats d'extensió cultural van adquirir uns clars tints propagandístics.

Durant la primera meitat del franquisme, l'enfortiment de la funció social de la universitat mitjançant la utilització de la projecció del seu quefer cap a la societat, posant en pràctica els programes d'extensió universitària i difusió cultural, va ser una tasca poc conreada en la vida universitària. A pesar que ja en l'article 13 de la Llei de 29 de juliol de 1943 sobre ordenació de la universitat espanyola s'establien els òrgans mitjançant els quals les universitats desenvoluparien les seves funcions primordials, entre ells el Secretariat de Publicacions, Intercanvi Científic i Extensió Universitària (SPICEU),⁶ la posada en marxa d'activitats d'extensió es va produir de manera tímida i pausada. Només a partir dels anys cinquanta, i especialment en dècades posteriors, van començar a donar-se alguns tímids projectes que van entreobrir lleument el camí.

Així, el propòsit de posar el saber universitari al servei de la societat i de fer dels seus problemes tema fonamental de les seves preocupacions, no era una de les prioritats dels dirigents polítics i universitaris del franquisme. El fet d'incorporar les tasques d'extensió i difusió al quefer normal de la universitat, però considerades com una projecció cap a la comunitat d'aquest quefer, com una ampliació del seu radi d'acció susceptible de permetre la participació en la

⁵ Arguments plantejats per: RIBAGORDA, A. La reforma universitària de la Segunda República española. *Espacios de Educación Superior* (2022). Recuperat el 18 de març de 2024 de: <https://www.espaciosdeeducacionsuperior.es/18/04/2022/la-reforma-universitaria-de-la-segunda-republica-espanola%EF%BF%BC/>

⁶ Oficialment, en totes les universitats d'Espanya es creen aquests secretariats per Ordre de 8 d'octubre de 1943.

cultura universitària de sectors més amplis, no es va produir amb freqüència. Els programes d'extensió cultural de les universitats espanyoles durant aquesta època van consistir, per regla general, en l'auspici de conferències, xerrades, escenificacions teatrals, cors, exposicions, concerts, cinema-club, emissions radiofòniques, escoles socials, cursos d'estiu, etc. En alguns casos, aquestes tasques comprenien també uns certs programes d'acció social, com és el cas dels consultoris jurídics populars. Però tot això ja es produeix en una època posterior, molt més grisa que l'etapa prèvia, la de finals dels vint i principis dels trenta, en la qual intenta tirar endavant el projecte de la universitat radiada de Barcelona, que passarem a analitzar a continuació, i que acabarà sent un projecte frustrat pels esdeveniments històrics i polítics de la dictadura.

4. EL PROJECTE D'UNIVERSITAT RADIADA A BARCELONA

La iniciativa de la universitat radiada a Barcelona es vincula inicialment a la figura d'Antonio Robert Rodríguez, catedràtic de l'Escola d'Enginyers Industrials i diputat ponent d'Instrucció Pública de la Diputació primoriverista. De fet, les pretensions inicials estan lligades a l'Escola d'Enginyers de Barcelona. Des de 1850, per Reial decret del 4 de setembre de 1850, es va establir la primera organització dels ensenyaments tècnics industrials a Espanya. En aquell moment es van crear tres escoles industrials d'ampliació a Barcelona, Sevilla i Vergara i una superior o central a Madrid (Real Institut Industrial de Madrid). L'Ordre Real del 24 de març de 1851 va fundar l'Escola Industrial Barcelonina i mig segle després, es va crear l'Escola Industrial de Barcelona mitjançant Reial decret del 30 de març de 1904 del Ministeri d'Instrucció Pública i Belles Arts. La representació i administració d'aquest Centre General d'Ensenyament Tècnic era responsabilitat del Patronat de l'Escola Industrial, dins del qual estaven representades les principals entitats barcelonines vinculades amb el desenvolupament econòmic i industrial. A més de Foment del Treball Nacional, participaven l'Associació d'Enginyers Industrials, la Cambra de Comerç, la Societat Econòmica d'Amics del País de Barcelona, el Sindicat d'Exportadors de Vins, l'Ajuntament i la Diputació de Barcelona. Totes aquestes entitats van tenir molt a veure en la posada en marxa del projecte d'universitat radiada plantejat per Robert.

L'any 1910, la Mancomunitat de Catalunya, presidida per Prat de la Riba, reconverteix el centre en Universitat Industrial. Uns anys més tard, en 1928, la Comissió Provincial Permanent va aprovar la proposta de carta fundacional del

Real Politècnic Hispà-Americà (RPHA), que era «el nombre que se propuso dar a la Universidad Industrial, en un intento político de pan-hispanización y de des-catalanización de las escuelas de la Mancomunitat».⁷ En aquella carta, aprovada pel Patronat Local d'Ensenyament Tècnic Industrial, figurava ja la idea d'una Escola Industrial Radiada, que formaria part del RPHA, al costat de l'Escola del Treball; les Escoles municipals complementàries; l'Escola Preparatòria d'Enginyers Industrials; l'Escola Industrial (formació de mestres obrers, perits industrials i tècnics industrials); l'Escola d'Enginyers Industrials; l'Escola de Viatjants i Representants; l'Institut d'Orientació i Selecció Professional; la Biblioteca i el Museu Industrial; els Cursos de Formació Tècnica, d'ampliació d'estudis i recerca i la Residència d'Estudiants.⁸

Davant aquest panorama, la primera vegada que descobrim la referència a la universitat radiada en premsa és en 1926, prenent com a model la iniciativa que en aquest mateix moment acabava de ser aprovada per la Universitat de París. Curiosament, en aquesta ocasió serà el mateix Ràdio Club Catalunya qui sol·liciti una reunió amb el llavors Rector, Dr. Martínez Vargas, per a proposar-li la fundació de la «Universitat radiada de Catalunya». Ràdio Club de Catalunya estava disposada a instal·lar la seva emissora en dependències universitàries, cedir la propietat de les seves instal·lacions i material, oferir de manera gratuïta classes de radiodifusió, servir d'enllaç entre els estudiants com a club cultural i, fins i tot, destinar part de l'import de les quotes dels seus socis a aquesta empresa. L'article comenta que el Rector va estudiar el projecte i el va considerar ««acertado y elogiabile, pero desgraciadamente (estas son sus palabras), no lo puede aceptar, por ahora, porque la Universidad no dispone de elementos para sufragar los gastos de instalación y entretenimiento»».⁹

Un any després la iniciativa pren forma i agafa impuls gràcies al treball coordinat i conjunt tant per part de la Diputació i la Comissió de Cultura com per part de la recentment creada Radi-Barcelona. En 1927 ja es comença a parlar del projecte d'universitat radiada en nombrosos mitjans de premsa. Alguns retalls de premsa localitzats ja al·ludeixen a la proposta de Robert, el seu principal artífex. Ens referim, en concret, a un article de *El Debate* de 27

⁷ LUSA MONFORTE, G. *Documentos de la Escuela de Ingenieros Industriales de Barcelona* [núm. 16], Barcelona: Romagraf, 2006. Cita: p. 5.

⁸ Ídem.

⁹ CALVET, E. «La universidad radiada de Cataluña», *La Vanguardia*, 6 d'octubre de 1926, p. 5.

de març de 1927,¹⁰ en el qual, sota el gran titular «Universidad Industrial de Barcelona» i els subtítols «Va a ser creada en breve por la Diputación» i «Todas las enseñanzas de dicho centro serán dadas también por radiotelefonía» s'anunciava la iniciativa:

Dentro de poco se creará la Universidad Radiada, para lo cual se establecerá una gran estación radiotelefónica, dándose cursillos especiales de todas las enseñanzas que se suministran en las Escuelas de la Diputación, a fin de que puedan aprovecharse de ellas todas las personas que viven fuera de Barcelona.¹¹

Durant els anys de la Mancomunitat de Catalunya (1914-1923/1925) s'havia donat un important impuls al conjunt de l'Escola Industrial amb la construcció d'una sèrie d'instal·lacions com l'Escola del Treball, l'Institut d'Electricitat i Mecànica Aplicades, l'Escola d'Infermeres, l'Escola de Bibliotecàries o el Servei Meteorològic de Catalunya. Darrere d'aquest impuls arquitectònic estava Josep Puig i Cadafalch, president de la Mancomunitat entre els anys 1917 i 1924, que va apostar per un ambiciós programa de renovació de l'ensenyament. Durant els anys de la dictadura de Primo de Rivera (1923-1930), el recinte va viure una etapa convulsa amb expulsions del professorat i una reorientació ideològica contrària al catalanisme. Moltes de les institucions de l'Escola Industrial van quedar suprimides. A partir de 1929, amb l'esmentat Real Politècnic Hispà Americà i el directori militar es va aprovar un estatut d'ensenyament industrial que va establir un model uniformista que va acabar amb l'etapa descentralitzadora prèvia. No obstant això, en aquest context convuls per als ensenyaments industrials catalans, va brollar la iniciativa de la universitat radiada. A partir de l'any 1931, amb la reinstauració de la Generalitat de Catalunya, l'Escola va passar a dependre del Patronat Local de Formació Professional de Barcelona i, durant aquesta etapa prèvia a la guerra civil, l'Escola va començar a recuperar la seva antiga esplendor.

Tenint això en compte, en 1927, *La Vanguardia*, el mitjà que realitza la més àmplia cobertura de la notícia durant el nostre arc cronològic de referència, anuncia que «La Universidad Radiada de Cataluña es un hecho» i un extraordinari esdeveniment per a la ciutat i per a la regió en general:

¹⁰ EDITORIAL. «Universidad Industrial de Barcelona», *El Debate*, Año XVII, núm. 5513, 17 de març de 1927.

¹¹ Ídem.

Gracias a las iniciativas del eminente catedrático de la Escuela de Ingenieros Industriales y director de la Escuela Elemental del Trabajo, D. Antonio Rober, ponente de cultura de nuestra Diputación provincial, la comisión provincial permanente ha acordado establecer en la Universidad Industrial una poderosa emisora radiotelefónica destinada a difundir y extender la intensa labor cultural de dicho centro docente.¹²

Un dia després es publica en el mateix mitjà un article a doble columna, signat pel Dr. E. Calvet, en el qual s'enalteix la labor de l'artífex i es considera que la universitat industrial «se verá dotada del mayor progreso de los tiempos modernos, o sea de la radiocomunicación que (...) llevará las palpitaciones de nuestra cultura científica hasta los pueblos hermanos de raza española, situados a la otra parte del Atlántico».¹³ En aquest article es descriuen les activitats de la universitat radiada, de manera idèntica a com ens les trobarem en *La Correspondencia de Valencia* del 9 d'abril de 1927, que veurem més a baix. Crida l'atenció l'argumentació i defensa de la iniciativa realitzada per qui subscriu, al·legant que el principal objectiu d'una estació emissora universitària com la que es planteja no és la del mer entreteniment sinó la d'educar i ensenyar.

Per part seva, *El Día Gráfico*¹⁴ recull la decisió adoptada per l'Associació Nacional de Radiodifusió, que va aprovar oferir els serveis de l'Emissora Ràdio-Barcelona a les universitats literària i industrial de la capital catalana. Una informació similar es publicarà en *El día: periódico de la mañana*,¹⁵ la qual cosa ens confirma el treball coordinat i conjunt, i l'impuls al projecte, tant per part de la Diputació i la Comissió de Cultura com per part de la recentment creada Ràdio-Barcelona. *La Vanguardia*, de nou, recull també la notícia.

La Correspondencia de Valencia, en l'article de 1927 al qual ens referíem abans, sense signar, publica una interessant columna en la qual s'al·ludeix a la universitat radiada de Catalunya com una «iniciativa de un gran patriota e ilustre catedrático, el señor Robert».¹⁶ S'al·ludeix a l'article publicat per l'escriptor Guillem-García, publicat en el *Diario de Barcelona*, a propòsit

¹² CALVET, E. «La universidad radiada de Cataluña es un hecho», *La Vanguardia*, 17 de març de 1927.

¹³ CALVET, E. «La universidad radiada de Cataluña», *La Vanguardia*, 18 de març de 1927.

¹⁴ EDITORIAL. [Sin título], *El día gráfico*, 20 de març de 1927, p. 3.

¹⁵ EDITORIAL. «De Barcelona. Proyecto de universidad radiada», *El día: periódico de la mañana*, 30 de març de 1927.

¹⁶ EDITORIAL. «La universidad radiada de Cataluña», *La Correspondencia de Valencia*, 9 d'abril de 1927.

del projecte d'universitat radiada, en el qual s'apunta a l'experiència nord-americana dient:

Si en los Estados Unidos se ha divulgado rápidamente la radiodifusión de las enseñanzas de la Universidad y las Escuelas Especiales, en Europa solo ha habido un intento en París, con el Instituto Radiofónico de Expansión Universitaria, que no se ha desarrollado por la falta de protección del Estado y no poseer una estación emisora propia.¹⁷

Les activitats que Antonio Robert es plantejava desenvolupar a través d'aquesta universitat radiada passaven per l'emissió del butlletí meteorològic; informació sobre el servei nacional agrari; emissions culturals per a escoles -comprentent exercicis rítmics-; conferències de cultura general; divulgació dels coneixements agropecuaris; educació estètica amb el foment del folklore i el cultiu i desenvolupament de les cançons i les danses populars; música explicada i literatura comentades, amb audicions de música selecta. A més, incloïa l'economia domèstica, amb especial aplicació per a les dones del camp i la ciutat, donant preferent atenció a l'Escola de la Dona,¹⁸ fundada a Barcelona per iniciativa de Carme Ruiz i Alá durant el curs 1882/83, i agregada a l'Escola Normal de Magisteri de Barcelona fins a l'any 1918. En el projecte de Robert es trobava la idea de difondre informació per ràdio sobre cultura femenina, higiene, medicina casolana, nocions sobre la cura dels nens, etc.

¹⁷ Ídem.

¹⁸ La història de l'Escola de la Dona es remunta a l'any 1881 amb la petició, dirigida a les autoritats de la Diputació Provincial, de Carme Ruiz i Alá, directora i professora del Col·legi de la nostra Senyora de Carme i d'una acadèmia privada de tall situada en el passatge de Madoz, número 6, de Barcelona. Ruiz demanava la creació d'una escola pública de professores de tall. El projecte anava dirigit a les dones de les classes més humils amb la finalitat d'oferir un mestratge en l'ofici de tall i confecció, que fins llavors no existia. Al llarg de la seva història va tenir diversos canvis de denominació i emplaçament. El 1918, quan deixa de dependre de l'Escola Normal de Magisteri, passa a dir-se Escola Professional per a la Dona. La nova denominació reflectia el propòsit d'oferir a les dones de les classes populars i obreres uns instruments educatius que els permetessin professionalment equiparar-se amb l'home, i en aquest sentit, més enllà de l'ensenyament de tall i confecció, també oferia a les dones un complement de cultura general. Durant la dictadura de Primo de Rivera es van produir una sèrie de canvis a l'Escola Professional per a la Dona: la confiscació de les instal·lacions i materials; la prohibició de l'ús del català; el traspàs de la capacitat per a atorgar títols en l'Estat espanyol; la depuració de Concepció Farran, i la confirmació en el càrrec de Maria Fath com a directora. Més endavant l'Escola quedaria adscrita a la Secció de Foment i Instrucció Pública i Belles arts de la Diputació Provincial. Amb l'adveniment de la Segona República es mantindrà una línia educativa continuïsta. Informació extreta de: <https://www.diba.cat/es/web/recintes/francesca-bonnamaison/historia>

En aquella mateixa columna periodística publicada per *La Correspondencia de Valencia* es deia que una altra de les activitats previstes en aquest projecte d'universitat radiada era la creació d'un Institut comercial radiodifós, amb les seves escoles d'idiomes annexes. No eren poques les coses que es continuaven referint i que es justificaven i es defensaven fins i tot al·legant que anava a donar-se un procés de selecció de professorat especialitzat per a no caure en «aquestes paròdies de lliçons radiades que algunes emissores han volgut introduir en els seus programes amb notable descrèdit per a aquest particular ensenyament per ràdio».¹⁹ L'article es tancava anunciant que, previsiblement, l'ambiciós projecte estaria en marxa el següent curs, perquè s'havia votat ja la consignació corresponent per a la instal·lació de l'emissora, torres porta antenes, estudis, sala de màquines, etc., però la realitat és que el temps va continuar corrent.

La notícia de la posada en marxa de la universitat va tenir una important cobertura mediàtica a través de la premsa i, en conseqüència, una alta demanda d'informació per part de la ciutadania. L'abast va arribar fins a tal punt que, uns dies després de la seva publicació, el periòdic *La Vanguardia* expressava que han estat tantes les cartes rebudes amb motiu de la publicació de l'article sobre la universitat radiada, interessant-se per detalls sobre el seu emplaçament, que havien aconseguit un gravat que podia donar idea del projecte. En el gravat podem veure dues grans antenes que coronen l'edifici, doncs, tal com reflecteix la premsa, la intenció és disposar d'«una emisora propia, de carácter independiente, cosa absolutamente necesaria para que los fines culturales que persigue puedan verse realizados».²⁰

No hem trobat, fins al moment, notícies documentals que corroborin que la iniciativa arribés a posar-se en marxa. Caldrà esperar als primers anys trenta, coincidint amb el procés reivindicatiu de l'autonomia universitària després de la proclamació de la Segona República que, en la tardor de 1931, havia aconseguit que les facultats de Filosofia i Lletres de les universitats de Barcelona i Central de Madrid accedissin a una autonomia limitada considerada com una prova per a la concessió d'un major grau d'autogovern dels centres d'ensenyament superior.²¹ Aquestes ànsies de renovació estaven

¹⁹ EDITORIAL. «La universidad radiada de Cataluña», *La Correspondencia de Valencia*, 9 d'abril de 1927.

²⁰ CALVET, E. «La universidad radiada de Cataluña», *La Vanguardia*, 25 de març de 1927, p. 10.

²¹ GRACIA ALONSO, F., FULLOLA, J. M. «1931-1939. De l'esperança a la desfeta», en CASASSAS, J., GRACIA, F., FULLOLA, J. M. (Eds.), *La Universitat de Barcelona. Libertas Perfundet Omnia Luce 1450*, Universitat de Barcelona, 2008, p. 50-99.

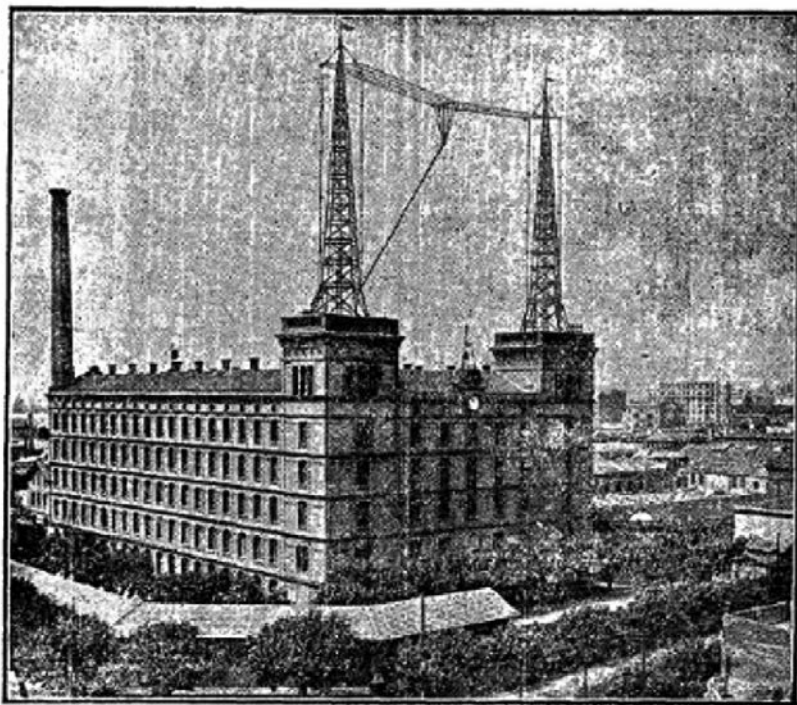
Camet de T. S. H.

La Universidad Radiada de Cataluña

Atendiendo a las numerosas cartas recibidas con motivo del artículo que publiqué el viernes pasado sobre «La Universidad Radiada de Cataluña», interesándose para saber detalles de su emplazamiento, adjunto insertamos el grabado que da idea de la futura Universidad. Como se ve por las ante-

nas que coronan las torres del edificio, la Universidad Radiada de Cataluña quiere contar con emisora propia, de carácter independiente, cosa absolutamente necesaria para que los fines culturales que persigue puedan verse realizados. Queda, pues, satisfecha la curiosidad de nuestros lectores y pronto podré darles detalles acerca de la potencia y características principales de esta nueva estación emisora, la cual superará en mucho a las que actualmente existen en nuestra nación.

Dr. E. CALVET

VISION DE LA FUTURA UNIVERSIDAD RADIADA DE CATALUÑA

Imatge 1: Arxiu *La Vanguardia*, 25 de març de 1927, p. 10.

encapçalades a Barcelona pel rector Jaume Serra Hunter (1931-1933) i el llavors degà Pere Bosch Gimpera, els qui van començar a aplicar els principis aprovats en 1919 pel Segon Congrés Universitari Català, que constituïrien la base dels canvis profunds que s'introduïran a partir de la concessió de

l'autonomia universitària a la Universitat de Barcelona en 1933 en aplicació de l'Estatut d'Autonomia de Catalunya.²² De fet, serà ja durant el rectorat de Pere Bosch Gimpera (1933-1939) quan es procedeix a rescatar la idea i revitalitzar-la, especialment durant els primers moments de la guerra civil.

En declaracions de Bosch Gimpera a *La Vanguardia* argumentava el seu anhel per convertir a la universitat en centre de difusió cultural que arribés, amb la seva labor, a tots els sectors de la societat.²³ A això responia, en efecte, el projecte d'universitat radiada. I és que aquest catedràtic va demostrar, des del primer moment, clarament, la seva preocupació per convertir la universitat en un centre de recerca i de difusió del coneixement a tots els nivells, des de l'extensió mitjançant els cursos universitaris per a obrers i la universitat radiada, fins a la modernització i internacionalització de la producció científica.²⁴ La informació respecte a aquest projecte social i democratitzador de la universitat es publicarà, fins i tot, en el *Diario de la Marina: periódico oficial del apostadero de La Habana*. Allí es deia que la universitat radiada estava gairebé llesta per a començar amb la seva labor, al mateix temps que «los estudios universitarios para obreros que funcionan desde el comienzo de la autonomía y que van dirigidas a los que, ejerciendo sus profesiones y sin pretender salirse de ellas, sientan interés por el estudio y por la formación científica del espíritu».²⁵

El 29 d'octubre de 1936, el professor Josep Quero i Morales²⁶ va passar a ocupar accidentalment el càrrec de Rector-Comissari de la Universitat de Catalunya. En aquests dos mesos com a rector accidental de la Universitat de Catalunya, tal com queda reflectit en un report imprès del dipòsit digital de la Universitat, una de les seves principals preocupacions va ser acostar la universitat al poble «a fi que la Universitat s'inundés d'esperit revolucionari, que ella ha de convertir en doctrina». Allí s'explica que la universitat radiada

²² GRACIA ALONSO, F. *Pere Bosch Gimpera. Universidad, política, exilio*, Madrid: Marcial Pons, 2011.

²³ EDITORIAL. «El doctor Bosch Gimpera habla de la autonomía universitaria», *La Vanguardia*, 12 de març de 1936, p. 7.

²⁴ GRACIA ALONSO, F. «Joan Maluquer de Motes, gestor universitario. El Plan Maluquer y la renovación de los estudios de Filosofía y Letras en la Universidad de Barcelona», *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 23 (2023), p. 323-341. Cita: p. 324.

²⁵ EDITORIAL. [Sin título], *Diario de la Marina: periódico oficial del apostadero de La Habana*, 2 d'abril de 1936.

²⁶ Aquest catedràtic, jurista i polític va ser secretari tècnic de la Comissió Jurídica Assessora del govern català en 1932; conseller de Justícia de la Generalitat de Catalunya en 1936; i sotssecretari d'Assumptes Estrangers de la Segona República en 1939. En acabar la guerra civil espanyola es va exiliar a París, on va salvar materials lingüístics del filòleg Joan Coromines, i després a Ginebra, on va ser cap del servei de traduccions de l'Organització Mundial de la Salut.

tindria una doble finalitat: primera, donar cursos d'extensió universitària de les matèries fonamentals que integren els estudis de les Facultats, i, en segon lloc, contribuir, amb la mitja hora per al Front, a formar la consciència cultural del milicià.²⁷

A partir d'aquest moment, una vegada desfermada la guerra civil i durant els primers anys del franquisme, les activitats d'extensió cultural van adquirir uns clars tints propagandístics, moralitzadors i impregnats del nacionalcatolicisme:

En estos momentos de guerra, lo mismo que más tarde, cuando la vida se normalice y la Universidad vuelva a emprender su tarea de Cultura popular, la universidad radiada llevará a todos los rincones de Cataluña una labor de cultura que contribuirá a incorporar todos los sectores de nuestro pueblo a la renovación social y humana que habrá de representar la presente Revolución.²⁸

Al retorn de Bosch Gimpera, a inicis de 1937, *La Vanguardia* publica un article titulat «La obra renovadora de la Universidad. La cultura popular y la universidad radiada». Allí s'enalteix la labor desenvolupada pel Dr. Quero, durant el seu càrrec com a rector accidental, secundat pel Dr. Masriera, qui, es diu, ha donat un vigorós impuls a la iniciativa. La universitat no havia pogut tirar endavant al llarg de l'última dècada el projecte, alguna cosa que «desde el principio quisimos que se hiciese de cara al pueblo, y que constituía una ilusión, no sólo del antiguo Patronato, del Rectorado y de los profesores que sentían la responsabilidad y la trascendencia de su cometido, sino también de la Consejería de Cultura de la Generalidad».²⁹

L'any 1937, una publicació en *Nova Iberia*, dona compte dels avanços en la posada en marxa de la universitat radiada, manifestant que «por medio de la radio, todos los trabajadores de Catalunya podrán, con el mínimo esfuerzo y sin dispendios, seguir las enseñanzas generales y especiales que contribuyan al más perfecto desarrollo de su personalidad». Es confirma que la universitat radiada funciona ja sota el control d'un comitè amb representació sindical i docent. Es concreta, a més, l'estructura d'aquest nou i potent difusor de la cultura catalana:

²⁷ QUERO I MORALES, J. *La Universitat de Catalunya. Report del Comissari-Rector Accidental*, Barcelona: Departament de Cultura, 1936.

²⁸ EDITORIAL. «La Universidad de Cataluña», *La Batalla*, 5 de gener de 1937, p. 2.

²⁹ CALVET, E. «La obra renovadora de la Universidad. La cultura popular y la universidad radiada», *La Vanguardia*, 3 de gener de 1937, p. 3.

La Universidad radiada de Catalunya consta de: a) una estancia emisora de onda corta capaz de ser puesta en contacto con las emisoras oficiales de onda larga (no tan sólo para aumentar su potencia difusiva, sino para retransmitir conferencias extranjeras de interés), b) micrófonos y locutorios instalados en el primer piso del edificio universitario y en los grandes centros culturales urbanos, c) unas oficinas de información, propaganda y secretariado general, dirigidas por el Prof. Masriera de la Facultad de Ciencias.³⁰

A més de tot això, es projecta el funcionament dels següents serveis i instal·lacions: 1) Un servei de control de les audicions i de l'eficàcia dels ensenyaments; 2) Un servei de correspondència en connexió amb el secretariat i amb els quadres docents i biblioteques universitàries; 3) Una cinemateca (destinada a subministrar els films per a les sessions de cinema cultural, complementàries als ensenyaments radiats); 4) Un servei de transports que permeti traslladar a ciutats i pobles llunyans les peces de museus, aparells i materials de laboratori adequats per a demostracions pràctiques; 5) Una secció de l'editorial universitària dedicada a la publicació de textos radiats i gràfics complementaris.

El projecte era ambiciós, però semblava estar ben planificat i organitzat. En 1937 el programa de cursos estava acabat i es preveien 6 hores diàries d'emissió, amb hores fixes per a cada facultat, intercalant breus pauses en les quals s'inseriria música selecta, «introducida por una breve explicación del alcance estético de las piezas radiadas»³¹.

No hem aconseguit esbrinar res més sobre el projecte a partir d'aquest moment, la documentació institucional no hi torna a fer referència, però continuarem investigant de cara a pròximes publicacions. Ens quedem amb les paraules publicades en l'esmentada revista, que tanquen l'article dient el següent:

No es una esperanza ilusoria sino una predicción llena de fundamento lógico creer que las tareas de nuestra Universidad radiada serán las que, de hecho, permitirán alcanzar la máxima aspiración de todos los trabajadores: tener a su constante disposición, todos absolutamente todos, los valores y las posibilidades culturales del país.

³⁰ MIRA, E. «La universidad radiada de Catalunya», *Nova Iberia*, març de 1937, núm. 3-4, p. 28-29.

³¹ Ídem.

5. DISCUSSIÓ I CONCLUSIONS

La universitat radiada oferia una forma innovadora de dur a terme una incipient educació a distància, oberta a grans audiències i promotora de la cultura com a mecanisme democratitzador de la societat, però clarament presentava grans desafiaments tècnics i logístics difícilment salvables en aquests moments. Les diferents partides pressupostàries que es van anar aprovant ens demostren el gran esforç realitzat a nivell econòmic per a la seva posada en marxa. La implicació de la Diputació i la Comissió de Cultura, així com de la recentment creada Ràdio-Barcelona, fins i tot la proposta iniciàtica de la Ràdio Club de Catalunya, ens permeten afirmar que estem davant un projecte amb veritable presència institucional i no emanat exclusivament des de la universitat, més aviat tot el contrari. Seria aquesta una peça clau a ressaltar que hauria facilitat la gestió del projecte perquè, tal com planteja Ronda,³² el suport institucional al projecte és fonamental per a aconseguir-ne la consolidació, així com per obtenir finançament i integrar-lo dins de la comunitat universitària com un mitjà propi d'expressió.

D'altra banda, la referència a l'exterior, buscant models innovadors, és clara en aquest projecte. Hem de tenir en compte que Catalunya sempre es va mostrar molt atenta al que s'estava fent a Europa, especialment en països occidentals desenvolupats. Les al·lusions a la Universitat de París seran constants durant els anys de gestació. Tampoc es perdrà de referència l'espai iberoamericà, posant el focus la LR11 Ràdio Universitat Nacional de La Plata, que va aparèixer a l'Argentina en 1924 com un mitjà de comunicació estretament vinculat a l'educació i a la recerca. Anys més tard apareixeria la LT10 en la Universitat Nacional del Litoral i la seguiria amb la seva estació de ràdio pròpia la Universitat Nacional Autònoma de Mèxic.³³

Un dels aspectes que es tradueixen per a nosaltres de forma més evident amb aquest projecte és la conscienciació, per part de tots els implicats, de la importància de la universitat com a eina social; naturalment, des d'un punt de vista científicotècnic i en conseqüència econòmic, però també des d'una perspectiva social. El rerefons és clar: hi ha un clar objectiu de projecció social,

³² RONDA, J. «Inventar en las ondas. La radio universitaria, una nueva forma de programación y especialización», en AGUADED J., CONTRERAS, P. *La radio universitaria como servicio público para una ciudadanía democrática*, A Coruña: Nerbiblo, 2011, p. 109-118.

³³ MARTÍN PENA, D., GIORGI, M. «La radio universitaria como alternativa de formación y comunicación», *Documentos de trabajo (Fundación Carolina)*, núm. 18 (2019), p. 1-16.

perquè la universitat -per mitjà de la cultura i la producció intel·lectual- beneficiï al conjunt de la societat, fonamentalment als menys afavorits.³⁴ Es dona, per tant, un procés de cerca d'una universitat més social, compromesa, amb un servei públic i preocupada per alguna cosa més que per les seves vitals funcions genuïnes. No oblidem que el model elitista d'universitat que impera al llarg de segles i segles de la nostra història estava enfocat en una minoria molt selecta i aquesta proposta d'obertura mitjançant la ràdio, almenys, exemplifica un intent de ruptura amb aquest model.

Segurament hi ha molts altres aspectes que es podrien abordar aquí, des dels tècnics i logístics com la qualitat del so, la disponibilitat de receptors de ràdio i la cobertura del senyal, com els humans, relacionats amb la nul·la formació del professorat i els estudiants per a enfrontar aquestes emissions radiotelefòniques, qüestions que, sens dubte, podien afectar l'experiència d'aprenentatge dels estudiants, i de la ciutadania en general, i que van ser grans desafiaments per al projecte d'universitat radiada.

En definitiva, i a l'espera de la localització d'un major nombre de fonts primàries que ens permetin continuar reconstruint la història d'aquesta proposta d'inserció de la ràdio en la vida universitària com a mecanisme de democratització del coneixement, podem concloure que la iniciativa d'una universitat radiada a Barcelona es va anar forjant lentament i van ser diversos els personatges, tal com hem vist en aquest treball, que van intentar convertir-la en una realitat. Aquell intent representa un bon exemple d'una forma precursora d'educació a distància. La introducció de la radiodifusió com mitjà educatiu, que permetria ampliar l'accés a l'educació universitària més enllà de les fronteres físiques del campus, llavors no concebut com a tal, o en un moment en el qual les aules estaven clausurades, com va succeir en l'època de guerra, representa un avanç educatiu de gran significat per a l'època històrica a la qual ens remuntem.

³⁴ *Ibidem.*

La Universitat Literària de Solsona (1614-1717): funció social i conflicte interuniversitari

The Literary University of Solsona (1614-1717): Social function and interuniversity conflict

Francesc Xavier Fantova Ibáñez

coordinatio.b.hum@euniv.eu

Universitas Europaea IMF (Principat d'Andorra)

Data de recepció de l'original: 06/11/2024

Data d'acceptació: 23/03/2025

RESUM

Aquest article analitza des d'una perspectiva històrica i institucional “l'Estudi General i Universitat” aplicat a un cas concret: el del Col·legi de Llobera de Solsona (1614-1717), l'existència del qual va provocar un primer debat sobre política universitària a la Catalunya del segle XVII. El present article revisa les aportacions de diversos autors sobre l'esmentada institució i, a partir de l'anàlisi de fonts publicades i materials inèdits, reinterpreta el paper i el conflicte institucional generat per esmentada Universitat amb altres institucions educatives superiors. El centre universitari solsonenc va néixer d'una forma molt atípica, fruit de la commutació de la fundació pia geriàtrica de l'Hospital d'en Llobera, creada a principis del segle XV per aquesta família de mercaders, en un “col·legi d'estudis” gestionat per l'Ordre de Predicadors. La butlla pontifícia de commutació (1614) no va concretar l'abast del desplegament acadèmic, i les autoritats episcopals, comunals i col·legials van interpretar que emparava un desenvolupament universitari complet, sense restriccions de facultats, persones o territoris. D'aquesta forma, el centre de Solsona va esdevenir el setè i últim dels centres univer-

sitaris històrics del Principat de Catalunya, el qual va perdurar fins l'any 1717, quan tots ells foren suprimits per disposició de la nova monarquia borbònica espanyola.

PARAULES CLAU: Col·lació de graus, Col·legi-Universitat, conflicte interuniversitari, Estudi General, Ordre de Predicadors, Solsona, Universitat menor.

RESUMEN

El presente artículo analiza desde una perspectiva histórica e institucional el “Estudio General y Universidad” aplicado a un caso concreto: el del Colegio de Llobera de Solsona (1614-1717), cuya existencia provocó un primero debate sobre política universitaria en la Cataluña del siglo xvii. Este artículo revisa las aportaciones de diversos autores sobre esta institución y, a partir del análisis de fuentes publicadas y materiales inéditos, reinterpreta el rol y el conflicto institucional generado por esta Universidad con otras instituciones de educación superior. El centro universitario solsonense nació de una forma muy atípica, fruto de la conmutación de la fundación geriátrica del Hospital d'en Llobera, creada a principios del siglo xv por esta familia de mercaderes, en un “colegio de estudios” gestionado por la Orden de Predicadores. La bula pontificia de conmutación (1614) no concretó el alcance del despliegue académico, y las autoridades episcopales, comunales y colegiales interpretaron que amparaba un desarrollo universitario completo, sin restricciones de facultades, personas o territorios. De esta forma, el centro de Solsona se convirtió en el séptimo y último de los centros universitarios históricos del Principado de Cataluña, que perduró hasta el año 1717, cuando todos ellos fueron suprimidos por disposición de la nueva monarquía borbónica española.

PALABRAS CLAVE: Colación de grados, Colegio-Universidad, conflicto interuniversitario, Estudio General, Orden de Predicadores, Solsona, Universidad menor.

ABSTRACT

This article analyzes from a historical and institutional perspective “General and University Studies” applied to a specific case: that of the College of Llobera in Solsona (1614-1717), whose existence caused a first debate on university policy in 17th century Catalonia. This article reviews the contributions of various authors on this institution and, based on the analysis of published sources and unpublished materials, reinterprets the role and institutional conflict generated by this University

with other higher education institutions. The university center in Solsona was born in a very atypical way, the result of the conversion of the pious geriatric foundation of the Hospital d'en Llobera, created at the beginning of the 15th century by this family of merchants, into a "college of 'studies' managed by the Order of Preachers. The pontifical bull of commutation (1614) did not specify the scope of academic deployment, and the episcopal, communal and collegiate authorities interpreted it as covering a complete university development, without restrictions on faculties, people or territories. In this way, the centre of Solsona became the seventh and last of the historic university centres of the Principality of Catalonia, which lasted until 1717, when they were all suppressed by order of the new Spanish Bourbon monarchy.

KEYWORDS: Collation of degrees, College-University, Interuniversity conflict, General Study, Order of Preachers, City of Solsona, Minor University.

1. PRESENTACIÓ

Al Principat de Catalunya van existir un total de set centres universitaris entre el període que va des de l'erecció de l'Estudi General de Lleida (1300) a la *reducció* borbònica i trasllat a Cervera (1715).¹ Des d'una perspectiva estrictament jurídica, l'operació borbònica de reforma universitària a Catalunya va consistir en un trasllat o reducció a Cervera de tots els estudis generals i universitats, i no d'una dissolució agregada i sistemàtica de cadascun d'ells. D'aquesta manera es volia assegurar la continuïtat dels drets econòmics i patrimonials de les set universitats en favor del nou i únic Estudi General i Universitat de Catalunya, ubicat a la ciutat de Cervera. El problema, però, fou que el decret borbònic podia retirar els privilegis atorgats (els *pases* reials), però no els pontificis, cosa que va generar una problemàtica relació amb la Santa Seu, amb les consegüents dificultats a l'hora d'institucionalitzar el nou centre cerverí. Quatre d'aquestes institucions (Lleida, Girona, Barcelona i Vic) foren impulsades per la respectiva autoritat comunal, que en fou l'entitat titular i responsable a tots els efectes, i les quatre van gaudir del reconeixement o privilegi, tant de la monarquia com de la Santa Seu. Les altres tres (Tarragona, Tortosa i Solsona) foren iniciatives nascudes des de l'estament eclesiàstic i es

¹ PRATS, J. *La Universitat de Cervera i el reformisme borbònic*, Lleida: Pagès editors, 1993, p. 125-139.

van desenvolupar sota la seva protecció jurídica i material. El conjunt presenta innegables elements comuns, especialment els vinculats a la metodologia docent i a la ordenació disciplinària dels estudis. Però cadascuna d'elles va desenvolupar també trets propis, fruit de les particulars conjuntures territorials i històriques, cosa que permet perfilar els àmbits de la respectiva peculiaritat. En el cas de Solsona, la seva singularitat morfogènica la va convertir gairebé en una excepcionalitat en el marc de la història universitària del Principat.

L'any 1745, tres dècades després del tancament de les universitats històriques catalanes, les autoritats borbòniques encara no estaven del tot segures de l'efectiu compliment de les seves ordres per part dels antics centres universitaris catalans. Sabien que els pares predicadors del Col·legi de Sant Miquel i Sant Gabriel de Solsona continuaven amb la seva activitat lectora d'Arts, Filosofia i Teologia, i volien confirmar que s'havien abstingut de graduar els seus estudiants en favor de la nova i única universitat de Catalunya, creada a l'efecte a la ciutat de Cervera el 1717. Tres insignes solsonencs, doctorats a la Universitat Literària de Solsona abans del seu tancament, foren cridats davant notari per declarar sota jurament que no havien vist ni oït que al referit Col·legi s'haguessin conferit graus més enllà de l'any 1717 "*u otro más*".² Però més enllà d'aquestes requerides manifestacions, els testimonis van aportar un breu però precís resum del que havia estat la història de l'estudi general i universitat de Solsona amb el següent literal:

Que de tiempo muy antiguo, que pasa mucho más allá de ciento y veynte años, se erigió e instituyó, con autoridad pontificia apostólica, Universidad literaria para la enseñanza de las facultades mayores y menores en la casa religiosa y Colegio intitulado de San Miguel y San Gabriel d'en Llobera, de la sagrada orden de padres predicadores, situado en esta dicha ciudad de Solsona. Y se ha mantenido y conservado esta Universidad en dicho Colegio, con la debida formalidad y con los empleos y officios de canciller, rector y otros que se acostumbra en las universidades literarias, enseñando públicamente las facultades de filosofía y sagrada theología, no solamente a los religiosos colegiales sino también a muchos diffrentes estudiantes seglares que concurrían con bastante número a ohir y aprehender en dicha Universidad y Colegio las dichas facultades, siendo sus cathedráticos y maestros los mismos religiosos lectores embiados por la misma religión a dicho

² PLANES, R. *L'Hospital d'en Llobera: lectures d'història de Solsona*, Solsona: Centre d'Estudis Lacetans, 2016, vol. 2, p. 361-363.

Collegio; de los quales y de otros doctores graduados en unas y otras facultades se componía en común y colegio o claustro de dicha Universidad, en la qual (precediendo los devidos exámenes y ceremonias acostumbradas) se han dado y conferido los grados de doctores, assí de filosofía como de theología y demás facultades mayores, a todos y cualesquiera sugetos hábiles e idóneos que, haviendo professado dichas facultades, pedían el dicho grado en ellas. Y los examinados y graduados en dicha Universidad y Colegio gozavan y han gozado de los honores y preeminencias de que suelen gozar y fruir los demás doctores graduados en otras universidades. Y respecto de las costas y salarios que se pagavan por la consecución de dichos grados quedavan a favor y beneficio de la manutención de los religiosos de dicho Colegio de Predicadores, menos alguna porción que se repartía entre los examinadores, canceller rector por sus propinas. Y en el estado referido, con todas las dichas y otras formalidades, han visto ellos relatantes en dicha ciudad al dicho Colegio de Padres Predicadores y Universidad en él erigida y que ha perseverado y mantenídosse assí hasta el año de 1717 u otro más cierto año, en que se erigió la Real Universidad literaria en la ciudad de Cervera, en este principado de Cathaluña.

A partir d'aquesta síntesi del segle XVIII hom pot recapitular sobre els elements que van configurar, institucionalment i acadèmicament, aquell centre universitari català. Per a percebre i entendre la singularitat de la seva erecció i constitució cal, però, que en primer lloc s'exposi el seu origen: una fundació pia autònoma, d'origen civil i sense cap relació amb el món de la formació i menys encara de l'universitari. Precisament, aquest particularíssim substrat institucional seria la base a partir de la qual es bastiria l'excepcionalitat del cas solsonenc, i marcaria tant la seva morfogènesi, a principis del segle XVII, com la seva "reducció" cent anys després.

2. LA FUNDACIÓ PIA AUTÒNOMA: L'EMPARA CANÒNICA

La butlla del papa Pau V de l'any 1614 (*vid.* Annex I) fou, efectivament, una autorització apostòlica, però no pas d'erecció d'un estudi general i universitat, sinó de commutació de l'objecte caritatiu originari d'una fundació pia autònoma, coneguda com l'Hospital d'en Llobera, que havia estat instituïda a Solsona l'any 1411 per disposició testamentària de la última representant de la nissaga dels Llobera.

Segons la classificació constantinopolitana del Crisòstom, la missió fundacional que li fou assignada era la gerontocomial, és a dir, l'assistència de persones ancianes i desvalgudes, i a ella s'hi va dedicar el referit hospital durant els dos segles de la seva existència, sense cap confusió coneguda al respecte, més enllà de la cura de les ànimes de les persones beneficiàries (i d'alguna singularitat imprevista).

La mateixa autorització romana de commutació revela la naturalesa canònica de la fundació pia, a partir de la qual la *universitas rerum* disposava de personalitat jurídica pròpia i diferenciada de la dels seus administradors (descendents de les famílies paterna i materna de la fundadora). Aquesta condició canònica, vinculada sempre a la missió pia caritativa, s'emparava en el cànon conciliar establert a Vienne el segle XIV. El control i supervisió externa corresponia a dues dignitats eclesiàstiques: el prior del convent dels dominics de la Seu d'Urgell, que nomenava els administradors, i el bisbe de la diòcesi (inicialment la d'Urgell i posteriorment la de Solsona), al qual li corresponia vetllar pel compliment de la pia missió i aprovar els comptes dels administradors.

La naturalesa jurídica canònica de la fundació pia dels Llobera mai no fou qüestionada o alterada per tercers. Cap autoritat civil, ni senyorial ni comunal, va participar en la seva creació, intervenir en el seu posterior funcionament (ni tampoc col·laborar) o, en el cas de la reial, expropiar els seus bens i rendes en el moment del tancament universitari. L'esplèndid edifici gòtic de l'Hospital d'en Llobera fou construït en la part del terme de Solsona que corresponia al senyoriu temporal de la canònica agustiniana de Santa Maria i, per tant, la fundació pia restava al marge de qualsevol ingerència de l'altre poder feudal present a la vila: els Folc de Cardona, hereus dels Torroja, primers senyors de Solsona, i esdevinguts ducs a partir del 1491. Per la seva part, la *universitas* dels solsonencs, representada des del 1338 per un Consell comunal (esdevingut "de ciutat" a partir del 1594), no sols no va tenir cap participació en l'empresa pia dels Llobera, sinó que va posar en marxa el seu propi i alternatiu hospital comunal, conegut popularment com "dels pobres".

La condició canònica va protegir sempre la vida del Col·legi de Solsona d'ingerències civils sobre la seva activitat acadèmica. El fet de no haver sol·licitat mai el privilegi del reconeixement reial —a diferència del que van fer els Reials Col·legis de Tortosa—, va tenir els seus efectes jurídics: d'una banda, les denúncies contra el Col·legi de Solsona davant la jurisdicció civil no van prosperar, ni el 1665 ni el 1690, i, per altra part, la decisió borbònica de 1717 de reduir les desafectes universitats catalanes, creant un únic estudi general

a Catalunya, no va poder contemplar Solsona en el seu llistat. La clausura borbònica no va impedir la continuïtat de l'activitat formativa dominica al centre, que perduraria fins el segle XIX, ni va limitar el seu accés a persones de la religió dominica o de condició eclesiàstica en general. L'impacte de la reforma borbònica sobre el Col·legi de Solsona va venir de la concessió del monopoli de la col·lació de graus amb reconeixement oficial a la nova universitat de Catalunya a Cervera. A Tarragona van optar per continuar atorgant graus amb només el reconeixement pontifici, però a Solsona els predicadors no van seguir aquesta via (tot i que l'acta de 1745 fa sospitar que l'acatament no fou immediat).

Així doncs, la història universitària de Solsona parteix d'una fundació pia autònoma medieval, d'iniciativa civil, dotada de personalitat jurídica canònica i, gràcies a les rendes del seu propi patrimoni, dedicada específicament a la missió gerontocomial. Una base institucional difícilment previsible per a qualsevol iniciativa universitària, certament, que en gran mesura projectaria els seus efectes durant tota la posterior fase universitària i fins i tot després d'ella.

3. LA COMMUTACIÓ APOSTÒLICA: LA BUTLLA DE 1614

La declaració de 1745 diu que la Universitat Literària de Solsona “... *se erigió e instituyó, con autoridad pontificia apostólica...*”. Les paraules semblen molt acurades i l'afirmació és certa i contrastable, però observis que s'evita referenciar que l'autorització en qüestió fou lliurada mitjançant una butlla papal del 1614. Aquesta elusió no era ni casual ni novadora: ja la trobem a l'inici de la vida universitària del centre i la seva causa resulta perfectament comprensible.

La butlla expedida pel pontífex Pau V –d'obediència dominica– va autoritzar la commutació de la missió pia fundacional, que passaria de geriàtrica a formativa. En si mateixa, l'erecció d'un “col·legi d'estudis” a través d'una commutació no comportava forçosament una conflictivitat jurídica, atès que aquest tipus de transformacions missionals estaven previstes i procedimentades en l'àmbit jurídic canònic. El problema el generava la concreció de la nova missió fundacional: si el col·legi d'estudis havia d'albergar un estudi general, amb les corresponents facultats, on es *llegiria* i graduaria a estudiants clergues i seglars, aleshores calia aproximar-se a la tradició jurídica de l'erecció d'aquest tipus de centres, en la qual la Santa Seu hi tenia una experiència de més de tres segles.

Però el títol jurídic legitimador del centre col·legial tenia la commutació de l'obra pia fundacional com a objectiu principal, raó per la qual forçosament havia de diferir, en contingut i forma, de les butlles que fins llavors havien aprovat els privilegis pontificis d'ereccions universitàries. Normalment, aquests privilegis s'atorgaven a institucions ja existents (el *substrat* institucional), les quals acreditaven una activitat formativa prèvia com a fonament de les seves respectives sol·licituds. Així, per exemple, en l'àmbit català, la ciutat de Lleida podia acreditar a finals del segle XIII la presència al seu territori d'escoles de formació jurídica i mèdica³ (o, en el cas de Tortosa, la dels magnífics i renaixentistes Reials Col·legis⁴). Aquells substrats formatius previs, acreditats en les sol·licituds de privilegis papals universitaris, eren objecte de la corresponent valoració i, quan la realitat o la viabilitat no era del tot clara, la seu romana adoptava les seves cauteles abans de concedir-los, com fou el cas de Girona, per exemple.

En el cas de Solsona, l'any 1614 existia efectivament una entitat de dret canònic d'acreditada solvència i continuïtat, però no era una institució educativa que pogués sol·licitar directament el privilegi universitari a Roma: calia transformar abans un hospital en un centre educatiu amb capacitat per a erigir-se en estudi general i universitat. Dues eren, doncs, les passes consecutives necessàries per a completar el procés de legitimació universitària pontificia. La butlla del papa Pau V fou la primera passa: va transformar l'Hospital d'en Llobera en el Col·legi de Sant Miquel i Sant Gabriel, i el va cedir al seu orde per a que hi fossin desenvolupats els corresponents estudis. En aquest punt podem ubicar la primera singularitat institucional de la legitimació universitària solsonenca.

4. L'ERECCIÓ EPISCOPAL: LA CESSIÓ DE 1615

La butlla pontificia de commutació fou rebuda pel segon bisbe de Solsona, el cistercenc aragonès fra Juan Álvaro, que l'any 1615 va procedir executar la commutació autoritzada. En l'acta de la cessió de la fundació pia commutada als Predicadors, el bisbe solsonenc, va fer constar, en primer lloc,

³ BUSQUETA, J. «La fundación del *Studium Generale* de Lleida y la tradición jurídica ilerdense», *Scripta*, núm. 15 (2020), p. 7-48.

⁴ QUEROL, E. *L'antiga Universitat a Tortosa*, Tortosa: Ateneu Cultural Tortosa & URV, 2013, p. 12-104.

la seva condició de *regiae Magestatis consiliarius*, i tot seguit la de *commissarius apostolicus*. Ni una ni altra condició l'emparaven per a atorgar privilegis universitaris reials o pontificis, òbviament, però no sembla que fos aquesta la seva intenció. Álvaro va fer constar així que l'acte d'execució gaudia tant del coneixement directe de l'autoritat civil suprema, atorgat per la seva condició de conseller reial, com de la pontifícia, de la qual ell era *specialiter deputatis* en virtut de la pròpia butlla papal de commutació.

El cas és que el bisbe Álvaro no es va limitar a un acte formulari de transmissió de possessió, sinó que es va voler assegurar del compliment efectiu i complet de la commutació autoritzada, assumint, en virtut del seu comissionat apostòlic, que li pertocava a ell concretar tots aquells aspectes no definits per la butlla. De pas, va començar recordant als predicadors que de cap manera la fundació pia podria esdevenir un convent —opció que havia estat temuda pel Capítol catedralici de Solsona anys enrere—, raó per la qual les disposicions estatutàries de la nova fundació col·legial no podrien ser vulnerades pels acords provincials de l'orde, una cautela que indica la voluntat de mantenir la personalitat jurídica de la fundació i la seva separació respecte del funcionament conventual dels predicadors. Aquesta cautela es demostraria efectiva en alguns moments de la història del centre, fins al punt que esdevindria un model per a iniciatives fundacionals posteriors.⁵

Sens dubte, aquestes qüestions eren del tot estratègiques per al desenvolupament institucional de la nova fase històrica de la fundació pia, però allò que resultaria decisiu a efectes estrictament universitaris seria la concreció episcopal sobre l'objecte de la nova missió: un estudi general on es poguessin formar i graduar estudiants clergues i seculars d'arreu dels regnes hispànics. Al bisbe Álvaro no li preocupava la restricció de les places d'estudiants col·legials en favor de dominics catalans (ni tant sols va requerir l'establiment d'un nombre mínim), sinó que el nou centre fos d'accés obert, com el de Tortosa⁶, on ell s'havia format, i que els dominics regentaven sense ser-ne tampoc els titulars. Quedava així eliminada l'opció de reproduir el model del Col·legi de Sant Jaume del Pallars, ubicat a Tremp, que gaudia de privilegi pontifici com a estudi general només per a persones de l'*agro dominico*.

⁵ ALÒS, R. d'. "Els estatuts del Col·legi Major de Sant Vicens i Sant Ramon, dels dominicans, a Barcelona", *Anuari de la Societat Catalana de Filosofia*, núm. 1 (1923) p. 145-164

⁶ QUEROL, E. *Estudis sobre cultura literària a Tortosa a l'Edat Moderna*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2006, p. 69

La concreció episcopal de l'objecte tindria encara un segon i decisiu esglaó: el centre podria *llegir* i graduar en qualsevol de les disciplines acadèmiques implantades en els col·legis de predicadors, sense cap limitació ni referència explícita a cap d'ells. Al col·legi de Tortosa només es *llegien* Arts i Teologia, però al valencià d'Oriola, dins també de la mateixa província dominica d'Aragó, s'hi havien implantat també els drets Civil i Canònic i la Medicina, de forma que les possibilitats universitàries del nou centre de Solsona eren, segons la cessió episcopal, completes.

Així, doncs, la legitimació universitària de Solsona no fou el producte d'una epiqueia massa aguda de la butlla papal,⁷ sinó d'una decidida acció episcopal, com va advertir Ramis⁸. Segurament sense ser-ne conscient, el bisbe Álvaro es va avançar més de tres segles a la fórmula concordatària que s'establiria al Regne d'Espanya a finals del segle xx, consistent en una doble via legal per a l'erecció d'universitats per part de l'Església Catòlica: per a crear les "universitats pontifícies" (Deusto, Comillas, Salamanca, Navarra) la butlla papal, i per a crear les "universitats catòliques" (Múrcia, Àvila, València) el decret episcopal.

Sia com sia, amb aquesta singularíssima legitimitat canònica el Col·legi de Sant Miquel i Sant Gabriel de Solsona va començar la seva activitat acadèmica el curs de 1616-1617. Les limitacions d'aquesta fórmula *avant la lettre* apareixerien pocs anys més tard, quan va arribar el moment de graduar la primera promoció dels estudiants.

D'acord amb els estatuts col·legials, confirmats per l'Orde de Predicadors l'any 1617, els dominics es comprometeren a *llegir* en les disciplines o facultats d'Arts i de Teologia. Els estudiants que acreditessin ja la llicència del batxillerat d'Arts (o equivalent), podien accedir directament a Teologia i cursar els cinc cursos previstos, de forma que a finals del curs de 1620-1621 la Universitat Literària de Solsona havia de procedir a col·lacionar els seus primers graus universitaris.

El document acreditatiu dels graus –versió primerenca de l'actual diploma del títol– tenia un format general més o menys estàndard, fruit dels tres segles

⁷ AJO, C. M. *Historia de las Universidades hispánicas*, Ávila-Madrid: CSIC, 1957-1979, Vol. III, p. 67-71.

⁸ RAMIS, R. «Sobre los privilegios de la Universidad de Solsona y los grados en leyes, cánones y medicina durante el siglo XVII», *Glossae. European Journal of Legal History*, núm. 12 (2015), p. 661-678.

RAMIS, R., RAMIS, P. «Los últimos grados de la Universidad de Solsona (1701-1715)», *Historia. Instituciones. Documentos*, núm. 44, (2017), p. 313-349.

de tradició universitària precedent. L'òrgan unipersonal emissor era arreu la Cancelleria de la Universitat, càrrec que a Solsona corresponia estatutàriament al Rector del Col·legi, el qual feia constar, de forma explícita, la referència legal del dret que emparava la graduació. A la resta d'universitats, aquesta informació remetia als privilegis pontificis o reials i, quan els dos instruments estaven ja concedits, a tots dos a la vegada.

5. LA BUTLLA DE 1620: INVENCIO O PRECIPITACIO

En el cas de Solsona, la solució episcopal adoptada en la creació de la Universitat presentava una problemàtica exposició, atesa la seva excepcional atipicitat. Fer constar una butlla “de commutació fundacional” com a base jurídica de les graduacions no era una opció pacífica, si més no d'entrada, i amb una explicació complementària sobre el decret episcopal es corria el risc de generar més dubtes que no pas seguretats. El reconeixement i, per tant, la validesa acadèmica i social dels graus solsonencs, podia quedar en suspens si aquest tema no es resolvia amb alguna alternativa millor.

És en aquest context on emergeix el confús episodi d'una desconeguda segona butlla del mateix papa Pau V, que hauria estat promulgada l'any 1620, però de la qual ningú en té constància –no figura al Butllari oficial del l'Orde de Predicadors–, però apareix referenciada en alguns títols emesos per la Universitat. Aquesta segona butlla vindria a ser la confirmació del decret del bisbe Álvaro: al Col·legi de Solsona s'hi erigia un estudi general amb una universitat capacitada per a graduar en totes les facultats, igual com a d'altres insignes universitats catalanes i hispàniques (no sols dominiques).

A partir de la documentació conservada es va fer evident que els títols on apareix referida aquesta segona butlla foren emesos durant la primera fase de les graduacions, però desapareixen els anys posteriors, en els quals la referència legal fou la butlla de 1614 (fet que va advertir Ajo⁹) malgrat les seves circumstàncies. Però alguns d'aquells títols inicials arribaren al coneixement de tercers, segurament per haver estat presentats, per part dels seus titulats, davant d'institucions civils o eclesiàstiques en ocasió d'algun procediment públic. L'existència o inexistència de la butlla de 1620 podia ser de difícil comprovació per part d'un tercer no legitimat (el Butllari de l'Orde encara no s'havia recopilat), però el fet de poder constatar el canvi de referent

⁹ Ajo, C. M. *Ibid.*. Vol III. p. 67-71.

legal en les graduacions posteriors obria el camí a les suspicàcies i, al final, al qüestionament de la legitimitat universitària.

Això és el que va fer la Universitat Literària de Barcelona l'any 1665: instar a l'autoritat virregnal a requerir l'acreditació de la butlla de concessió del privilegi apostòlic al Col·legi de Solsona. No entrarem en aquest punt en les motivacions d'aquesta actuació, que a la llum de la seva demanda no foren únicament acadèmiques, sinó que constatarem el fet que la pseudo-denúncia barcelonessa feia referència a uns títols emesos dècades enrere, abans de la Guerra dels Segadors, i que probablement els responsables de la Universitat solsonenca d'aquell moment no en podien tenir un coneixement complet i fidedigne del que havia passat. En tot cas, l'acció del claustre barceloní, que seria represa l'any 1690, no va generar cap efecte sobre la Universitat de Solsona, que continuaria graduant fins l'any 1717 "*u otro más*", com van declarar aquells testimonis de 1745.

En un intent d'establir una hipòtesi del que va succeir amb la butlla de 1620, la historiografia del segle XXI de forma gairebé unànime, i contra el parer dels historiadors precedents, especialment els locals¹⁰ ha considerat que la butlla de 1620 fou una invenció i que, en conseqüència, l'activitat universitària de Solsona va ser il·legítima i fraudulenta. Aquestes radicals conclusions van trobar el seu fonament principal i gairebé únic en l'al·legat presentat per la Universitat de Barcelona l'any 1690, obra del jurista Lluís de València, però sense assumir-lo de forma crítica, com pertocaria a un document d'aquella naturalesa. Per altra part, el fet que els dominics solsonencs no aportessin una explicació d'aquest episodi, i es limitessin a comunicar la desaparició de la butlla durant el saqueig de Solsona del 1655, dona peu a especulacions en un sentit negatiu.

Això no obstant, l'episodi de la butlla de 1620 en realitat no va afectar en res la legitimitat singular del centre, que sempre fou la butlla de commutació de 1614 i el decret episcopal d'execució de 1615. Afirmar que membres de l'Orde de Predicadors inventaren una butlla pontificia en benefici dels seus interessos és una acusació molt greu, que requereix d'unes proves a la mateixa alçada. No és fàcil d'acceptar que els centenars de graduats a la Universitat, la majoria eclesiàstics, des de bisbes a diaques, passant per abats, priors, inquisidors, ardiaques, canonges, vicaris i rectors, ignoressin tots ells aquest

¹⁰ LLORENS, A. *La Universidad Literaria de Solsona (1620-1717)*, Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, 1970, p. 95-101.

suposat frau continuat i cerquessin a Solsona els seus graus acadèmics i les investidures doctorals durant tot un segle.

Alternativament, una altra hipòtesi no menys raonable seria la d'una precipitació en les actuacions. El problema de la referència legal havia de ser advertit gairebé des de l'inici, molt abans d'arribar al cinquè curs i trobar-se a les portes de l'expedició dels diplomes, quan les possibilitats de trobar una solució satisfactòria serien mínimes. És més lògic pensar que la prudència dominica els fes conscients de la problemàtica que suscitaria referir la butlla de 1614. Per altra part, Juan Álvaro, qui havia definit l'abast de l'estudi del Col·legi, continuava essent el bisbe de Solsona, i era plausible pensar que estaria disposat a completar la seva col·laboració. La iniciativa més lògica hauria estat tornar a demanar a Pau V una segona butlla específicament adreçada a confirmar la disposició episcopal de 1615. En aquesta empresa a ben segur que hi haurien trobat també el suport tant de les autoritats catedralícies com de les comunals, directament beneficiàries de l'activitat de graduació del centre.

El problema, però, era que per a trametre a Roma una sol·licitud com aquella calia que el centre remitent acredités el desenvolupament d'una certa musculatura institucional i acadèmica, i la constitució estatutària de la Universitat Literària no es va formalitzar fins l'any 1621, amb doctors dominics i altres d'externs (metges i juristes) que hi foren agregats. Per tant, si la sol·licitud es va enviar abans de 1620, encara que fos a nivell de consultes exploratòries, la seva progressió hauria estat nul·la. Tot i això, a l'empara d'un pontífex del mateix orde i comptant amb el ple suport episcopal, cal reconèixer la possibilitat que la proposta de butlla hagués pogut arribar a la taula de la Cancelleria pontifícia l'any 1620, i que les notícies arribades a Solsona infonguessin optimisme a les files del Col·legi. Però Pau V va morir a començaments del 1621 sense signar la suposada segona butlla, i qualsevol acció posterior de seguiment que hagués pogut fer el bisbe Álvaro va quedaria aturada arran de la seva sobtada mort l'any 1623.

Si partim del fet que l'Orde de Predicadors era la religió universitària per excel·lència, i del convenciment que no precisava inventar cap butlla per a desenvolupar el seu Col·legi de Solsona, l'explicació alternativa sobre l'afer de la butlla de 1620 és que un excés de confiança va provocar una precipitació en les actuacions, donant per aconseguida una cosa que finalment quedaria estroncada. En qualsevol cas, aquesta hipòtesi podrà confirmar-se o rebutjar-se el dia que aparegui algun rastre documental de l'operació, ja sia a Roma o a Solsona. En canvi, documentar una suposada falsedat darrera una "invenció" és una empresa que resulta bastant menys assequible.

6. L'ORGANITZACIÓ COL·LEGIAL

Seguint el fil de la declaració de 1745, el subjecte jurídic destinatari d'aquesta complicada i singular empara legal fou la fundació pia autònoma dels Llobera, commutada d'Hospital a "*casa religiosa y Colegio intitulado de San Miguel y San Gabriel d'en Llobera*". Com era d'esperar, la nova missió fundacional va requerir una nova ordenació interna, uns estatuts que emanaven de la seva reconeguda autonomia canònica per a auto-organitzar-se. L'autoritat episcopal, en ús de les seves competències conciliars sobre les fundacions pies de la seva diòcesi, havia de donar-hi el seu vistiplau, mentre que els nous administradors, els germans de l'Ordre de Predicadors, havien de proposar un text que s'adaptés plenament a les condicions de la commutació pontifícia i la cessió episcopal.

Els estatuts del Col·legi de Sant Miquel i Sant Gabriel de Solsona ens han arribat gràcies al fet d'haver estat adoptats mig segle més tard pel Col·legi barceloní de Sant Vicenç i Sant Ramon. Tot indica que la raó d'aquesta adopció podria ser la referida clàusula de preeminència estatutària davant les disposicions provincials de l'orde, incorporada pel bisbe Álvaro com a cautela per a assegurar l'autonomia del centre. En tot cas, aquest model estatutari solsonenc, tot i tenir els elements clàssics dels col·legis dominics, no quadrava del tot amb el model precedent del Col·legi de Sant Jaume del Pallars, l'únic de titularitat íntegrament dominica que hi havia a Catalunya a principis del segle XVII. Tampoc amb els estatuts dels Reials Col·legis de Tortosa, que es van haver d'adaptar a la realitat del seu entroncament amb les estructures episcopals, que n'eren les titulars, igual que va passar amb el precedent valencià del Col·legi d'Oriola.

Un col·legi dominic no era un convent, però compartien elements organitzatius comuns. La figura del Prior conventual, amb les seves competències i atribucions, es traslladava explícitament als col·legis sota la denominació de Rector, i els seu substitut natural, el Subprior, passava a denominar-se Vicerector. Però el Rector col·legial de Solsona no tenia associat al seu mandat l'obtenció d'uns resultats econòmics o patrimonials, com era el cas d'Oriola¹¹, només s'exigia que hagués estat abans prior conventual, pressuposant, potser, que amb aquesta experiència prèvia s'assegurava la idoneïtat per al càrrec. En qualsevol cas, en els estatuts col·legials solsonencs

¹¹ MARTÍNEZ-GOMIS, M. *La Universidad de Orihuela (1610-1807)*, Alacant: Institut d'Estudis Juan Gil Albert, 1987, p. 174-187.

queda ben clar que la figura del Rector és de caràcter directiu o gestor i no acadèmic, tot i que al llarg del segle universitari del centre es troben nombrosos lectors ocupant el càrrec (i algun d'ells fent les dues funcions simultàniament, tot i que per causes de força major).

El conjunt dels frares vinculats al Col·legi conformava l'assemblea de la comunitat, que era convocada eventualment per a prendre en consideració decisions d'especial transcendència, entre elles l'elecció dels quatre consiliaris que havien d'acompanyar al Rector durant el seu mandat, formant així un òrgan col·legiat superior de govern i administració del Col·legi.

Dins d'aquesta comunitat col·legial es podia distingir el grup dels membres dedicats a la gestió, administració i culte del centre, conformat pels sacerdots, amb el seu President al capdavant, exercint les funcions de vicari de l'església, els frares llecs, especialment útils al Col·legi de Solsona com a procuradors de vassalls, i els famuls, que s'encarregaven de les feines de consergeria (diferents a les dels bidells universitaris clàssics), cuina, vigilància, custòdia i d'altres serveis semblants. El grup acadèmic de la comunitat era el conformat pels docents (els lectors) i els discents (els col·legials). Entre els primers les diferències quedaven circumscrites a les seves especialitats lectores (Arts, Filosofia o Teologia), i en els darrers es distingia entre els adults i els joves —que tenien el seu Mestre de seguiment—, però també segons el seu dret d'accés al Col·legi: els col·legials que no havien obtingut una plaça podien optar per pagar la seva estada (els contribuents), d'altres compensant el seu cost treballant per al Col·legi (els coadjutors), i finalment, els que gaudien de la gratuïtat de l'estada i havien d'aplicar-se íntegrament i únicament als estudis (els beneficiaris).

Amb aquesta organització col·legial, l'Orde de Predicadors va instituir a Solsona un "sistema d'acció", mitjançant el qual donava compliment al seu compromís de cessió fundacional, actuant *de facto* com l'agent proveïdor, a través dels seus propis recursos docents, de la formació superior compromesa, concretada en la *lectura* de les facultats d'Arts i Teologia. El fet que els predicadors fossin també receptors d'aquesta formació superior i, per tant, beneficiaris directes de l'activitat fundacional, era una justa i implícita compensació, atès que no podien rebre ingressos per una docència que forçosament havia de ser gratuïta. Per tant, amb les rendes i patrimoni de la commutada fundació pia dels Llobera, els predicadors havien de finançar el funcionament d'un centre educatiu, els serveis dels lectors docents i el manteniment dels estudiants col·legials, sense poder cobrar res als estudiants externs matriculats a la Universitat que accedien a les seves *lliçons*.

L'anomenat model universitari col·legial, al qual indubtablement cal adscriure el cas de Solsona, presentava, com era previsible, una evident pluralitat entre les realitats històriques que s'hi han associat. El Col·legi de Solsona va tenir més autonomia respecte a l'Orde de Predicadors que no pas l'altre exemple històric català d'universitat col·legial dominica: Tortosa. Però també en va tenir molta més respecte de les autoritats eclesiàstiques locals, episcopals i catedralícies, que a la ciutat de l'Ebre codirigiren els destins del centre universitari.

En canvi, si observem l'arquitectura estatutària estricta del Col·legi de Solsona, fent abstracció del dret d'accés que la tenien els estudiants externs a l'orde, la proximitat organitzativa amb els col·legis dominics de Tremp i de Barcelona resulta palmària. Només la comentada clàusula de preeminència estatutària (inicialment adoptada també a Barcelona), permet identificar la diferència entre aquells centres de titularitat dominica, i el centre "cedit" a Solsona.

Però en qualsevol cas s'ha d'assumir que una organització acadèmica col·legial d'origen civil i règim fundacional canònic, cedida a un orde religiós per a la seva direcció acadèmica, no era cap excepcionalitat en aquella època històrica. El propi comte-rei Felip I (II) havia creat l'any 1567, amb aquest mateix format jurídic, el *Colegio de Artes y Sacra Teologia* de l'Escorial, cedit a l'Orde Jerònima, que va perdurar fins el 1837.

7. LA UNIVERSITAT LITERÀRIA DE SOLSONA

Continuant amb les declaracions de 1745, el següent fet del qual s'informa fou que "*... se ha mantenido y conservado esta Universidad en dicho Colegio, con la debida formalidad y con los empleos y officios de canceller, rector y otros que se acostumbra en las universidades literarias...*". Les referides denúncies barceloneses van ignorar en tot moment l'existència d'aquesta universitat a Solsona –en coherència amb la seva negació del dret legitimador–, però els fets documentats demostren que estava estatutàriament constituïda l'any 1621. Lamentablement no disposem del text dels primers estatuts, però sí de la seva primera i única reforma que ha estat documentada, la del 1661, anterior a la pseudo-denúncia del claustre barcelonès del 1665.

Sabem, però, que els procediments d'agregacions de doctors a la Universitat, necessaris per a poder començar les graduacions, s'iniciaren coincidint amb el darrer curs de la primera promoció d'alumnes de l'estudi (1620-1621), i

que perduraren fins la dècada següent, conformant un cos inicial de graduats doctorats en totes les facultats, que, com era normal i lògic en la gènesi d'una institució universitària, havia de ser d'origen extern: “... *de los quales y de otros doctores graduados en unas y otras facultades se componía en común y colegio o claustro de dicha Universidad...*”, com afirmaren els declarants del 1745. En la pràctica, aquestes agregacions de doctors eren uns procediments de convalidació de graus i investitures, executats amb un cerimonial de menor complexitat i solemnitat (al cap i a la fi, el reconeixement públic de la qualitat de “persona docta” ja estava acreditat per terceres universitats), però s'enregistrava en la corresponent acta notarial, puix l'agregació atorgava als titulars receptors uns drets de representació i participació que podien generar drets econòmics en la seva execució, especialment en les graduacions.

Les notícies que tenim dels primers quaranta anys de la Universitat són indirectes i molt escadusseres, però permeten saber que es reconeixia a tots els graduats que allí rebien la investidura doctoral com a membres de la Universitat, seguint així la tradició medieval. Això no obstant, la mateixa tradició establí que la incorporació plena a la Universitat es perfeccionava després de dos cursos de regència lectiva a l'estudi, i aquest no era el cas dels nombrosos doctorands que no eren residents a Solsona ni al seu bisbat, i que tampoc tenien prevista cap tipus de regència, més enllà de participar en algun exercici de l'Acadèmia. Tampoc era el cas dels doctorats solsonencs en facultats com les de Dret o la de Medicina, en les quals es graduava però no s'hi llegia a l'estudi de Solsona. Per tant, la delimitació de qui formava part del claustre de la Universitat Literària de Solsona no quedava mai del tot clara: si era formada exclusivament per *lectors*, com es despenia del seu adjectiu qualificador, aleshores només els doctors dominics del Col·legi n'haurien pogut formar part; per tant, si es volia acreditar la presència de doctors de totes les facultats per a poder graduar en elles, calia que els doctors juristes i mèdics fossin considerats lectors en raó de la seva participació a les sessions de l'Acadèmia. Aquesta atípica fórmula va permetre constituir la corporació universitària gairebé des dels mateixos inicis de l'activitat del centre.

Amb el pas dels anys, el nombre de graduacions i investitures doctorals de persones de l'entorn social i territorial de Solsona va créixer tant que va generar un problema a l'hora de gaudir dels beneficis corresponents a la pertinença universitària. Fins i tot els membres del Consell ciutadà, gairebé tots ells doctorats al centre, arribaren a reclamar l'equiparació de *propines* per la seva participació als solemnes actes d'investidura doctoral, prova de que tots ells feien ús dels seus drets acadèmics en aquest tipus de cerimònies (a banda

d'exercir-ne els estamentals, és clar). Aquesta dinàmica podria ser la causa que explicaria la modificació estatutària del 1661, en la qual es va decidir limitar els membres del “col·legi” de doctors als set lectors col·legials d'Arts i Teologia, més altres set de Dret Civil, set de Dret Canònic i quatre de Medicina. Aquesta limitació a les facultats “graduadores” va generar un curiós canvi conceptual: els doctors investits a Solsona passaven a ser “candidats admissibles” dins de la Universitat per a formar part del “col·legi” de la corporació universitària, que esdevenia així, *de facto*, una mena de subconjunt que assumia les atribucions directives de la Universitat, especialment les referides als nomenaments dels tribunals de graduacions.

Malgrat les poques notícies directes que ens ha deixat la documentació, resulta evident que no es pot negar l'existència efectiva de la Universitat Literària de Solsona, puix coneixem els seus procediments d'agregació, el seu ordenament intern i les manifestacions de les seves activitats, incloent els conflictes associats.¹² També els seus càrrecs o *officis*. Per començar, la Cancelleria era ocupada per un càrrec eclesiàstic, com a la resta d'universitats catalanes, que en aquest cas corresponia al Rector del Col·legi (a diferència de Tortosa o d'Oriola, que era d'assignació episcopal). El Canceller de Solsona convocava, a instàncies del Rector universitari, el claustre de la Universitat i els tribunals de graduacions i investitures. En aquest punt val a dir que a Solsona gairebé sempre la Cancelleria apareix exercida per delegació pel Vicerector col·legial, una praxis que cal interpretar com la voluntat de separar la dimensió acadèmica de la dimensió gestora, pròpia del càrrec de Rector col·legial, tot i que alguns autors (PLANES, 2016 v. I) ho van interpretar erròniament com un desinterès institucional, cosa absurda si es té present que la major part dels ingressos generats per graduacions i investitures no anaven als membres dels tribunals sinó a la Cancelleria, i que representaven una part substantiva dels ingressos totals del centre. Com consta en la declaració de 1745: “... *Y respecto de las costas y salarios que se pagavan por la consecución de dichos grados quedavan a favor y beneficio de la manutención de los religiosos de dicho Collegio de Predicadores, menos alguna porción que se repartía entre los examinadores, canciller rector por sus propinas...*”.

Quan al Rectorat universitari, els estatuts establien un mandat de dos anys i l'obligació de torns alternatius entre titulars eclesiàstics i seculars, al temps que

¹² SERRA VILARÓ, J. *La Universidad Literaria de Solsona*, Tarragona: Sugrañes, 1953, p. 41.

li assignaven les competències disciplinàries sobre l'alumnat,¹³ una disposició lògica si tenim en compte que els estudiants *martinets* estaven formalment inscrits al *Llibre de la Universitat*, que gestionava i custodiava el Secretari, càrrec preceptiu que normalment va ocupar un notari de la ciutat de Solsona. En canvi, sobre la figura del Bidell, tant significativament universitària, només podem constatar la seva existència estatutària (s'hi determinen les seves retribucions), però no es descriuen les seves funcions, per la qual cosa podem suposar que donaven per fet que serien les clàssiques d'aquest càrrec a la resta d'universitats.

8. FORMAR, GRADUAR I INVESTIR

Tal com manava la tradició universitària europea, la formació, entesa com la suma de la impartició de les lliçons i la realització dels exercicis acadèmics, era l'objecte dels estudis generals, mentre que la graduació dels subjectes beneficiaris de la formació corresponia a la corporació universitària, que atorgava la corresponent llicència a través del seu Canceller. Al Col·legi de Solsona, els dominics van assumir només la formació superior de les facultats d'Arts i de Teologia, "... *siendo sus cathedráticos y maestros los mismos religiosos lectores embiados por la misma religión a dicho Collegi...*".

Els estudis tenien una durada mínima agregada de set cursos (dos d'Arts i cinc de Teologia), i tal com es va fer constar a la declaració del segle XVIII, a l'estudi general del Col·legi hi anaren "... *no solamente a los religiosos colegiales, sino también a muchos diferentes estudiantes seglares que concurrían con bastante número...*". Les poques dades que han arribat sobre el possible nombre d'estudiants externs al Col·legi, tant seglars com seculars, obtingudes pels documents relatius a la confraria dels estudiants o a l'Acadèmia, ens parlen d'un contingent que podria haver oscil·lat entre el mig centenar i el centenar complet, en els moments de màxima atracció, durant la segona meitat del segle XVII.

El pla d'estudis d'Arts seguia el model del Col·legi d'Oriola, i consistia només en dos cursos, un menys (el de *Logica Minor* o proposicional) que a les anomenades "universitats menors" del veí Regne de Castella, mentre que a la de Teologia es va mantenir la durada de cinc anys, l'habitual al segle XVII. Sens

¹³ ANDREU P. M. *Manuale octavum instrumentorum in anno a nativitate Domini MDCLXI*, Solsona: 1661, (ACS, Notarials, f. 494v-495r).

dubte, però, el fet més singular (i previsible) fou que la formació teològica de la facultat va mantenir tothora la seva fidelitat al programa tomista clàssic, sense cap concessió a les perspectives teòriques alternatives (especialment a les suaristes, promogudes pels jesuïtes), de la mateixa manera que a la facultat d'Arts mai no s'hi van contemplar disciplines novadores com la Filologia o la Història, per exemple, que ja formaven part dels *currícula* d'un bon nombre d'estudis generals europeus. Essent així, es va poder afirmar que en aquestes dues facultats de l'estudi solsonenc, “(*precediendo los devidos exámenes y ceremonias acostumbradas*) *se han dado y conferido los grados de doctores, así de filosofía como de theología y demás facultades mayores, a todos y cualesquiera sugetos hábiles e idóneos que, haviendo professado dichas facultades, pedían el dicho grado en ellas*”.

La distinció entre l'activitat formativa o lectora d'un estudi general i la graduadora de la seva corresponent universitat era un fet consolidat ja durant l'Edat Mitjana. La proliferació arreu d'Europa de noves universitats durant el segle XVI, la majoria de les quals van rebre el qualificatiu (que no tipologia) de “menors”, va engegar una dinàmica –gairebé sempre negativa–, d'identificació d'aquelles universitats menors com a “universitats de graduació”. Com era d'esperar, aquesta activitat provocava una nova forma de *peregrinatio* dels estudiants, que poc a veure tenia amb les motivacions acadèmiques que van originar aquell conegut moviment medieval. A la Catalunya del segle XVII, un exemple ben assenyalat d'aquesta pràctica fou el de Pau Claris, canonge d'Urgell i líder polític de la Revolta dels Segadors el 1640, descendent d'una nissaga de reconeguts juristes catalans, el qual va *peregrinar* fins a Pisa i Roma per obtenir les investidures doctorals en dret canònic i en dret civil. El cas, però, era que totes les universitats, ja fossin majors (en volum) o menors, acceptaven candidats als graus que no havien cursat estudis a les seves facultats, fins i tot la mateixa Universitat d'Òxford, per posar un exemple ben assenyalat. Però no es pot negar que les pràctiques abusives, normalment alimentades per la cobdícia, van generar arreu exemple de deshonestedat (especialment a França), i van projectar desprestigis injustos vers aquelles que no els havien practicat.

Una aproximació més acurada a aquest fenomen permet apreciar que les facilitats atorgades per algunes de les més famoses universitats “graduadores” no sempre eren econòmiques, sinó que eren acadèmiques (o *també acadèmiques*), i que aquesta era la raó per la qual funcionava la crida en favor seu entre els estudiants. Lògicament, les universitats que no facilitaven res, sinó que mantenien uns costos enormes o unes dificultats més elevades, es van ressentir d'aquesta competència, que van considerar deslleial i contra la qual

van fer ús de tota la seva artilleria publicística. Al Regne de Castella destaca com a “víctima” de les majors (Salamanca i Valladolid), la Universitat basca d'Oñati, i al de València la dominica d'Oriola. En el cas de Catalunya, fou precisament la de Solsona la que va haver de patir els atacs de la més gran, la de Barcelona, però cal deixar constància de que no tingueren cap efecte, ni legal (les denúncies no van prosperar mai), ni tampoc acadèmic (el seu prestigi es va mantenir inalterat, com ho proven les dignitats eclesiàstiques del més alt rang que hi van continuar anant a graduar-s'hi). Per això els declarants de 1745 van poder afirmar que “... *los examinados y graduados en dicha Universidad y Colegio gozavan y han gozado de los honores y preeminencias de que suelen gozar y fruir los demás doctores graduados en otras universidades...*”.

La Universitat de Solsona va graduar mestres en totes les facultats i, posteriorment, a la gran majoria d'ells se'ls va atorgar la investidura doctoral, seguint un protocol explícitament dissenyat per a donar l'èmfasi públic que correspon a un acte de naturalesa social (els propis estatuts universitaris consideren preceptiva la participació del músics en les celebracions d'investidures). Negar que la immensa majoria dels graduats i doctorats civils tenien com a objectiu la seva progressió estamental cap al braç militar, amb els grans beneficis que això comportava, resulta una ingenuïtat, fins al punt que en un decret borbònic de 1718, complementari al de tancament de les universitats catalanes, es va fer constar en el seu preàmbul: que aquest interès neixia “... *solamente por la vanidad que tienen aquellos naturales de ser graduados en todas las facultades y así gozar de fuero militar...*”.¹⁴

Però la connexió entre doctorat i progrés estamental, manifestació pràctica del benefici de l'acumulació del capital cultural, no fou mai una realitat que afectés exclusivament a la Universitat de Solsona, sinó a tot el sistema universitari europeu de l'Antic Règim. Intentar desacreditar a la institució solsonenca, ja sia per la limitació del seu claustre o per la no limitació del seu nombre de graduacions, no és cosa que es pugui acceptar pacíficament, puix les proves aportades per aquells que han assumit aquest descrèdit no suporten la crítica documentada que en rebutja llurs conclusions.

¹⁴ PRATS, J. *Ibid.*, p: 125-139.

9. COROL·LARI

Pel fet de tenir el seu origen en la commutació d'una fundació pia medieval, la Universitat de Solsona presenta una indubtable singularitat morfogènica, destacable no sols en l'àmbit de les universitats històriques catalanes, sinó fins i tot a nivell europeu. Aquesta singularitat es va mantenir en la seva personificació jurídica canònica, i es va projectar sobre la seva legitimitat acadèmica, que sempre fou únicament pontifícia, a diferència de totes les altres institucions universitàries del Principat de Catalunya.

No obstant això, el seu desenvolupament acadèmic i institucional no va presentar cap excepcionalitat en el seu entorn històric i territorial. Va formar, graduar i doctorar seguint les mateixes fórmules organitzatives i procediments acadèmics que la resta d'estudis generals i universitats, si bé adaptant-se a la realitat de la seva escala.

Si en algun moment hom pot tornar a assenyalar una segona singularitat o especificitat en el cas de Solsona, aquesta seria en el moment de la finalització de les seves activitats de graduacions universitàries i investidures doctorals. Tal com ho prova el document que ha servit de guia per aquest epíleg, les autoritats borbòniques vencedores el 1714 es van trobar, en el cas de Solsona, davant d'una institució acadèmica de difícil identificació. En no disposar del *pase* o privilegi reial, resultava improcedent aplicar-li la reducció operada sobre les altres sis universitats catalanes, de forma que va quedar en uns llimbs acadèmics i jurídics que la van tornar a diferenciar clarament del seu entorn.

La Universitat Literària no era una dependència del Col·legi, com va suposar SERRA VILARÓ (1953), ni podia reivindicar la protecció de la seva naturalesa canònica, atès que incorporava persones alienes a l'estament eclesiàstic (juristes i metges), les quals, a més, podien exercir estatutàriament el càrrec del seu Rectorat. Les graduacions i investidures de la Universitat Literària tenien evidents efectes socials, i sobre aquesta constatació va operar l'ordre executiva de cessament dictada per les referides autoritats borbòniques.

Els dominics de Solsona van continuar donant compliment a les obligacions establertes en la cessió de 1615, de forma que la fundació pia es va mantenir exercint les funcions pròpies de la seva missió commutada el 1614: un "col·legi d'estudis" dedicat a formar en Arts i en Teologia. Si haguessin volgut continuar col·lacionant graus i investidures doctorals més enllà del 1720, quan fou erigida la Universitat de Catalunya a Cervera, haurien precisat d'una butlla apostòlica que convertís el Col·legi de Solsona en una Universitat Pontifícia, com fou el cas de la tarragonina, que va perviure fins l'arribada de

la segona república espanyola el 1931. Però no fou el cas. Tampoc va seguir el camí de l'estudi general de Tortosa, directament convertit en seminari diocesà. El Col·legi de Solsona va mantenir-se així, com un centre de formació superior de l'Orde de Predicadors, fins l'any 1835. A partir d'aquell any l'edifici de l'antic Hospital d'en Llobera tindria altres titulars, però la seva utilitat continuaria essent l'educativa fins que, a finals del segle xx, fou rehabilitat per ubicar-hi la seu del Consell Comarcal del Solsonès, que va permetre el trasllat a l'edifici de l'Arxiu Històric Comarcal.

Els lideratges en la morfogènesi de les universitats històriques del Principat de Catalunya

The leaders in morphogenesis of the historical universities of Principality of Catalonia

Joaquim Vallés Dalmau
director.iuta@euniv.eu

Universitat Europea IMF (Principat d'Andorra)

Josep Serrano Daura
jserrano@uic.es

Universitat Europea IMF (Principat d'Andorra)

Data de recepció de l'original: 21/02/2025

Data d'acceptació: 31/03/2025

RESUM

Els tres estudis generals i universitats erigits al Principat de Catalunya per iniciativa eclesiàstica (Tarragona, Tortosa i Solsona) es diferenciaren dels centres universitaris comunals (Lleida, Girona, Barcelona i Vic), pel fet d'acreditar en la seva morfogènesi institucional un lideratge inqüestionablement personalista. Això no obstant, aquest fet no permet establir hipòtesis explicatives generalitzables, atès els perfils biogràfics dels tres personatges (el cardenal Cervantes a Tarragona, el frare dominic Baltasar Sorí a Tortosa i el cavaller Joaquim Setantí a Solsona), només tenen un vincle comú prou significatiu: la seva adhesió a la Contrareforma tridentina.

PARAULES CLAU: Història de la Universitat; Tortosa; Tarragona; Solsona.

RESUMEN

Los tres estudios generales y universidades erigidos en el Principado de Cataluña por iniciativa eclesíastica (Tarragona, Tortosa y Solsona) se diferenciaron de los centros universitarios comunales (Lleida, Girona, Barcelona y Vic), por acreditar en su morfogénesis institucional un liderazgo incuestionablemente personalista. Sin embargo, este hecho no permite establecer hipótesis explicativas generalizables, dado los perfiles biográficos de los tres personajes (el cardenal Cervantes en Tarragona, el fraile dominico Baltasar Sorio en Tortosa y el caballero Joaquín Setantí en Solsona), sólo tienen un vínculo común suficientemente significativo: su adhesión a la Contrareforma tridentina.

PALABRAS CLAVE: Historia de la Universidad; Tortosa; Tarragona; Solsona.

ABSTRACT

The three general studies and universities established in the Principality of Catalonia on the initiative of the Church (Tarragona, Tortosa and Solsona) were different from the communal university centres (Lleida, Girona, Barcelona and Vic) because their institutional morphogenesis demonstrated an unquestionably personalist leadership. However, this fact does not allow for the establishment of generalisable explanatory hypotheses, given that the biographical profiles of the three figures (Cardinal Cervantes in Tarragona, the Dominican friar Baltasar Sorio in Tortosa, and the knight Joaquín Setantí in Solsona) only have one sufficiently significant common link: their adherence to the Tridentine Counter-Reformation.

KEYWORDS: History of the University; Tortosa; Tarragona; Solsona.

1. INTRODUCCIÓ

Aquest treball forma part d'una línia de recerca doctoral, impulsada per l'Institut Universitari Alma Mater de la Universitat Europea IMF del Principat d'Andorra, dedicada a l'anàlisi dels estudis generals i les universitats erigides al Principat de Catalunya entre el 1300 –creació del primer Estudi General a Lleida– i el 1717, any de la seva “reducció” borbònica a Cervera. La línia de

recerca categoritza analíticament cadascun dels estudis generals i les universitats com a manifestacions concretes de la institució social educativa universitària, fet que en comporta la consideració a partir d'un enfocament institucionalista i el seu estudi en perspectiva històrica. Per tal d'assegurar la coherència de la recerca, la línia adopta el model analític establert per la Conferència Europea de Rectors a través d'*A History of the University in Europe*, editada per W. Rüegg (1992-2011), que assumeix el fet històric institucional universitari com a opció analítica de naturalesa sociològica, amb les conseqüents vinculacions metodològiques, entre elles les derivades de la preceptiva anàlisi morfo-genètica de cada cas objecte de recerca doctoral. En conjunt, el projecte de recerca de l'Institut Universitari Alma Mater *Universitats i país*, que empara la línia de recerca doctoral, té com a objectiu reunir un coneixement històric sistemàtic i ordenat de les institucions universitàries catalanes, a partir del qual se'n pugui comprovar el grau real de sintonia evolutiva davant l'evolució general de les universitats de l'Antic Règim, i corroborar, matisar o rebatre la identificació historiogràfica tradicional d'una evolució particular, caracteritzada per la decadència institucional, l'aïllament acadèmic i la postració científica.

2. ELS ESTUDIS GENERALS I LES UNIVERSITATS DE CATALUNYA: TIPOLOGIES

El Principat de Catalunya va disposar de set estudis generals universitaris,¹ amb notables diferències entre ells, tant des de la perspectiva acadèmica com des de la jurídica. En aquesta segona dimensió, la distinció bàsica s'estableix entre els centres universitaris de naturalesa civil, erigits a instàncies dels poders comunals (Lleida, Girona, Barcelona i Vic), i els de naturalesa canònica, vinculats als estaments eclesiàstics (Tarragona, Tortosa i Solsona). El bloc de les institucions canòniques presentava en la seva configuració acadèmica uns trets comuns força més intensos que els que s'observen entre les comunals. Els més rellevants foren sens dubte la cronologia i la motivació fundacional

¹ SERRANO, J. *Fray Pedro Mártir Sans Jordá, OP. Las misiones dominicas en China*, Ascó: Ajuntament d'Ascó, 2023, vol. I, p. 52. Cal advertir que no s'inclouen entre els catalans l'estudi general de Perpinyà, creat per privilegi del comte-rei Pere III de l'any 1348 i reconegut el 1379 per butlla del papa (d'Avinyó) Climent VII, pel fet de situar-se al Comtat de Rosselló (CATAFAU, A. «Les débuts de l'université sous les rois d'Aragon», a SAGNES, J. (ed.). *L'université de Perpignan. L'une des plus anciennes universités d'Europe*, Perpinyà: Presses universitaires de Perpignan-Fondation Université de Perpignan Via Domitia, 2013, p. 11-69), ni tampoc l'estudi general de l'*Schola Christi* de Sant Jaume del Pallars (Trempe), que tot i disposar del reconeixement pontifici de Climent VII (de Roma) a partir del 1532, mai no va constituir una universitat i es va limitar a la formació de membres de l'Orde de Predicadors.

—totes tres són posttridentines—,² la limitació *lectora* als ensenyaments d'Arts i de Teologia³ i, finalment, el predomini docent de l'Orde de Predicadors, que en el cas de Solsona va incloure fins i tot la direcció i la gestió completa de la fundació pia educativa. Existeix, però, un altre tret comú a les tres universitats canòniques catalanes que ha passat inadvertit per la historiografia tradicional catalana, segurament a causa de la manca d'estudis comparatius de les evolucions històriques universitàries. Aquest tret no és altre que la presència d'uns forts lideratges personals en la morfogènesi de les tres universitats canòniques catalanes, desconegut en les corresponents a les quatre universitats comunals.

3. LA MORFOGÈNESI UNIVERSITÀRIA

D'acord amb les explicacions institucionalistes clàssiques, la universitat europea seria el fruit de la pressió d'un fet social subjacent, el qual, per obtenir la condició institucional, va haver de concretar la seva missió, fer-la comprensible a la societat i, finalment, aconseguir que aquesta, mitjançant els poders públics civils i religiosos del seu temps, l'acceptessin i la protegissin jurídicament i políticament personificant-ne l'organització. El procés va culminar seguint un camí més o menys comú, emmarcat entre el reconeixement eclesiàstic i l'autorització civil, a vegades harmònic, com en el cas de Lleida, i a vegades conflictiu, com fou el cas de Nàpols, sempre depenent de les relacions que un i altre poder mantinguessin en aquell moment històric.

Observades en conjunt, les universitats històriques catalanes acrediten l'existència dels respectius substrats socials requerits per la teoria institucionalista, si bé, com és lògic, amb particularitats pròpies. La universitat

² FANTOVA, F. X. *Les universitats històriques del Principat de Catalunya (1300-1720): Solsona*, Sant Julià de Lòria: Universitas Europaea IME, 2024, tesi doctoral, p. 169-180. L'estudi general de Tarragona fou reconegut per butlla del papa Gregori XIII de l'any 1574 i el privilegi reial li fou atorgat l'any 1588 pel comte-rei Felip I (II). En el cas de Tortosa, la butlla pontificia fou del 1600 i el privilegi reial, de 1645. Solsona va obtenir el reconeixement pontifici l'any 1614 mitjançant una atípica butlla papal de reconversió d'una fundació pia i mai no va demanar el privilegi reial.

³ RAMIS, R.; RAMIS, P. *Estudios sobre la Universidad de Tarragona*, Madrid: Dykinson, 2022, p. 21. A la universitat literària de l'estudi general del Col·legi de Llobera de Solsona, a l'empara de la seva particular butlla pontificia, es van constituir facultats de Llei i de Medicina amb professorat doctor agregat, fet que va permetre una continuada i completa activitat de graduació al centre (FANTOVA, F. X. *Les universitats històriques*, *Op. cit.* p. 313-317). La Universitat de Tarragona va sol·licitar l'any 1629 permís al Virrei de Catalunya per a la concessió de graus, la qual cosa li fou denegada.

ilerdenca, degana de les catalanes, en el moment del seu reconeixement reial podia documentar la presència d'escoles jurídiques i mèdiques a la ciutat,⁴ de la mateixa manera que la darrera de totes, la de Solsona, malgrat la petitesa de la seva realitat urbana –esdevinguda “ciutat” l’any 1594– podia testimoniar també una tradició educativa comunal des del segle XIV.⁵ El substrat social “formatiu” cal entendre’l com una xarxa plural, conformada per escoles ben diverses: les comunals (que en alguns casos eren de Gramàtica, però en altres, com ara Barcelona, eren veritables estudis generals “auniversitaris”); les eclesiàstiques, vinculades a la respectiva catedral o canònica –Solsona– o als convents de religions presents a les ciutats –Tortosa–, i, finalment, les de mestres particulars, dedicades bàsicament a preparar juristes i metges. Podem afirmar, doncs, que cap de les set universitats històriques del Principat de Catalunya fou erigida en una ciutat episcopal mancada de tradició o substrat previ de naturalesa educativa, un fet que es pot considerar gairebé una regla general en l'àmbit europeu. Ara bé, l'activació o la reivindicació d'aquest substrat com a justificació en favor d'un reconeixement institucional universitari no va seguir arreu el mateix guió.

La fase següent del procés, la manifestació de l'assentiment social, es va desenvolupar progressivament a quasi totes les ciutats universitàries catalanes i de forma semblant. Llevat del bisbat d'Urgell, on l'estament mercantil fou tothora relativament feble, a la resta de ciutats episcopals catalanes les classes dirigents es mobilitzaren a favor de la seva respectiva institució universitària, cosa que confirma el compliment de les tesis de Bourdieu sobre els beneficis de l'acumulació del capital intel·lectual.⁶ Això no obstant, el panorama general de l'assentiment universitari català presenta un curiós episodi en el cas del Consell de Cent de Barcelona, que l'any 1391 va rebutjar l'oferiment del comte-rei Martí I de constituir un estudi general universitari a la ciutat, una resistència que es va mantenir fins a mitjans del segle següent, però que

⁴ BUSQUETA, J. J. «La fundación del *Studium Generale* de Lleida y la tradición jurídica ilerdense», *Scripta*, núm. 15, 2020, p. 148-164. DOI: <https://doi.org/10.7203/scripta.15.17563>

⁵ FANTOVA, F. X. *Les universitats històriques*, Op. cit. p. 145-150.

⁶ WEIK, E. «The Emergence of the University. A case Study of the Founding of the University of Paris from a Neo-Institutionalist Perspective», *Management & Organizational History*, vol. 6, núm. 3, 2011, p. 287-310.

en termes institucionalistes es pot explicar raonablement,⁷ i en perspectiva històrica se'n poden trobar exemples coetanis significatius.⁸

L'assentiment social esdevé realment efectiu a partir del moment en què els agents que el representen inicien les seves accions amb l'objectiu d'aconseguir la personificació jurídica de la universitat, que constitueix el seu veritable perfeccionament institucional. En la història universitària europea, aquests agents els podem identificar en òrgans comunals i eclesiàstics, però també en grans personalitats, tant civils com religioses. Ambdues opcions es poden considerar històricament normals, atès que els exemples d'un o altre tipus de lideratge són nombrosos arreu d'Europa, si bé les motivacions que els alimentaven foren evidentment diferents. Així, per exemple, l'Estudi General i la Universitat de Nàpols (1224) foren una empresa personal de l'emperador Frederic II, motivada per la seva oposició política a l'Alma Mater bolonyesa, mentre que els dirigents de la ciutat de Lleida, que mig segle després van demanar al comte-rei Jaume II la creació d'un estudi general, conformaven un grup social força cohesionat (dedicat majoritàriament al comerç de la llana i del tèxtil, i amb vincles o arrels a les terres occitanes) i bon coneixedor dels beneficis que els estudis generals proporcionaven a les ciutats de Montpeller i Tolosa de Llenguadoc.

⁷ La historiografia sobre la Universitat de Barcelona ha estudiat aquest episodi de resistència universitària de la ciutat durant el segle xv, i ha formulat raonables hipòtesis explicatives (GAYA, R. «Por qué se retardó la fundación de la Universidad de Barcelona», *Analecta Sacra Tarraconensis*, núm. 25 (1952), p. 165-171; CARRERÉ, C. «Refus d'une création universitaire et niveaux de culture à Barcelone: hypothèses d'explication», *Le Moyen Age*, núm. 85 (1979), p. 245-273; CLARAMUNT, S. «Els orígens dels estudis universitaris a Barcelona», a BUSQUETA, J. J.; PEMÁN, J. (ed.). *Les universitats de la Corona d'Aragó, abir i avui*, Barcelona: Pòrtic, 2001, p. 148-156), a partir de les quals es pot inserir el cas en el marc teòric institucional. Des del segle xii, Barcelona tenia resoltes les seves necessitats formatives bàsiques, ja sia per via eclesiàstica, comunal o privada, i no estava disposada a acceptar una comunitat universitària privilegiada com la de Lleida. En termes institucionalistes, resulta evident que els dirigents de la capital catalana eren favorables a l'objecte universitari –l'estudi–, i vetllaven pel capital intel·lectual que generava, promovent vies alternatives als graus universitaris per a l'accés a les llicències professionals; en canvi, eren refractaris al subjecte universitari –els estudiosos–, puix no consideraven que els sacrificis comunals que comportava reconèixer una comunitat jurídica privilegiada li generessin uns beneficis compensatoris. Al final, però, el Consell de Cent de Barcelona va acabar claudicant: els estudis generals mancats de comunitat universitària, no tenien vis atractiva, i la implacable realitat de la crisi del segle xv els va dur a l'assentiment final.

⁸ RÜEGG, W. «Themes», a DE RIDDER-SYMOENS, H (ed.). *A History of the University in Europe I: Universities in the Middle Ages*, Cambridge (UK): Cambridge University Press, 1992, p. 21-22. L'exemple cronològicament paral·lel al de Barcelona fou el de la ciutat suïssa de Basilea, on el rebuig comunal a la universitat es basava també en un càlcul mercantil de cost i benefici amb resultat negatiu. Igualment, s'hi va acabar per acceptar la creació de la universitat com una solució davant la crisi econòmica i social del segle xv.

4. ELS LIDERATGES PERSONALISTES EN LA MORFOGÈNESI UNIVERSITÀRIA

Els lideratges d'actors individuals no són cap excepcionalitat històrica en la biografia universitària europea, ans al contrari: grans universitats històriques foren el fruit de la motivació, la capacitat i la perseverança de figures personals. Una aproximació comparativa d'aquest conjunt d'exemples revela un fet força previsible, com és l'elevada posició civil o eclesiàstica d'aquests agents individuals promotors d'institucions universitàries (fins i tot quan la seva iniciativa fou de caràcter reactiu i indirectament promotora).⁹ En el camp civil, a més del referit exemple de Nàpols, tenim altres insignes fundacions personalistes, com ara la Universitat Carolina de Praga, la primera de l'Europa oriental (1348), creada per l'emperador Carles IV (que culmina així els intents precedents del rei Venceslau II de Bohèmia), o la Ruperto Carola Heidelbergensis, la primera de les germàniques, erigida l'any 1386 pel comte palatí renà Rupert I. En el camp eclesiàstic, els exemples de fundacions impulsades per altes dignitats són també nombrosos; hi destaca l'*Studium Urbis* romana, creada el 1303 pel papa Bonifaci VIII i fusionada amb l'*Studium Curiale* per Lleó X dos segles després, mentre que al regne de Castella hom ha d'esmentar forçosament la promoció de la *Complutensis Universitas* (1499) per part del cardenal Cisneros, canceller major del regne. En tots aquests exemples, les autoritats no es van limitar a sancionar el dret o el privilegi universitari, sinó que van exercir una activa iniciativa en el plantejament dels projectes respectius.

Els comtes-reis del Casal de Barcelona van tenir, en termes generals, un posicionament favorable a les propostes d'erecció o personificació d'institucions universitàries. Jaume II va demanar la butlla papal que permetria la creació del primer estudi general i la universitat dels estats de la Corona d'Aragó (1297) a instàncies de la ciutat de Lleida, a la qual va traslladar el pes del desenvolupament de la institució. Cent anys més tard seria el comte-rei Martí I qui instaria el Consell de Cent de Barcelona a demanar l'erecció d'un estudi general universitari, una iniciativa amb un compromís limitat, atès que en el fons es tractava d'una reconversió dels centres educatius comunals (finançats íntegrament per la ciutat). Els monarques de les cases successores de Trastàmara i d'Habsburg, per la seva part, tot i que van intervenir en

⁹ Per exemple, la promoció de les escoles d'Oxford fou el resultat de la prohibició establerta l'any 1167 pel rei Enric II d'Anglaterra als seus súbdits d'assistir a l'Estudi General de París, un fet que va comportar el reconeixement del papa Innocenci IV l'any 1254.

l'autorització de cinc estudis generals catalans (Solsona no la va sol·licitar mai), van tenir una actitud més o menys cautelosa, segons cada cas, fent ús d'un cert oportunisme polític en algun d'ells.¹⁰ Sia com sia, l'actitud promotora de Martí I a Barcelona es pot considerar una excepció poc recixida. El paper de la resta dels comte-reis fou el de receptors d'iniciatives d'altres agents, ja fossin les autoritats comunals o les episcopals, i per aquesta raó difícilment es podria qualificar d'intervencionisme actiu en les fundacions universitàries catalanes, i encara menys de lideratge.

A les quatre universitats comunals catalanes, l'acció de lideratge assumida per les autoritats locals la tenim ben documentada, i en cap d'elles apareix una figura personal que pugui ser considerada el factòtum de l'èxit institucionalitzador.¹¹ En canvi, en la morfogènesi de les universitats canòniques catalanes queda prou evident que sense l'impuls de tres personatges històrics concrets la seva sort hauria estat segurament una altra. El cas, però, és que els perfils d'aquests tres personatges no presenten gairebé cap tret en comú que permeti fonamentar algun tipus d'hipòtesi general mínimament explicativa.

5. ELS PERFILS BIOGRÀFICS DELS LÍDERS UNIVERSITARIS CATALANS

Les figures que encarnen el lideratge personal en les morfogènesis institucionals de les tres universitats canòniques catalanes foren, per ordre cronològic, el frare dominic Baltasar Sorió, el cardenal Gaspar Cervantes de Gaete i el cavaller Joaquim de Setantí.

¹⁰ MUÑOZ, J. H., QUEROL, E. *La Guerra dels Segadors a Tortosa (1640-1651)*, Valls: Cossetània, 2004. La butlla pontifícia de l'Estudi General i la Universitat de Tortosa de l'any 1600 no fou complementada pel comte-rei Felip III (IV) fins l'any 1645, en el context de la seva política de recompensa durant la Guerra dels Segadors.

¹¹ BUSQUETA, J. J. «La fundación del *Studium Generale*...» *Op. cit.*, p. 148-164; TORRES, X. «Els orígens de l'Estudi General de Girona: uns començaments que es fan esperar» *aScripta*, núm. 15 (2020), p. 165-171. DOI: <https://doi.org/10.7203/scripta.15.17564>. CLARAMUNT, S. *Els orígens dels estudis universitaris...* *Op. cit.*, p. 148-156; RIAL, R. *L'ensenyament superior a la Catalunya Central entre els segles XVII i XIX. De la Universitat Literària de Vic (1599-1717) al Seminari Conciliar de Vic (1749-1868)*, Barcelona: Facultat de Teologia de Catalunya, 2003.

5.1. Tortosa: Baltasar Sorio

Baltasar Sorio fou un frare de l'Orde de Predicadors nascut al Regne de València l'any 1457 i mort a Tortosa cent anys després. L'any 1501 es va graduar com a mestre en Teologia a la Universitat de València i tot seguit fou investit doctor a la Universitat de París. A finals d'aquella mateixa dècada estava vinculat al convent de Santa Caterina de Barcelona i era ja un requerit predicador a moltes localitats catalanes durant la Quaresma.¹² L'any 1511 fou nomenat vicari general de la província dominica d'Aragó, i feia de jutge en el certamen poètic en llaor de santa Caterina de Siena a València.¹³ El 1513, ubicat al convent castellonenc de sant Mateu, dins la diòcesi tortosina, va publicar en llatí la seva teatralització d'un sermó nadalenc titulat *Oratio litteralis in Christi Nativitatem*.¹⁴ Durant aquesta fase de la seva vida va escriure diversos tractats teològics, entre ells l'*Apologeticus pro unica Maria Magdalena*, en què rebutja les tesis del teòleg francès Jacques Lefèvre d'Étaples.¹⁵

A la seu de Tortosa hi havia una lectoria fundada gràcies a una deixa testamentària de Bartomeu Pons del 1362. Aquest llegat va dotar econòmicament una capellania dedicada a sant Pere i sant Pau, la qual havia d'estar assignada a un membre de l'Orde de Predicadors, que aleshores no era present a Tortosa, cosa que Pons volia canviar. Així, des de 1363, era tradició que el provincial dominic d'Aragó enviés un teòleg a fer-se càrrec de la lectoria tortosina, normalment des de Barcelona o Tarragona. L'any 1520 l'elegit fou

¹² MIRÓ, R. «Predicadors a Cervera (segles XV-XVIII)», *Miscel·lània Cerverina*, núm. 19 (2009), p. 165-221. L'any 1509 està documentada la seva activitat predicadora quaresmal a Cervera, identificat com a "mestre en Sacra Pàgina".

¹³ FERRANDO, A. *Els certàmens poètics valencians del segle XIV al XIX*, València: Institució Alfons el Magnànim, 1983.

¹⁴ ALCINA, J. F., GOROSTIDI, D. «Sorío's *Oratio litteralis in Christi Nativitatem* (Valencia, c. 1513): Staging and Performance Arrangements for a Dramatized Sermon», a KOVÁCS, L.; MASSIP, F. (ed.) *Re-enactments of the Nativity from the Middle Ages to the Present*, Kassel: Edition Reichenberger, 2020, p. 80-108.

¹⁵ Els anys 1517 i 1519 Lefèvre d'Étaples, aleshores resident al convent de Saint Germain-des-Prés, prop de París, va publicar dos assaigs crítics sobre Maria Magdalena: *De Maria Magdalena i De tribus et unica Magdale na disceptatio secunda*, on afirmava que Maria, la germana de Llätzer, Maria Magdalena i la penitent que va ungir els peus de Crist (Lluc 7:37) eren tres persones distintes. Aquesta tesi va generar fortes controvèrsies i refutacions, entre elles les de John Fisher, el que seria bisbe màrtir de Rochester, i de Noël Bédier, síndic de la Universitat de París, que l'any 1521 –any de publicació del tractat de Sorio– va condemnar solemnement la tesi de Lefèvre (Bédouelle, G. *Lefèvre d'Étaples et l'Intelligence des Écritures*, Genève: Droz, 1976).

fra Baltasar Sorió, que aleshores gaudia ja de reconeguda reputació intel·lectual i literària.

L'arribada de Sorió a la lectoria de la seu tortosina a finals de 1521 va significar l'inici del que seria una gran transformació. Malgrat la seva edat (tenia ja 64 anys), comptava amb una enèrgica personalitat que ben aviat es va manifestar. A les rendes de la capellania hi va sumar una assignació del capítol catedralici de 30 lliures anuals per la lectoria i, sobre aquesta base, es va mobilitzar per aconseguir almoines i donacions de la societat tortosina i del seu Consell municipal, essent el resultat la transformació de la capellania en una església i de l'habitació del lector en un col·legi dominic,¹⁶ cosa que va aconseguir impulsant les obres de construcció de l'aula de Teologia, del Teatre per a les discussions, del petit claustre amb les cel·les dels lectors i dels estudiants al voltant, així com tots els serveis i equipaments associats (cuina, refectori, cisterna, etc.). El pas següent fou convèncer el seu propi Orde de reconèixer legalment l'estudi bastit a partir de la lectoria, cosa que finalment va aconseguir durant la sessió del capítol provincial celebrat a Girona l'any 1530, on consta literalment a l'acta que *"Aprobamos el estudio hecho por el Reverendo Maestro Fray Baltasar Sorio, fundado en la Casa de Tortosa, al modo del Colegio de San Gregorio de Valladolid."*¹⁷ Amb aquesta fita s'encetava el particular itinerari d'institucionalització dels centres d'estudis de l'Orde de Predicadors, que, esquemàticament, començava pel reconeixement d'un centre com a *studium conventuale*, normalment limitat als ensenyaments d'Arts i principis de Teologia i on tant docents com discents eren membres de l'Orde, la qual, en virtut de l'acord del Capítol provincial, quedava compromesa humanament i materialment amb el funcionament del centre. El pas següent era el reconeixement com a *studium solemne*, que Sorió obtindria dos anys més tard del papa Pau III, mitjançant una butlla d'autorització de la donació episcopal de l'immoble i la transmissió de la renda associada a la capellania de B. Pons; aquesta butlla va comportar el reconeixement del col·legi d'estudis allí instituit per a l'ensenyament d'Arts i de Teologia a eclesiàstics dominics

¹⁶ QUEROL, E. «L'antiga Universitat a Tortosa», *SCRIPTA, Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, núm. 15 (2020), p. 217–228. Relata aquesta exitosa mobilització tortosina en favor del projecte de Sorió citant la carta que el Consell de la ciutat va enviar l'any 1541 al secretari reial Francisco de los Cobos en què demanava el patrocini reial per a la construcció de l'immoble per a l'Estudi, on diu que *"... celando el reverendo maestro Sorio [...] la perdición de las letras, hubo una bulla apostólica para hacer colegio en su casa, [...] que en menos de ocho años que ha se empezó el fervor y ejercicio, han salido muchos maestros, y bien doctos y buenos predicadores"*.

¹⁷ RAMIS, R.; RAMIS, P. *Estudios sobre la Universidad de Tortosa*, Madrid: Dykinson, 2020, p. 46.

i no dominics, tal com es fa constar en la carta que el Consell de Tortosa va enviar a l'emperador Carles l'any 1542 en què cercava el seu patronatge i suport.¹⁸

Sorió esdevingué rector del Col·legi a partir de la seva institució i el reconeixement per part del Capítol provincial, l'any 1530. En l'arquitectura organitzativa dels predicadors, aquest càrrec equivalia a la pràctica al de prior conventual, i exercia responsabilitats de gestió i administració que anaven molt més enllà que les d'un ministeri estrictament acadèmic. Durant el seu primer mandat rectoral (1530-1547), Sorió va emprendre les obres del claustre del convent amb la promesa arrencada al Consell tortosí l'any 1539 d'un ajut de 200 lliures. A manca de compliment d'aquest compromís comunal, Sorió, que havia suspès les activitats docents el 1540, no va dubtar a escriure directament a l'emperador per requerir-ne la intervenció, atès que els diners provenien de l'anomenada "taxa de l'imperiatge". El pagament, però, va arribar quan ell ja havia traspassat. El seu irreductible lideratge torna a fer-se present l'any 1543, quan s'assabentà del projecte imperial de crear a València un col·legi per als conversos moriscos, cosa que havia restat oportunitats de creixement al centre tortosí. Per aturar-ho es va presentar personalment a la Cort, on va aconseguir convèncer el comissionat imperial del projecte, el bisbe de Calahorra, que la millor opció era bastir aquell centre a Tortosa, a l'espai contigu al Col·legi de Sant Domènec, atès que la presència morisca a la diòcesi tortosina era també molt alta. El resultat de la gestió de Sorió no va poder ser més exitosa: el 1544 obtingué una cèdula que ordenava que el Reial Col·legi de Nous Conversos de Sant Maties i Sant Jaume es construís a Tortosa, al costat del de Sant Domènec i Sant Jordi, i que fos regit pels predicadors, és a dir, per Sorió, que actuaria de rector únic i procediria ràpidament a crear un fons comú i administrar les rendes de forma conjunta i discrecional.¹⁹

L'obra de la seva vida quedava, doncs, materialment assegurada. Però això no va fer minvar la fortalesa del seu lideratge. L'any 1547, el Capítol provincial decideix rellevar-lo del càrrec de rector dels col·legis (no de la lectoria de la

¹⁸ QUEROL, E. «L'antiga Universitat...» *Op. cit.* p. 218: «les lliçons que en aquell [Estudi] se fan en Arts i Teologia, i especialment en la Sagrada Escriptura, són comunes a tots los eclesiàstics i seculars que volen oir i entrevenir en los exercicis escolàstics».

¹⁹ QUEROL, E. «L'antiga Universitat...» *Op. cit.* p. 220: La cèdula fundacional del comte-rei Felip I (II) va nomenar Sorió supervisor de la fàbrica dels Reials Col·legis, i va dotar el projecte amb 800 ducats anuals: 500 per al Reial Col·legi de Nous Conversos de Sant Maties i Sant Jaume, i 300 per al Reial Col·legi de Sant Domènec i Sant Jordi, —a càrrec de la mensa episcopal, atès que el bisbe de Tortosa era també coadministrador del centre—.

Catedral), però Sorió, amb 91 anys fets, es va negar a acceptar la decisió del seu Orde, i va començar una campanya contra el seu successor,²⁰ en la qual va comptar amb suports eclesiàstics i civils. Al final, fou necessari que el mateix comte-rei Felip I (II) el comminés a deixar el càrrec. Tot i així, es va negar a abandonar l'habitació de la lectoria i allí va morir el 1547, amb els cent anys complerts, sense poder veure la institucionalització completa del seu Col·legi en un *studium generale* i universitat pontifícia, la qual arribaria l'any 1600 de la mà de la butlla del papa Climent VII.

5.2. Tarragona: Gaspar Cervantes de Gaete

Seguint l'ordre cronològic de les actuacions, el segon personatge que cal considerar és Gaspar Cervantes de Gaete (1511-1575),²¹ reconegut impulsor i finançador de l'Estudi General i la Universitat de Tarragona. Nascut a la vila extremenya de Trujillo l'any 1511, va fer els estudis superiors a les universitats de Salamanca i de París, on es va doctorar en Teologia, com Sorió. La seva sòlida formació universitària li va permetre iniciar una carrera eclesiàstica al servei de la Inquisició, primer al Regne d'Aragó, on fou inquisidor de Saragossa, i després al de Castella (Sevilla); finalment, s'incorporà a la cúria pontifícia. L'any 1561 fou nomenat arquebisbe de Mesina i el 1564, de Salerno, i durant aquests mandats va participar activament en els debats del Concili de Trento. L'any 1568 li arribà el nomenament d'arquebisbe de Tarragona, però els delicats encàrrecs papals²² li van impedir prendre'n possessió fins a l'any 1572

²⁰ RAMIS, R.; RAMIS, P. *Estudios sobre la Universidad...* Op. cit. p. 47: El successor fou Fra Hernando del Santo Ambrosio, i segons recull el Lumen Domus « (...) *“apenas hubo un día de quietud mientras fue Rector. Porque como entró a despeso de fr. Sorio y tenía muchos valedores no solo en el Colegio, sino en la Ciudad y singularmente en el Cabildo, pudo dar muchos pesares al Rector y de todo se lo dio, no solo con el inventario...*».

²¹ TELLECHEA, J. I. *El cardenal Gaspar Cervantes de Gaete (1511-1575)*, Barcelona: Balmesiana, 1983. En relació als seus cognoms, cal advertir que Cervantes era el cognom incomplet de la seva mare, Maria Alonso de Cervantes, i que el del pare, Francisco de Gaete, sovint apareix transformat en Gaeta, la qual cosa genera l'errònia impressió d'un vincle amb la històrica vila del Laci, sota sobirania hispànica des de principis del segle XVI. A l'epitafi de la seva tomba a la catedral de Tarragona que hi ha a la paret de les Verges apareix esmentat com “Gaete Cervantes”, mentre que a la paret de Sant Miquel hi diu “Cervanti Gaete”.

²² TELLECHEA, J. I. *Fray Bartolomé Carranza de Miranda: investigaciones históricas*, Pamplona: Fondo de Publicaciones del Gobierno de Navarra, 2002. El cas més complicat que va haver d'afrontar fou l'expedient del dominic navarrès Bartolomé Carranza de Miranda, arquebisbe de Toledo i primat de les Espanyes, empresonat a Sant'Angello des de 1567, per ordre del papa Pius V, que va ordenar la revisió de la sentència condemnatòria per heretgia dictada a Castella aquell mateix any i, de la mà de Cervantes, dictar l'absolució l'any 1672.

—va enviar un nebot, Francisco de Gaeta, com a procurador seu—. Durant aquesta retenció romana, va poder ajudar el seu parent més insigne: Miguel de Cervantes Saavedra,²³ i fou nomenat cardenal de l'església (1570).²⁴ Va exercir el mandat episcopal tarragoní només tres anys (morí el 1575), però durant aquest curt període de temps va demostrar tant la seva experiència romana de govern²⁵ com el seu compromís amb els canons tridentins.

Aquest compromís, que resulta manifest quan ordena la traducció immediata al català de les seves *Istruzioni*²⁶ —i en la seva promoció de la Companyia de Jesús—,²⁷ és també el que s'observa en la morfogènesi universitària tarragonina. El Cànon XVIII del Concili de Trento es va aprovar l'any 1561 sense afrontar el problema de l'estructura “beneficial” del finançament, i obligava a erigir seminaris conciliaris sense fixar uns recursos adequats.²⁸ El resultat fou que cap dels bisbats catalans aconseguiria una

²³ GRACIA, J. *Miguel de Cervantes. La conquista de la ironía*, Madrid: Taurus, 2016. A finals del 1569, el cardenal va acollir a Roma l'autor d'*El Quijote*, desterrat per ordre reial a causa de la seva luctuosa participació en un duel, i li va facilitar el càrrec de cambrer del cardenal Giulio Acquaviva, al qual va acompanyar en els seus viatges per Palerm, Milà, Florència, Venècia, Parma i Ferrara durant el 1570. A finals d'aquell any va incorporar-se com a soldat al terç de Miquel de Montcada, i va participar com a tal a la famosa batalla de Lepanto l'any 1571.

²⁴ BOAGA, E. «Il complesso titolare di S. Martino ai Monti in Roma», a AA.VV., *Dalla Chiesa antica alla Chiesa moderna, Miscellanea per il Cinquantenario della Facoltà di Storia Ecclesiastica della Pontificia Università Gregoriana*, Roma: Pontificia Università Gregoriana, 1983, p. 1-17. En reconeixement de la seva actuació en el cas de B. Carranza, el papa Pius V li va concedir l'any 1570 el títol cardenalici de Sant Vitale, primer, i de Sant Silvestre i Sant Martí in Monti (*Equitii*), després, el qual va ostentar fins a principis del 1572. El mateix papa Pius V el va nomenar cardenal de Santa Balbina (*Tigridae*) l'any 1572, càrrec que va mantenir fins a la seva defunció l'any 1575.

²⁵ Entre les seves actuacions civils del 1572 al 1575 destaquen l'edificació del baluard que protegeix l'interior del port de Tarragona (que duu el seu nom), el projecte d'abastiment d'aigua a la ciutat des de les fonts de Puigdelfí (que no podrà veure acabat) o la fundació d'un geriàtric i d'un orfenat per a gent menesterosa.

²⁶ La traducció de l'original italià fou publicada a Barcelona l'any 1575 amb el títol *Instruccions, y advertiments molt útils necessaris per les persones ecclesiàstiques y principalment per als qui tenen cura d'ànimes, així de com s'han d'haver en les persones, com ensenyar e instruir a sos parroquians en public y en lo secret de la Penitència*.

²⁷ Segons consta a l'*Arxiepiscopologi de la Santa Església Metropolitana i Primada de Tarragona* del canonge Josep Blanch (edició de Joaquim Icart, Tarragona: Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, 1985), la relació de Cervantes amb els jesuïtes li venia de la seva estada com a inquisidor a Sevilla, i fou ell qui els cridà a fundar “la Casa de Probació de tota la Corona” a Tarragona, i “en tenir-los en ciutat los dona 12 mil lliuras pera fer la casa y renda, y en lo testament que féu dins pocs dies los ne dexa 8 mil més y la quarta part de sa heretat, pagats los llegats, que fonc molta cosa” (v. II, p. 148-149).

²⁸ La Norma instituendi Seminarium Clericorum, eosque in ipso educandi proposava “llimar porcions” de beneficis en favor dels nous seminaris, cosa que va generar una font de litigis constants per als bisbes. Aquesta problemàtica explica, en gran mesura, les dificultats de crear-los a finals del segle XVI, i els bisbats catalans no en foren una excepció.

solució estable durant el segle XVI, llevat del de Tarragona, amb un disseny jurídic i econòmic obra personal del cardenal Cervantes.

Cervantes, com a bon canonista i perfecte coneixedor de les disposicions tridentines, sabia que les facultats universitàries de Teologia no eren una alternativa als nous seminaris,²⁹ de forma que va optar pel camí invers: crear primer el seminari i després, l'estudi general, de manera que assegurava una font de renda unificada i suficient per a ambdues institucions.³⁰ Però allò que més posa de relleu el lideratge personal de Cervantes en l'empresa universitària tarragonina fou la gran inversió del propi patrimoni. No es va limitar a fer un disseny institucional brillant, sinó que hi va posar els seus mitjans materials per fer-lo possible.

5.3. Solsona: Joaquim de Setantí

El tercer i darrer cas és el de l'estudi general i universitat del Col·legi dels Sants Miquel i Gabriel de Solsona, conegut també com Col·legi de Llobera.³¹ L'actor principal en la seva morfogènesi fou Joaquim de Setantí i Alzina (1540-1617), un personatge interessantíssim del barroc català, tant per la dimensió política i militar com per la religiosa i intel·lectual. A diferència dels

²⁹ Les facultats de Teologia dels estudis generals impartien uns estudis de naturalesa intel·lectual i vocació elitista, que culminaven amb una *licentia docendi*, molt apreciada arreu però totalment desconnectada de la *licentia ordenandi*, que continuava en mans dels bisbes, incapaços d'assegurar la qualitat teològica dels seus destinataris. És en aquesta dinàmica que cal entendre el rebuig pontifici a una possible substitució dels seminaris diocesans per les facultats de Teologia erigides en els estudis generals de la diòcesi. La Congregació conciliar, creada arran de la reforma de 1588 del papa Sixte V (constitució *Immensa Aeterni Dei*), va haver d'emetre, ja des de finals del segle XVI, respostes a consultes de diversos bisbats, que preguntaven sobre la possibilitat d'utilitzar un col·legi d'estudis present a la diòcesi per a donar compliment a l'obligació tridentina d'erigir un seminari episcopal. La resposta romana fou sempre "no conforme al Concili", tal com s'acredita, per exemple, en el cas del breu rebut l'any 1592 al bisbat del Burgo d'Oisma. BARTOLOMÉ, B. *El Colegio-Universidad de Santa Catalina en el Burgo de Osma (1550-1840)*, Soria: Centro de Estudios Sorianos-CSIC, 1988, p. 61.

³⁰ FERRÉ, J., BORBONÈS, C. «El Cardenal Cervantes y la fundación de la Universidad de Tarragona», a *Comunicacions de les III Jornades d'Història de l'Educació als Països Catalans*, Girona: Caixa de Pensions per a la Vellesa i d'Estalvis, 1979, p. 45-48; OLIVÉ, E., PRATS, J. M., GONZÁLEZ, A. *Història dels estudis universitaris a Tarragona: Un trajecte de vuit-cents anys*, Tarragona: Universitat Rovira i Virgili, 2006.

³¹ FANTOVA, F. X. *Les universitats històriques*, *Op. cit.* p. 171. El Col·legi d'estudis de Llobera fou el fruit d'una butlla pontificia de 1614, de commutació de la missió de la fundació pia geriàtrica de l'Hospital d'en Llobera, fundat per Francesca de Llobera el 1411.

dos anteriors, Setantí no era eclesiàstic sinó un ciutadà honrat de Barcelona esdevingut aristòcrata al final de la seva vida.³²

Els Setantí foren uns comerciants i banquers originaris de la ciutat de Lucca que, a finals del segle XIV, s'instal·laren al Principat de Catalunya,³³ on el seu cognom toscà Accettanti fou catalanitzat i convertit en Setantí.³⁴ La família s'entroncaria amb nissagues catalanes com la dels Llobera i generaria diverses branques, que van prosperar tant en l'àmbit econòmic com en el social i el polític. Joaquim de Setantí va pertànyer a la sisena i última generació de la família, i la seva biografia reflecteix, en principi, el progressiu decantament de la nissaga del comerç cap a la milícia. Va rebre la formació gramàtica al Monestir de Montserrat, però en comptes de prosseguir estudis universitaris va optar per la carrera militar, va enrolar-se als terços reials de Flandes (1566-1571) i va obtenir pel seus mèrits la castellanía reial de la Bellaguarda, al Comtat del Rosselló (1572). El seu posicionament polític realista no li va impedir fer carrera política, ni a la ciutat de Barcelona –arribaria a ser-ne el conseller en cap els anys 1592 i 1604– ni a la Generalitat de Catalunya –fou el diputat militar responsable de la lluita contra el bandolerisme–. Això no obstant, allò que més ha destacat d'ell la historiografia catalana ha estat la seva condició d'escriptor i erudit “tacitista”³⁵ i contrareformista (a més de tenir una de les millors biblioteques particulars de la ciutat).³⁶

La vinculació de Joaquim de Setantí amb la ciutat de Solsona no constitueix un dels punts principals en les seves notes biogràfiques, però segurament fou la més transcendent des del punt de vista històric. En virtut de la seva descendència de la família solsonenca dels Llobera, Setantí era des de l'any 1586 coadministrador de la fundació pia autònoma de l'Hospital

³² CABESTANY, J. «Aportación a la nómina de ciudadanos honrados de Barcelona», *Documentos y Estudios*, vol. 10 (1962), p. 39. Esdevingué ciutadà honrat de Barcelona l'any 1574. Gairebé al final de la seva vida, l'any 1610, el comte-rei Felip I (II) el va fer cavaller de l'Orde de Montesa en reconeixement dels serveis prestats a la corona.

³³ CORTÉS, C. *Els Setantí*, Barcelona: Fundació Vives Casajoana, 1977.

³⁴ ROSSICH, A. «El cavaller Joaquim de Setantí», *Butlletí de la Societat Catalana, d'Onomàstica*, vol. 80 (2000), p. 3-6.

³⁵ BARÓ, X. «Joaquim de Setantí i el tacitisme barceloní a les primeres dècades del segle XVII: l'erudició i la consciència històrica. Síntesi biogràfica», a BARÓ, X. *La historiografia catalana en el segle del barroc (1585-1709)*, Montserrat: Abadia de Montserrat, 2009, p. 89-91.

³⁶ ESPINO, A. «La biblioteca de Don Joaquim Setantí. Las lecturas de un tacitista catalán», *Bulletin Hispanique*, vol. 103, núm. 1 (2001), p. 43-73; BARÓ, X. «La biblioteca de Joaquim de Setantí i Alzina», a BARÓ, X. *La historiografia catalana en el segle del barroc (1585-1709)*, Montserrat: Abadia de Montserrat, 2009, p. 97-100.

d'en Llobera, creada per disposició testamentària de Francesca de Llobera l'any 1411.³⁷ Segons l'historiador solsonenc Ramon Planes,³⁸ una de les característiques de Setantí era la tendència al secretisme (fins al punt de fer apologia d'aquesta forma d'obrar), però això no impedeix apreciar-ne la mà en decisions reials tan significatives per a Solsona com foren la seva elevació a la categoria de ciutat (1592) i tot seguit en seu episcopal (1593), en què es va imposar a les aspiracions de Manresa i Balaguer. L'Estudi General –que no seminari conciliar– seria la tercera pota del seu projecte, i per aconseguir-lo no va dubtar a sacrificar la fundació pia familiar i renunciar a les rendes que en percebia com a administrador. Ell fou qui, d'acord amb els seus amics catalans a l'Orde de Predicadors, va instar l'autorització pontifícia de la commutació canònica, aconseguida el 1614, un procés complex, potser més llarg del que Setantí havia calculat, i que segurament es va veure afavorit pel pontificat de Pau V, un papa molt proper als dominics. Quan va morir, l'any 1617, Solsona era una ciutat episcopal i universitària.

6. CONCLUSIONS

Aquests lideratges personals en la morfogènesi de les universitats catalanes tenen realment poques coses en comú, raó per la qual resulta difícil plantejar qualsevol hipòtesi explicativa amb vocació d'aportar nous coneixements a la història universitària europea. Certament, els tres casos van coincidir en l'àmbit de les institucions universitàries catalanes d'iniciativa eclesiàstica o canònica: Tarragona, Tortosa i Solsona. En cap d'elles es va observar un lideratge institucional, ja sia episcopal o catedralici, que anés més enllà de coadjuvar en el projecte iniciat pels líders.

El fet que els tres personatges encapçalessin projectes universitaris en ciutats que els eren pràcticament alienes resulta curiós, però de relativa utilitat a efectes analítics, puix només serveix per constatar que l'amor patri local no fou l'agent animador de les seves obres. Per altra part, els dos personatges

³⁷ FANTOVA, F. X. *Les universitats històriques*, Op. cit. p. 172. La fundadora va disposar en el testament que els administradors de la fundació fossin sempre un descendent de la família paterna, els Llobera, i un de la materna, els Junyent, de manera que deixava el prior del convent dominic de la Seu d'Urgell com a responsable dels successius nomenaments.

³⁸ PLANES, R. *L'Hospital d'en Llobera: lectures d'història de Solsona*, Solsona: Centre d'Estudis Lacetans, vol. 1, 2016, p. 132-138. En una de les seves *Centellas de varios conceptos* hi afirma que "*El secreto es el alma de los negocios, y el que desvia las prevenciones contrarias*".

eclesiàstics, Sorió i Cervantes, no poden tenir un perfil més diferenciats: el primer era un combatiu teòleg predicador, i el segon, un canonista príncep de l'Església. Per altra banda, Setantí presenta vincles personals evidents amb l'Orde de Predicadors (fou investit cavaller a Santa Caterina, i també hi seria enterrat), però tant la seva formació com el seu estil de vida xoquen frontalment amb el dels fills de Sant Domingo. Els predicadors apareixen certament en els tres projectes, però amb participacions molt diverses. A Solsona el domini de la institució fou complet, directe i autònom; a Tortosa tingueren la direcció del centre però amb vincles de control catedralici i episcopal, mentre que a Tarragona la presència dels jesuïtes va impedir-los-hi un predomini semblant als anteriors.

En conclusió, allò que presenten en comú els tres líders universitaris catalans és el fet d'haver compartit bona part d'una mateixa època, la Barroca, la seva ferma i explícita adhesió a la causa tridentina i la capacitat d'accedir als centres superiors del poder civil i eclesiàstic, en què finalment s'havien de resoldre les institucionalitzacions dels seus projectes universitaris.

Del paradigma binomial al contexto generalizado de movilización estudiantil en España (1965-1969)

From the binomial paradigm to the generalized context of student mobilization in Spain (1965-1969)

Sergio Calvo Romero
sergio.calvo@unizar.es
Universidad de Zaragoza (España)

Data de recepció de l'original: 15/10/2024

Data d'acceptació: 15/02/2025

RESUM

A l'hora d'apropar-se al prolífic tema del moviment estudiantil antifranquista, emergeix amb claredat i validesa axiomàtica una realitat: fins a la segona meitat dels anys seixanta, Madrid i Barcelona van ser l'epicentre de les accions contestatàries per part dels universitaris. Un cop es va produir l'«explosió demogràfica» i van començar a arribar nous estudiants als campus, amb un perfil socioeconòmic diferent, amb inquietuds i necessitats distintes, es va posar de manifest que les velles estructures acadèmiques suposarien un problema per a la massa estudiantil. Aquest fenomen es va estendre de manera excepcional per tots els districtes universitaris, no n'existeix cap en què no es produís un conat de protesta. El monopoli exercit per ambdues capitals quedaria més que superat, tot iniciant-se una nova etapa de la protesta universitària.

PARAULES CLAU: moviment estudiantil, universitat, expansió, nova generació.

RESUMEN

A la hora de acercarse al prolífico tema del movimiento estudiantil antifranquismo, una realidad emerge con claridad y validez axiomática, esta es, hasta la segunda mitad de los años sesenta Madrid y Barcelona fueron el epicentro de las acciones contestatarias por parte de los universitarios. Una vez se produjo la «explosión demográfica» y comenzaron a llegar nuevos estudiantes a los campus, de un perfil socioeconómico diferente, con inquietudes y necesidades distintas, se puso de manifiesto que las vetustas estructuras académicas iban a suponer un problema para la masa estudiantil. Este fenómeno se extendió por todos los distritos universitarios de forma excepcional, no existiendo ninguno en el que no se produjera un conato de protesta. El monopolio ejercido por ambas capitales quedaría más que superado, iniciándose una nueva etapa de la protesta universitaria.

PALABRAS CLAVE: movimiento estudiantil, universidad, expansión, nueva generación.

ABSTRACT

When approaching the prolific issue of the anti-Franco student movement, a reality emerges with clarity and axiomatic validity, that is, until the second half of the sixties, Madrid and Barcelona were the epicenter of protest actions by university students. Once the “demographic explosion” occurred and news students began to arrive on campus, with a different socioeconomic profile, with different concerns and needs, it became clear that the old academic structures were going to enter with the student body. This phenomenon spread throughout all the university districts in an exceptional way, with none in which an attempt to protest did not occur. The monopoly exercised by both capitals would be more than overcome, beginning a new stage of university protest.

KEYWORDS: student movement, university, expansion, new generation.

1. INTRODUCCIÓN

En la historia de la oposición estudiantil durante la dictadura se pueden distinguir dos etapas. La primera de ellas corresponde a los años cuarenta y primera mitad de los cincuenta. Se trataría, tal y como señala Marc Baldó, de un fenómeno testimonial y minoritario, casi aislado y localizado, privativo

de las dos principales universidades, Madrid y Barcelona.¹ La segunda etapa comenzaría en la segunda mitad de los años cincuenta y finalizaría en los años setenta, tratándose de un periodo de tiempo en el que se produjo la reaparición de la movilización social. El punto de inflexión o el acontecimiento bisagra que marcó el paso de una etapa a la otra lo constituyen los acontecimientos de febrero de 1956 en Madrid.² Su importancia no sólo radica en el propio hecho en sí, sino que supuso la primera crisis seria de la dictadura a la vez que informó a los universitarios discordantes de una premisa clara: «el régimen era claramente irreformable, no iba a utilizar la razón, sino la represión».³

Lo cierto es que el bienio 1954-1956 fue testigo de un irreversible deslizamiento de muchos estudiantes hacia la disidencia. No tenían una formación ideológica clara, e incluso su visión de la sociedad estaba aún condicionada por el acervo nacionalsindicalista, pero les diferenciaba la conciencia de construir una generación diferente. A partir de este momento, la Universidad española será una de las fuentes de desafío al régimen y éste reaccionará a su vez con una política de represión continua, basada más en las autoridades académicas, la Policía Armada y la policía política que en el SEU, que se encontraba ya en claro retroceso.⁴ La propia respuesta violenta y represiva a los actos reivindicativos favoreció sustancialmente el proceso de radicalización de la movilización estudiantil, que lo caracteriza desde finales de la década de los cincuenta. Desde febrero de 1956 hasta 1965, señala Encarna Nicolás, la protesta estudiantil exigirá reivindicaciones cada vez más radicales tanto en lo que respecta a la vida académica como al derecho de un sindicato democrático alternativo al SEU.⁵

¹ BALDÓ LACOMBA, M. «Movimiento estudiantil y oposición al franquismo en los años sesenta», en CHUST, M., y BROSETA, S. (eds.). *La pluma y el yunque. El socialismo en la historia valenciana*, Valencia: PUV, 2003, p. 127.

² BALDÓ LACOMBA, M. «Las universidades durante la República y el régimen de Franco», en BUSQUETA, J. J. y PEMAN, J. (coord.). *Les Universitats de la Corona d'Aragó, ahir i avui. Estudis històrics*, Barcelona: Pòrtic, 2002, pp. 511- 513 y HERNÁNDEZ SANDOICA, E., RUIZ CARNICER, M. Á., y BALDÓ LACOMBA, M. *Estudiantes contra Franco (1939-1975). Oposición política y movilización juvenil*; Madrid: La Esfera de los Libros, 2007.

³ RUIZ CARNICER, M. Á. «Estudiantes, cultura y violencia política en las universidades españolas (1925-1975)», en MUÑOZ SORO, J., LEDESMA, J. L., y RODRIGO, J. (coords.). *Culturas y políticas de la violencia: España siglo XX*, Madrid: Siete Mares, 2005, p.269.

⁴ HERNÁNDEZ SANDOICA, E., RUIZ CARNICER, M. Á., y BALDÓ LACOMBA, M. *Estudiantes contra Franco (1939-1975). Oposición política y movilización juvenil*, Madrid: La Esfera de los Libros, 2007, p. 110-115.

⁵ NICOLÁS, E. *La libertad encadenada: España en la dictadura franquista, 1939-1975*, Madrid: Alianza, 2005, p. 364.

Santos Juliá señala que los años sesenta fueron una época de desarrollo, cambio y conflicto. La doble transformación, demográfica y económica, que sufrió el país condujo a una mutación de las estructuras sociales. En primer lugar, se produjo un doble efecto en las clases medias, que experimentaron un fuerte crecimiento en cuanto a su número y una diversificación de su composición. En segundo lugar, el cambio social vino acompañado de una elevación del nivel educativo de la población, una mayor preparación técnica, el acceso al consumo de bienes duraderos, un mayor intercambio cultural con el exterior y un rápido proceso de secularización con una creciente aspiración y movilización social por la libertad y la democracia.⁶

La ausencia de previsión y planificación del nuevo contexto educativo en España y la progresiva aparición de distintas formas de protesta en más campus que Madrid o Barcelona, condujo a las autoridades educativas a un peligroso reduccionismo, a tener una visión deformada de los verdaderos problemas de la educación. El ministro Villar Palasí lo reconoció al afirmar que:

«Yo mismo sufrí inicialmente ese error de perspectiva al acceder a la titularidad de este Ministerio. La inserción de mi vida profesional como catedrático en una Universidad convulsa por agitaciones estudiantiles, insatisfacción de amplios sectores de su profesión, etc., motivó que en el acto de mi toma de posesión dijera algo así como el que el problema universitario sería el tema fundamental de mi atención” [...] al poco tiempo de hacerme cargo del Departamento, ya con una visión más completa y realista de los defectos de nuestro sistema educativo, evitando que los árboles me impidieran ver el bosque, pude darme cuenta de mi error inicial».⁷

En suma, antes de 1965 no encontramos referencias a acciones estudiantiles, más allá de Madrid o Barcelona, en prensa, memorias de gestión de gobiernos civiles, actas de las juntas de gobierno de las universidades, etc. Esta afirmación necesita de concreción; a la hora de hablar de protesta universitaria o movimiento estudiantil hacemos referencia a acciones que supongan una crítica a la superestructura política, y, como consecuencia de ello, se produzcan demostraciones de disidencia, de cualquier tipo. Toda mención a alteraciones del orden público en algún campus, distinto a los mencionados, es más que escasa y siempre reducida al ámbito académico.

⁶ VALDEÓN, J., PÉREZ, J., Y JULIÁ, S. *Historia de España*. Barcelona: Espasa Libros, 2015, p. 542-544.

⁷ DE PUELLES BENÍTEZ, M. *Educación e ideología en la España contemporánea*. Barcelona: Editorial Labor, 1991, p. 412-413.

Basta recurrir a la experiencia de Josep Fontana para entender qué Universidad nos encontramos; como estudiante de historia en los años cincuenta explica que en las aulas se conservaba una silla vacía para el espectro del «estudiante caído» y los pocos profesores que traían un aire nuevo no eran más que una rara excepción en medio de unos entes fantasmales que parecían haber sobrevivido milagrosamente desde el siglo XVII.⁸

Incluso si acudimos a las primeras publicaciones, centradas exclusivamente en el movimiento estudiantil, una vez se produjo el «hecho biológico», nos encontramos con que a lo largo de 1977 vieron la luz varios artículos en la revista *Materiales* que reflexionaban sobre la movilización estudiantil y ya ofrecían datos y cronologías. Autores como Rafael Argullol⁹ y Francisco Fernández Buey¹⁰ fueron los pioneros que se atrevieron a ofrecer las primeras explicaciones sobre la génesis y el desarrollo cronológico del movimiento estudiantil antifranquista. Otras aportaciones de especial interés fueron las realizadas por Alejandro Nieto y Carmelo Monedero,¹¹ José María Maravall,¹² Enrique Palazuelos¹³ y Salvador Giner.¹⁴ También en esta década vería la luz la primera obra sobre el antifranquismo en una universidad concreta, Barcelona.¹⁵ Y en todas ellas queda de manifiesto que se trató de un fenómeno privativo de Madrid y Barcelona, un paradigma binomial que solo fue superado a partir de la segunda década de los años sesenta.

⁸ FONTANA, J. «Prólogo», en CLARET MIRANDA, J. *El atroz desmoche: la destrucción de la Universidad española por el franquismo, 1936-1945*, Barcelona: Crítica, 2006, p. 11-12.

⁹ ARGULLOL MURGADAS, R. «Reflexión sobre los años radicales. El movimiento estudiantil de 1968 a 1971», *Materiales*, núm. 2 (1977), p. 32-50.

¹⁰ FERNÁNDEZ BUEY, F., ARGULLOL MUARGADAS, R., Y PÉREZ, A. «Documentos del movimiento universitario bajo el franquismo», *Materiales*, extraordinario núm. 1 (1977) y FERNÁNDEZ BUEY, F. «El movimiento universitario bajo el franquismo. Una cronología», *Materiales*, núm. 2 (1977), p. 51-70.

¹¹ NIETO, A., Y MONEDERO, C. *Ideología y psicología del movimiento estudiantil*, Barcelona: Ariel, 1977.

¹² MARAVALL, J. M. *Dictadura y disenso político. Obreros y estudiantes bajo el franquismo*, Madrid: Alfaguara, 1978.

¹³ PALAZUELOS, E. *Movimiento estudiantil y democratización de la Universidad*, Madrid: s.e., 1978.

¹⁴ GINER, S. «Libertad y poder político en la Universidad española: el movimiento democrático bajo el franquismo», en PRESTON, P. *España en crisis: evolución y decadencia del régimen de Franco*, México: FCE, 1978, p. 305-355.

¹⁵ COLOMER I CALSINA, J. M. *Els estudiants de Barcelona sota el franquisme*, 2 vols. Barcelona: s.e., 1978.

2. LA VIEJA UNIVERSIDAD PARA UNA NUEVA GENERACIÓN

La evolución de la población española a lo largo del siglo xx estuvo condicionada fundamentalmente por dos circunstancias: por los efectos derivados de la guerra civil (nacimientos y fallecimientos) y el posterior éxodo al extranjero, y por la drástica caída de la mortalidad en España a partir del período 1975-1980.¹⁶ A pesar de estos condicionantes todos los autores e investigadores coinciden en señalar el progresivo crecimiento de la población española desde la segunda mitad del siglo xx. Las razones de tal crecimiento fueron el aumento de la natalidad, sobre todo a partir de finales de los años cincuenta, que permitió compensar la pérdida de población por la emigración, y el notable descenso del número de fallecimientos, por encima de los trescientos mil cada año hasta 1952 y en progresivo descenso durante la década de los sesenta y los primeros años de los setenta.¹⁷

Las sucesivas pirámides de población de las primeras décadas de la segunda mitad del siglo dejan patente el doble efecto de la guerra civil: pérdidas de adultos jóvenes (militares y civiles) y sobre todo un marcado déficit de nacimientos, dando lugar en la década de los cincuenta a una pirámide en forma acampanada; un fuerte descenso de la mortalidad de personas en edades tempranas y altas tasas de natalidad en la década de los sesenta. Este cambio de tendencia se tradujo en los años setenta en una pirámide donde se combina un descenso en la mortalidad infantil y el inicio del *baby-boom*, con cifras de nacimientos anuales superiores a 650.000 entre 1958-1977.¹⁸

El espectacular crecimiento de la población universitaria en España debe ser entendido como un proceso impulsado por diversos factores. Son muchos los estudios que desde campos como la historia, psicología o sociología han intentado dar respuesta al porqué del aumento o descenso del volumen de universitarios. Ya desde finales de los años setenta y principios de los años ochenta se publicaron diversos trabajos en los que se acometió esta tarea, como los de Fernando Muñoz,¹⁹ Julio Carabaña y Joaquín Arango,²⁰ en ellos

¹⁶ ALCAIDE, J. *Evolución de la población española en el siglo xx, por provincias y comunidades autónomas*, vol. 1, Madrid: Fundación BBVA, 2007, p. 2.

¹⁷ Recuperado de internet (<http://alerce.pntic.mec.es/~lpao0001/poblacionespanola.pdf>).

¹⁸ ROMERO MARTINS, H. T. *Análisis de la evolución de la población en el último siglo desde una perspectiva demográfica y económica*, Trabajo de Fin de Grado. Universitat de Barcelona, 2015, p.15-16.

¹⁹ MUÑOZ VITORIA, F. *El sistema de acceso a la universidad en España 1940-1990*, Madrid: Centro de Publicaciones del Ministerio de Educación y Ciencia: C.I.D.E., 1993.

²⁰ CARABAÑA, J., y ARANGO, J. «La demanda de educación universitaria en España. 1960-2000», *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, núm. 24 (1983), p. 47-88.

parece existir un amplio consenso a la hora de señalar el contexto económico y demográfico como factores condicionantes de primer orden de la demanda de educación superior.²¹ En época más reciente se han publicado obras en las que se añadían factores administrativos y académicos, es el caso de Marta Mercedes Rahona²² y María del Carmen Ruíz Pérez.²³ Ambas autoras, haciéndose eco de la fuerte influencia de la sociología, completan el listado de factores añadiendo aspectos sociales como el progresivo aumento de mujeres que comienzan estudios universitarios.

El factor explicativo con mayor peso es el del crecimiento demográfico. Si partimos de la tesis defendida por José-Ginés Mora, «el elemento demográfico más influyente en la demanda de educación universitaria es el tamaño y la estructura de las cohortes de edad que se corresponden con los años usuales de la realización de estudios universitarios».²⁴

El segmento de la población en edad de cursar estudios superiores se recuperó entre los años cuarenta y cincuenta, viéndose reducido drásticamente a partir de 1955 como consecuencia de los flujos migratorios a Europa, pero volviendo a incrementarse de forma destacable desde la década de los sesenta. Los datos de matriculaciones no solo no se vieron afectados por la emigración, todo lo contrario, la menor disponibilidad de jóvenes entre 15-24 años fue compensada con el elevado número de nacimientos acaecido desde finales de los cincuenta. Si tenemos en cuenta que en el curso 1946-1947 había en España casi algo más de 42.000 alumnos matriculados en enseñanzas universitarias y que este número se fue incrementando hasta llegar a los 50.000 para el curso 1949-1950, e incluso llegó a los 58.143 alumnos en 1952-1953²⁵, y si estos datos los cruzamos con los del gráfico 1 se puede afirmar que el aumento de la demanda de estudios universitarios se vio influida de un modo determinante por el aumento de población.

²¹ Otros estudios de interés son VALERA, J. (ed.). *Perspectivas actuales en sociología de la educación*, Madrid: Instituto de Ciencias de la Educación-Universidad Autónoma de Madrid, 1983 y GARCÍA DE CORTAZAR, M. L. *Educación superior y empleo en España*, Madrid: Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, 1987.

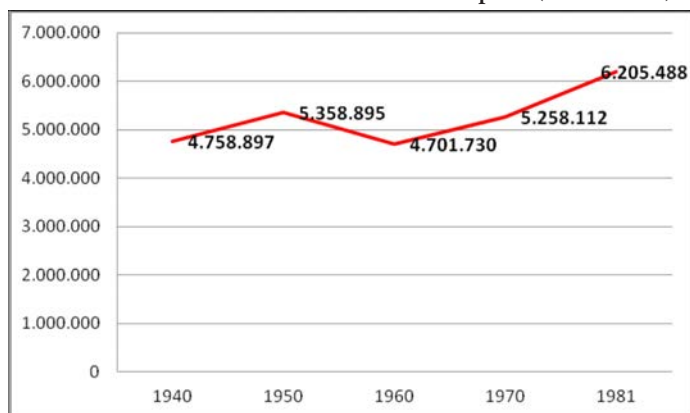
²² RAHONA LÓPEZ, M. M. *La educación universitaria en España y la inserción laboral de los graduados en la década de los noventa. Un enfoque comparativo*, Madrid: Instituto de la Juventud, 2008.

²³ RUIZ PÉREZ, M^a. C. *La democratización de la enseñanza en España 1952-1982*, Málaga: Publicaciones y Divulgación Científica, Universidad de Málaga, 2015.

²⁴ MORA, J. G. *La demanda de educación superior*, Madrid: Consejo de Universidades. Secretaría General, 1990, p. 30.

²⁵ Datos recogidos en *Anuarios Estadísticos de España*. Fondo Documental del Instituto Nacional de Estadística. Anuario de 1954, p. 689.

Gráfico 1. Habitantes entre 15-24 años. España (en millones)

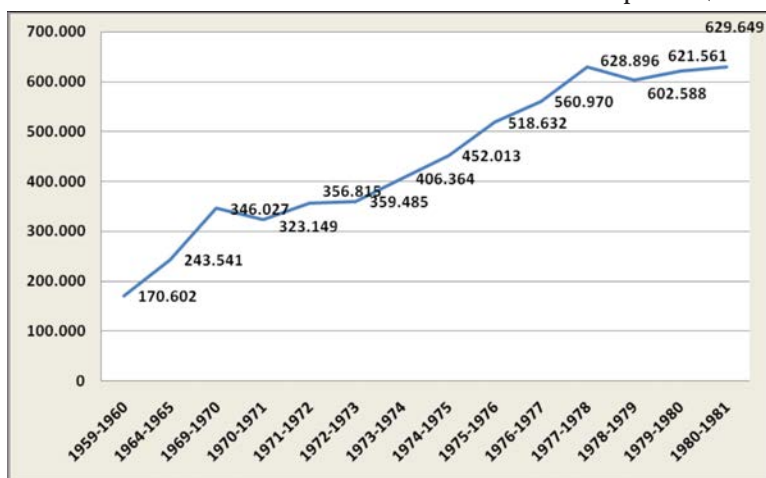
Fuente: elaboración propia a partir de los datos del Instituto Nacional de Estadística.

La relevancia de este segmento de la población radica en que fue el que accedió en masa a los estudios universitarios. Desde principios de los años cincuenta comienzan a ser menos visibles y numerosos en las aulas los estudiantes vestidos con uniformes militares o con los correaes falangistas, ahora estarán presentes en las aulas sus «hermanos menores», incluso los que nacieron durante la guerra o eran niños durante su desarrollo. Pertenecían básicamente a las clases medias, predominando los sectores intelectuales, funcionarios y las profesiones liberales. Estos estudiantes no están politizados ni ideologizados y el apoliticismo había ganado terreno en ellos. La propia dinámica generacional dejaba atrás la percepción de vencidos y vencedores; se trataba de una generación sin experiencia directa en la guerra civil. Con la llegada de estos nuevos estudiantes se produjo lo que algunos autores han llamado la «ruptura generacional» o el «factor generacional».²⁶

²⁶ CARRILLO-LINARES, A. «Movimiento estudiantil antifranquista, cultura política y transición política a la democracia», *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea*, núm. 5 (2006), p. 149-170; HERNÁNDEZ SANDOICA, E., RUIZ CARNICER, M. Á., y BALDÓ LACOMBA, M. *Estudiantes contra Franco (1939-1975). Oposición política y movilización juvenil*, Madrid: La Esfera de los Libros, 2007; GONZÁLEZ CALLEJA, E. «Rebelión en las aulas: un siglo de movilizaciones estudiantiles en España (1865-1968)», *Ayer*, núm. 59 (2005), p. 21-49; PÉREZ RÚA M. «La generación femenina de 1950 y el cambio social (1950-2000)», *Revista de Investigaciones Políticas y Sociológicas. RIPS*, núm. 12 (2013), p. 225-242; VIÑAO FRAGO, A. «La educación en el franquismo (1936-1975)», *Educación en Revista*, núm. 51 (2014), p. 19-35; MARÍN, J. M., YSÁS, P. y MOLINERO, C. *Historia política de España. 1939-2000*, Madrid: Istmo, 2001 y en MESA, R. *Prólogo a Jaraneros y alborotadores. Documentos sobre los sucesos estudiantiles de febrero de 1956 en la Universidad Complutense de Madrid*, Madrid: Editorial de la Universidad Complutense, 1982.

El caso español es uno de los que presenta mayores índices de crecimiento en lo que respecta al número de matriculaciones. Si confrontamos estos datos con los recogidos en algunos estudios o investigaciones, y obviando las disparidades, se puede observar un crecimiento acusado y sostenido. En 1945 el total del alumnado universitario no llegaba a los cuarenta mil, llegando casi a los sesenta mil en el periodo 1951-1955.²⁷ Este crecimiento fue especialmente acelerado en las décadas de los sesenta y setenta, y también en la segunda mitad de los años ochenta, tal y como muestra el gráfico 2. La institución, que hasta ahora estaba reservada a una minoría, se convirtió en una universidad de masas.

Gráfico 2. Número total de alumnos matriculados en universidades españolas (en miles).²⁸

Fuente: (1) 1959-1960, 1964-1965, 1969-1970. RAHONA LÓPEZ, Marta Mercedes. *La educación universitaria en España y la inserción laboral de los graduados en la década de los noventa. Un enfoque comparado*. Madrid: Observatorio de la Juventud en España, 2008, p. 40.
 (2) Resto de años. Estadística Universitaria española (1970-71/1981-82), MEC, 1983, p. 11.

Ricardo Montoro sostiene que la importancia de este periodo, finales de los años cincuenta y principios de los sesenta, viene marcado por la presencia en las aulas universitarias de estudiantes, por primera vez en la dictadura, que

²⁷ GARCÍA DE LEÓN, M. A. Y GARCÍA DE CORTAZAR M. «Universidades y universitarios (1970-1990)», *Revista de Educación*, núm. extra 1 (1992), p. 91.

²⁸ Contabilizados alumnos matriculados en universidades estatales. Datos de la UNED incluidos.

no habían vivido la guerra de forma consciente. Se trataba en definitiva de alumnos con mayores posibilidades de politizar la Universidad,²⁹ oportunidad que aprovecharon, surgiendo una oposición proveniente de estudiantes pertenecientes a familias de clase media alta, con ideas de corte liberal e incluso republicano.³⁰

El curso 1964-1965 fue el último del SEU. Un Decreto de Presidencia, en abril de 1965, lo convirtió, como organización, en una estructura dividida en ramas de Asociaciones Profesionales de Estudiantes (APEs) que solo duraron dos años porque los propios estudiantes las boicotearon.³¹ El decreto supuso la liquidación definitiva del SEU. En suma, el movimiento estudiantil del periodo de 1960-1965 se caracterizó por un reseñable despliegue de fuerza, una estrategia política más racional y una hábil articulación de reivindicaciones. La nueva fase que se iniciaba a partir de 1965 destacó desde el principio por ser una etapa de reivindicaciones políticas abiertas, de participación política generalizada y de mayor radicalismo de la lucha.³²

Las autoridades policiales reconocían que el curso 1964-1965 había sido pródigo en «incidencias escolares» tales como manifestaciones, disidencias y separaciones del SEU, actividades proselitistas de FUDE, UED y demás grupos opositores y, en fin, «un conjunto bastante complejo de inquietudes que mantuvo a la masa universitaria en una situación de tensión, presta a exteriorizarse en cualquier clase de actitudes». La Dirección General de Seguridad, consciente del frágil control que se ejercía sobre los estudiantes, preveía que las inquietudes y acciones que habían emergido en Madrid y Barcelona podían propagarse a otros distritos. Como consecuencia de la «posibilidad de que en el próximo curso se registren perturbaciones que puedan desembocar en conflictos de orden público» se convocó a los representantes de los Servicios de Información y de Investigación Social para

²⁹ MONTORO ROMERO, R. *La Universidad en la España de Franco (1939 1970). (Un análisis sociológico)*, Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas, 1981, p. 45-46.

³⁰ GINER, S. «Libertad y poder político en la Universidad española: el movimiento democrático bajo el franquismo», en PRESTON P. *España en crisis: evolución y decadencia del régimen de Franco*, México: Fondo de Cultura Económica, 1978, p. 189.

³¹ RUIZ CARNICER, M. Á. *El Sindicato Español Universitario (SEU), 1939-1965. La socialización política de la juventud universitaria en el franquismo*, Madrid: Siglo XXI, 1996, p. 376.

³² MARAVALL, J. M. *Op. Cit.*, p. 169-173.

«restar especial atención a las actividades estudiantiles».³³ Se inauguraba así un nuevo periodo de vigilancia y control extremo de la creciente y crítica masa estudiantil.

3. LA GENERALIZACIÓN DE LAS PROTESTAS UNIVERSITARIAS

Los últimos días del mes de febrero de 1965 dieron comienzo a una oleada de protestas que se extendió por la mayoría de los campus de España. El enfrentamiento directo entre estudiantes y Policía Armada y la detención de los profesores Aranguren, Montero Díaz, Agustín García Calvo, García de Vercher y Aguilar Navarro encendieron una llama de protesta que ya no dejaría de iluminar.

De forma inmediata a los sucesos de febrero se puso en marcha un complejo proceso de construcción de un movimiento estudiantil a nivel nacional que se desarrollaría entre 1965 y 1968. Jaime Pastor señala que tanto la manifestación de febrero de 1965 como la Asamblea Libre que se formó constituyen dos elementos claves en la memoria de esos años, simbolizando una ruptura con el pasado.³⁴

En marzo de 1965 se celebró en Barcelona la I Reunión Nacional Coordinadora de estudiantes en la que asistieron representantes de las universidades de Barcelona, Madrid, Bilbao, Valencia, Salamanca, Oviedo, Valladolid y Zaragoza. En ella se acordó promover la creación de sindicatos democráticos de estudiantes en las universidades, cuya máxima expresión fue la creación en marzo de 1966 del Sindicato Democrático de Estudiantes de Barcelona (SDEUB), que sirvió de modelo a otros que se crearon a lo largo de 1967 en Valencia, Sevilla, Bilbao, Zaragoza, etc.³⁵ En la celebración de la Asamblea Constituyente del Sindicato, entre el 9 y el 11 de marzo en el Convento de los frailes Capuchinos de Sarriá, participaron estudiantes, profesores e intelectuales antifranquistas de renombre.³⁶ La respuesta por parte del régimen ante tal desafío fue la represión: detenciones, expedientes, multas,

³³ *Boletín Informativo* nº 39. Dirección General de Seguridad. Comisaría General de Investigación Social. Secretaría General Técnica. Madrid, septiembre de 1965, p. 2. Recuperado de internet (<https://justiciaydictadura.wordpress.com/2017/04/18/relacion-provisional-de-los-boletines-informativos-de-la-brigada-politico-social-bps-que-actualmente-estan-en-el-archivo-privado-de-juan-jose-del-aguila/>)

³⁴ PASTOR, J. «Aulas, territorio liberado», *Cambio* 16, núm. 1.111 (1993).

³⁵ BALDÓ LACOMBA, M. «Movimiento estudiantil y oposición al...». *op. cit.*, p. 138.

³⁶ FERNÁNDEZ BUEY, F., ARGULLOL MUARGADAS, R., y PÉREZ, A., *op.cit.*, p. 57.

expulsiones, etc.³⁷ *La caputxinada* generó una nueva oleada de protestas durante las semanas posteriores.

Imagen 1. *La Vanguardia Española*, 3 de marzo de 1965.

³⁷ Sobre estos sucesos CREXELL, J. *La caputxinada*. Barcelona: Edicions 62, 1987.

La realidad es que muchos distritos comenzaban a ser objeto de reseñas o titulares en prensa a tenor de las movilizaciones que se estaban produciendo. Aunque minusvaloradas por el seguimiento o impacto, lo cierto es que se estaba produciendo el despertar de estos distritos. La propia existencia de referencias en prensa ya venía a confirmar la nueva realidad universitaria que emergía. Por primera vez eran varios los altercados o desafíos al régimen desde varias universidades.

A lo largo de 1966 se celebraron algunos encuentros entre representantes de algunos distritos universitarios de España, cada uno de estos encuentros se denomina Reunión Nacional Coordinadora (RNC). Sin entrar en todos los detalles, cabe mencionar la IV RNC celebrada en San Sebastián en noviembre de 1966. En ella se apostó, por parte de la Asamblea Constituyente del Sindicato Democrático de Estudiantes de la Universidad de Barcelona (SDEUB) de establecer contactos, en calidad de representante de la comunidad universitaria española, con los órganos rectores de la Conferencia Internacional de Estudiantes (CIE). Los contactos, que tuvieron lugar a lo largo 1966, se plasmaron en una visita clandestina por parte de algunos miembros del Comité Permanente de la CIE a nuestro país. En dicho encuentro se solicitó, por acuerdo de la Dirección Permanente de la Reunión Nacional Coordinadora, la admisión de dicha organización en la CIE como miembro asociado. La CIE rechazó la propuesta de admisión argumentando que hasta el momento la Reunión Nacional Coordinadora y su proyecto de crear un sindicato democrático no tenían la suficiente personalidad jurídica como para formar parte de la Conferencia.

Otra iniciativa era solicitar la admisión de la RNC como miembro asociado en la Unión Internacional de Estudiantes. En la reunión se logró alcanzar algunos acuerdos y se fijaron algunos objetivos, pero a la larga éstos no llegaron a traducirse en un apoyo efectivo ni en una inclusión explícita.³⁸ Esta iv RNC es importante porque puso de manifiesto la voluntad inquebrantable de los estudiantes españoles descontentos y movilizados de conformar un bloque unido de oposición al régimen y de acelerar el proceso organizativo de la movilización estudiantil.

El nuevo panorama contestatario universitario cogió desprevenido al régimen. Esta nueva realidad quedó bien reflejada en las memorias de gestión de los gobiernos civiles de algunas provincias que, hasta ese momento, no

³⁸ Archivo Histórico del Partido Comunista de España (AHPCE), Fuerzas de la Cultura. Movimiento estudiantil, Caja 124, carpeta 18.

habían protagonizado ninguna alteración. En Pamplona, las autoridades gubernativas dejaron bien claro que:

«las alteraciones de orden público tuvieron lugar en el campus universitario, como consecuencia de las corrientes democráticas existentes en el seno de la Universidad, corrientes que en principio tuvieron un signo pacífico, pero más tarde, debido a la acción de algunos grupos adquirieron violencia. Las manifestaciones ocurrieron en esta ciudad los días 3 y 14 de marzo, 29 de abril y 3 de mayo».³⁹

El curso 1967-1968 vino marcado por el fuerte aumento de los esfuerzos organizativos del movimiento y el desarrollo de mayores, y más continuas, movilizaciones. También se hizo palpable el comienzo de una radicalización del movimiento, tanto en sus objetivos como formas de actuar. Rafael Navarrate Jurado, militante destacado del movimiento estudiantil en Sevilla, lo expone de forma clara:

«El periodo que abarca entre el curso 67-68 hasta la muerte del dictador, representa la explosión del movimiento estudiantil en España y por supuesto en Sevilla. Está explosión no es un continuo ascendente, sino que se asemeja, más bien, a una sinusoide con picos y valles que vienen determinados esencialmente por la renovación generacional y sobre todo por los efectos de la represión policial y académica».⁴⁰

El principal hito organizativo fue la celebración de una Reunión Nacional Preparatoria, celebrada en Valencia los días 30 y 31 de enero y 1 y 2 de febrero de 1967. En ella se congregaron representantes de los Distritos de Barcelona, Bilbao-Deusto, Madrid, Murcia, Navarra, Oviedo, Salamanca, Santiago, Valencia, Valladolid, Zaragoza y de las Facultades de Farmacia y Filosofía de Granada y Económicas de Málaga. La denominación de esta reunión fue objeto de modificación por parte del pleno de estudiantes reunidos, pasando a llamarse i Reunión Coordinadora y Preparatoria (I.R.C.P.). El cambio de nombre obedeció a la voluntad de los distritos universitarios representados de implementar el proceso organizativo con el objetivo de preparar un futuro Congreso Democrático de Estudiantes a nivel nacional.

³⁹ Archivo General de la Administración (AGA), Memoria de gestión del Gobierno Civil de Navarra. 1966. Fondo de Gobernación. CAJA 44/12139.

⁴⁰ CARRILLO-LINARES, A. (ed.). *Depurados, represaliados y exiliados. La pérdida universitaria durante el franquismo*, Granada: Editorial Comares, 2021, p.164.

Muchos fueron los acuerdos establecidos: la difusión de los compromisos alcanzados entre los estudiantes, solicitar a todos los Centros el análisis del contenido de la reunión, reafirmar la solidaridad de todos los estudiantes de España frente a la represión, afirmar la voluntad de avanzar hacia el Congreso Democrático de Estudiantes y llevar a cabo una reforma democrática de la universidad.

La importancia de esta convocatoria también fue compartida por las autoridades; dedicaron recursos y esfuerzos a impedir su celebración a través de detenciones, sanciones y demás prácticas y coacciones que impidieran su celebración. El día 30 de enero por la tarde llegó la orden de la Dirección General de Seguridad de Madrid de detener a todos los reunidos. Durante el día 1 de febrero se sucedieron numerosas detenciones, lo que obstaculizó el transcurso de la Reunión, pero no desencadenó su cancelación. A las once de la noche del día 1, una vez finalizada la jornada de ese día, la policía entró en la Facultad de Filosofía y detuvo a casi todos los representantes de todos los distritos universitarios presentes. Aún con todo ello los estudiantes participantes valoraron que «la reunión, sin embargo, ha sido realizada con pleno éxito y gracias a la excelente organización técnica se han salvado suficientes ejemplares de todas las ponencias y declaraciones».⁴¹ La oleada de detenciones desencadenó numerosas protestas por todos los distritos universitarios.

En Zaragoza, por ejemplo, universidad sin ningún tipo de actividad contestataria hasta el periodo que nos ocupa, la no asistencia a clase de un considerable volumen de alumnos, y la falta de efectividad de la advertencia del rectorado obligó a celebrar el 5 de marzo una reunión extraordinaria de la Junta de Gobierno de la Universidad de Zaragoza. La sesión se abrió con la intervención del rector para informar que:

«Si bien se han dado la totalidad de las clases en la Facultad de Veterinaria y en la Escuela de Peritos Industriales, algunas en las Facultades de Filosofía y Letras, Ciencias y Derecho, lo han sido con un número reducido de alumnos, por lo que, aunque exista una tendencia a la normalización, no se ha cumplido con lo que se solicitaba en la nota acordada en la Junta anterior. Por tal motivo, propone dirigirse a los estudiantes anunciándoles que de no reintegrarse a la total

⁴¹ AHPCE, Fuerzas de la Cultura. Movimiento estudiantil, Caja 124, carpeta 76.

normalidad se verá obligado a sancionarles con la pérdida de matrícula, tal como previenen las disposiciones vigentes».⁴²

Imagen 2. La Vanguardia Española, 4 de febrero de 1967.⁴³

Tanto en este caso como en algunos otros, ya se comienza a ver menciones a la posibilidad de sancionar a los alumnos que secunden este tipo de acciones.

⁴² Archivo Universitario de la Universidad de Zaragoza, *Actas de la Junta de Gobierno, Libro de Actas 19650515 / 19720605*, *signatura*: L.217, p. 21-22.

⁴³ Mismas apreciaciones en *ABC*, 4 de febrero de 1967 y *Nueva España*, 4 de febrero de 1967.

Durante el año se celebraron varias Reuniones Coordinadoras Preparatorias (RCP). La ii Reunión Coordinadora y Preparatoria se celebró entre los días 31 de marzo y 2 de abril de 1967 en Pamplona, la III en mayo en Madrid y la IV, tuvo lugar también en Madrid, en diciembre del mismo año.

De igual manera se les encargaba a los rectores, de acuerdo con las Juntas de Gobierno y con la colaboración de los coordinadores de curso, proveer todo lo necesario para la comprobación de asistencia, llegando incluso a dividir los grupos de alumnos en el número que fuera, si con ello se facilitaba la comprobación.⁴⁴ Este decreto, que venía a completar la Ley de Ordenación Universitaria de 1943, tiene que entenderse como una herramienta de lucha contra el movimiento estudiantil. Sólo así puede comprenderse la «oportuna» necesidad de concretar el número de faltas tras más de veinte años desde la publicación de la LOU. El decreto, por un lado, castigaba académicamente a todos aquellos estudiantes que participaban en las convocatorias de no asistencia a clase y, en segundo lugar, servía como medio disuasorio, como mecanismo de contención a la profusión de cualquier tipo de protesta si ésta conllevara no asistir a clase.

En el mismo mes de junio, el Ministerio de Educación y Ciencia aprobó el Decreto sobre asistencia a clase y convocatoria de exámenes. En su artículo cuarto indicaba que:

«en orden a la obligatoriedad de asistencia a clases que establece el artículo setenta d) de la Ley de Ordenación Universitaria, un número de faltas, sin justificación superior a veinte lecciones teóricas de clase alterna o diez de las experimentales o de seminario determinará la pérdida de la convocatoria ordinaria de exámenes en la asignatura correspondiente. A las disciplinas que no tengan clase alterna o cuya duración no comprenda el curso competo se aplicará la correspondiente proporción de faltas».⁴⁵

El curso 1967-1968 se iniciaba con la misma vitalidad organizativa y movilizadora que el anterior. Nada más comenzar el curso eran convocadas manifestaciones en Madrid y diversas «jornadas subversivas» para el mes de octubre. Si bien la convocatoria nació del mundo obrero, el movimiento estudiantil participó en la difusión de las jornadas y en la entrega de octavillas.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ BOE, núm. 130, Decreto 1105/1967, de 31 de mayo, *sobre asistencia a clase y convocatoria de examen*.

La siguiente parada en el arduo proceso de construcción de un movimiento estudiantil fuerte y organizado fue la v Reunión Coordinadora y Preparatoria celebrada en Madrid entre el cuatro y el siete de diciembre de 1967. En ella se reunieron los representantes de las universidades de Barcelona, Granada, Madrid, Sevilla, Valencia y Zaragoza.

La reunión se concibió como uno de los últimos pasos a dar antes de celebrar el Congreso de Estudiantes de España (CDE). Diversos fueron los asuntos tratados y las decisiones tomadas, todas ellas desencadenaron un nuevo episodio de protestas que protagonizaron la mayoría de los distritos universitarios. Cinco fueron los ejes sobre los que versó el encuentro:

1. Declaración de las Universidades asistentes sobre las circunstancias en que se ha desarrollado la v RCP.
2. Estructuración de la RCP y de su Secretaría Permanente.
3. La auto- organización: el Congreso Democrático de Estudiantes de España.
4. Análisis de la política del Gobierno y del Movimiento Democrático Estudiantil en la actual coyuntura.
5. La convocatoria de unas Jornadas de Solidaridad en función de los últimos sucesos acaecidos en la Universidad de Madrid.⁴⁶

Las movilizaciones de los días posteriores fueron convocadas atendiendo a dos motivos: en primer lugar, «a la vista de las medidas de provocación y posterior represión del Gobierno frente a la lucha Democrática estudiantil que (había tenido) lugar en la Universidad de Madrid en los últimos días no noviembre y primeros de diciembre; y, en segundo lugar, la invocación del «Pacto de Solidaridad aprobado en la i RCP celebrada en Valencia». De esta forma, se «convocó a todos los estudiantes de España a la realización, a partir del lunes 11 de diciembre a unas jornadas de Solidaridad consistentes en la celebración de Asambleas a todos los niveles, en las que exponga a los universitarios y se analice la realidad».

Todas las reuniones que se celebraron a lo largo de 1967 se concibieron y definieron como asambleas preparatorias de un Congreso Democrático de Estudiantes de España que luchara por una universidad democrática. Los objetivos de dichos encuentros fueron la constitución de Asociaciones Democráticas en todas las universidades, elaborar y ahondar un programa de reforma de la universidad, transmitir a todos los estudiantes españoles

⁴⁶ AHPCE, Fuerzas de la Cultura. Movimiento estudiantil, Caja 124, carpeta 85.

las conclusiones de cada una de las reuniones con el fin de que éstas fueran conocidas, estudiadas y en última instancia ratificadas o modificadas.⁴⁷

El nuevo año supuso una prolongación de las acciones contestarias. Ya en las primeras semanas de 1968 en la Universidad de Madrid fueron sancionados 27 estudiantes; en Santiago de Compostela decenas de estudiantes se manifestaron y varios fueron detenidos, en Oviedo se produjeron paros académicos y enfrentamientos con las fuerzas del orden público, en Valencia se convocaron jornadas de inasistencia a clase; en suma, el panorama universitario continuó con las prácticas desafiantes del año anterior. El propio Franco reconocía en enero de 1968 el peligro de la dinámica subversiva de los estudiantes y que éstos podían ser «un mal ejemplo para otros elementos del país; en especial, el elemento obrero».⁴⁸

4. EL CAMINO HACIA EL ESTADO DE EXCEPCIÓN DE 1969

Para controlar la situación y ofrecer una solución efectiva ante el problema universitario que imperaba en España en aquel momento, el Ministerio de la Gobernación reorganizó la Dirección General de Seguridad dotándola de una Junta Asesora de Seguridad. El 22 de marzo el Consejo de Ministros aprobó la creación de un juzgado especial con jurisdicción provisional en toda España para que investigase los delitos relacionados con los centros docentes. El máximo responsable del nuevo organismo fue Manuel González-Alegre. Otra de las medidas adoptadas, destaca Sergio Rodríguez Tejada, fue la instrucción que se les hizo llegar a las Fuerzas del Orden Público para que hicieran una lectura favorable de la Ley de Orden Público con el objetivo de mantener el orden público a cualquier precio, accediendo si fuera necesario a los campus universitarios.⁴⁹

Estas iniciativas represivas vinieron a tensar todavía más la relación entre los Ministerios de Gobernación y Educación. A la disconformidad por parte de Lora Tamayo de recurrir a un aumento de la represión se sumaba el hecho que en diversas ocasiones desde Gobernación se denunciaba la falta de colaboración por parte de las autoridades académicas con las fuerzas del orden

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ SALGADO-ARAUJO, F. *Mis conversaciones privadas con Franco*, Barcelona: Planeta, 1976, p. 517.

⁴⁹ RODRÍGUEZ TEJADA, S. *Zonas de libertad: Dictadura franquista y movimiento estudiantil en la Universidad de Valencia (1965-1975)*, Valencia: PUV, 2009. p. 150.

a causa de la negativa de muchos decanos, y algunos rectores, a permitir la entrada de la policía en momentos concretos. La falta de sintonía entre ambos ministerios se resolvió con la dimisión del ministro de Educación Manuel Lora Tamayo.

El ministro reconocía que «las frecuentes agitaciones estudiantiles constituían un telón de fondo para la obra del Ministerio de Educación, ya desde los años cincuenta, muy acusadas en los sesenta y nada disentidas». Su salida «acaeció por la personal decisión de dimitir» fruto de un cúmulo de circunstancias que en marzo de 1968 alcanzaron el nivel de determinantes para tomar la decisión de abandonar. Lora Tamayo llegó a reconocer que la regulación aprobada en materia de actuación de la fuerza pública en las facultades era contraria a su parecer, entendiendo que éstas podrían desencadenar más conflictos y de mayor gravedad. La gota que colmaba el vaso, afirma, fue la noticia sobre las agresiones que sufrieron algunos miembros de la Junta de Gobierno de la Universidad de Madrid el 28 de marzo por parte de las fuerzas del orden. Éstas fueron fruto de la confusión y la algarabía que en esos momentos se vivía en el campus, impidiendo que el rector y el decano de la Facultad de Económicas pudieran identificarse. Finalmente, 28 de marzo hizo llegar una carta a Franco comunicando su decisión de renunciar a su puesto.⁵⁰ La cartera de Educación y Ciencia quedaría en manos de José Luis Villar Palasí.

De forma paralela a las movilizaciones se incrementaron en toda España las labores de coordinación de un movimiento estudiantil a nivel nacional. Entre los días 27 y 29 de febrero de 1968 se celebró en Sevilla la vi RCP cuyos objetivos fueron la realización de un diagnóstico de la situación del movimiento, la efectividad de las RCP, revisar los acuerdos de reuniones anteriores y analizar el proceso de constitución de los sindicatos democráticos en las universidades. A la reunión asistieron representantes de Barcelona, Bilbao, Granada, La Laguna, Málaga, Oviedo, Salamanca, Pamplona, Santiago Sevilla, Valladolid y Zaragoza.⁵¹

Una vez se produjo el regreso de los estudiantes congregados en la reunión a sus distritos, se pusieron en marcha concentraciones y reuniones en casi todas las universidades para dar cuenta de lo hablado en Sevilla. Muchos de los encuentros derivaron en manifestaciones que tuvieron que ser disueltas por

⁵⁰ BAYOD, Á. (coord.). *Franco visto por sus ministros. La figura humana y política del Caudillo descrita por sus colaboradores más íntimos*, Barcelona: Planeta, 1981, p. 130-133.

⁵¹ RODRÍGUEZ TEJADA, S. *op. cit.*, p. 145-146.

la policía. En la Universidad de Santiago la fuerza pública se verá obligada a desalojar el edificio central, en Madrid cinco facultades fueron ocupadas por las fuerzas del orden público y el 28 de marzo se decretará el cierre indefinido de la universidad.⁵² En Zaragoza, en los primeros días del mes de marzo se convocaron huelgas en las facultades de Medicina, Derecho, Veterinaria y Ciencias.

En León, las autoridades gubernativas mostraban ya su preocupación por la actitud de la juventud:

«La juventud, en su mayor parte, está viviendo unos momentos de gran desorientación ya que sobre ella tratan de ejercer su influencia distintos “grupos” que representan distintas tendencias políticas. La actitud de protesta y subversión, en algunos casos, obedece en gran parte a la influencia de unas minorías que existen entre los propios estudiantes y que obedecen consignas que reciben de Organizaciones que en muchos casos están conectadas con el extranjero».⁵³

En abril la situación estudiantil en España continuaba siendo complicada. Madrid, Salamanca, Oviedo o Santiago de Compostela eran campus en los que los estudiantes protagonizaron enfrentamientos directos con las autoridades académicas.

4.1. *La única respuesta: la represión*

La Dirección General de Seguridad se volcó en revertir la situación de conflictividad social imperante en España. Todos los sectores de la sociedad fueron objeto de algún tipo de represión, no solo estudiantes y obreros sufrieron del proceder de la Brigada Político Social. La primera oportunidad en la que asestar un golpe a las protestas fue la convocatoria de las celebraciones

⁵² Madrid se convertirá en el termómetro de la creciente movilización estudiantil. Todas las posibles acciones de protesta darán comienzo a lo largo de la primavera de 1968. Para saber más en ÁLVAREZ COBELAS, J. *Envenenados de cuerpo y alma. La oposición universitaria al franquismo en Madrid, 1939-1970*. Madrid: Siglo XXI, 2004 y en BADENES SALAZAR, P. *Fronteras de papel. El Mayo francés en la España del 68*, Madrid: Cátedra, 2018.

⁵³ AGA, Memoria de gestión del Gobierno Civil de León. 1968. Fondo de Gobernación. CAJA 52/00485.

del 1º de mayo. Entre los días treinta de abril y uno de mayo se practicaron un total de 687.⁵⁴

En este contexto de fuerte protesta social estallaron las revueltas en París, dando comienzo al mayo francés. Desde que comenzaron las movilizaciones las autoridades españolas mostraron un alto grado de preocupación ante la posibilidad de la extensión a España de los acontecimientos franceses. Además de mostrar su apoyo al gobierno de De Gaulle, el gobierno español intentó establecer un cordón sanitario que redujera de forma sustancial la información sobre la situación en Francia, restando incluso importancia o gravedad a los acontecimientos, medida que resultó siendo totalmente ineficaz.⁵⁵

Numerosos estudiantes antifranquistas anarquistas y, en menor grado, comunistas salieron de España hacia Francia ante la presión de las autoridades franquistas y la atracción que ejercían los acontecimientos de mayo para tomar parte en el fenómeno contestatario. Su volumen e implicación fue tan grande que España ocupó el sexto puesto en número de extranjeros expulsados de Francia. Las nacionalidades que ocuparon los primeros puestos fueron Argelia, Alemania, Estados Unidos, Italia y Turquía. La cercanía física entre los dos países y los contactos personales y orgánicos entre los movimientos estudiantiles de ambos países fueron factores que inquietaron al gobierno español.⁵⁶

1968 vino a suponer un importante freno en el desarrollo organizativo del movimiento estudiantil. Como consecuencia de la represión sistemática y de la presencia de las fuerzas de seguridad en los recintos académicos, los sindicatos democráticos, concebidos como plataformas de discusión y participación, no pudieron consolidarse.⁵⁷ Del mismo modo, el papel de la policía en las universidades había sido, por lo general, de control e información hasta 1967, pero tras 1968 la represión se volvió sistemática.⁵⁸

⁵⁴ *Boletín Informativo* nº 44. Dirección General de Seguridad. Comisaría General de Investigación Social. Madrid, 1969. Recuperado de internet (<https://justiciaydictadura.wordpress.com/2017/04/18/relacion-provisional-de-los-boletines-informativos-de-la-brigada-politico-social-bps-que-actualmente-estan-en-el-archivo-privado-de-juan-jose-del-aguila/>)

⁵⁵ FLEITES MARCOS, Á. «¿Retirarse a tiempo?. La visión del mayo de 1968 francés en la España contemporánea», *Historia Actual Online*, núm. 19 (2009), p.172-173. Un extraordinario repaso del seguimiento de los acontecimientos en la prensa española en BADANES SALAZAR, P. *El Mayo Francés del 68 en la prensa diaria española de la época*, Tesis doctoral, Universitat Jaume I, 2015.

⁵⁶ CARRILLO-LINARES, A. «El Mayo francés y España: impactos culturales y consecuencias políticas», *Historia del Presente*, núm. 31 (2018), p. 61-63.

⁵⁷ BALDÓ LACOMBA, M. «Las universidades durante la república...». *op. cit.*, p. 521-523

⁵⁸ HERNÁNDEZ SANDOICA, E., RUIZ CARNICER, M. Á., y BALDÓ LACOMBA, M. *op. cit.*, p. 266.

La situación estudiantil

INASISTENCIA A CLASE EN LAS ESCUELAS SUPERIORES DE MADRID

Madrid, 2. — Las fuerzas de la Policía Armada no se han personado hoy al igual que en días anteriores, en la Universidad de Madrid, pero no ha sido necesaria la intervención, porque, aparte de las facultades cerradas desde el pasado día treinta, la asistencia de estudiantes a las Escuelas Técnicas Superiores ha sido mínima o casi nula, como ha sucedido en las de Arquitectura y Aparejadores.

«EL MINISTRO DE EDUCACION Y CIENCIA SIGUE ENFERMO», DECLARA UN PORTAVOZ OFICIAL

Madrid, 2. — «El ministro de Educación y Ciencia, don Manuel Lora Tamayo, sigue enfermo, según ha declarado esta mañana un portavoz de dicho Departamento.

Como se sabe, para mañana está prevista una interpellación sobre la Universidad a cargo del procurador señor Marroero Portugal. Dada la enfermedad del señor Lora parece probable su sustitución ante el pleno de las Cortes por otro miembro del Gobierno. Sin embargo, esta mañana, en el Palacio de las Cortes, no se había exactamente quien leería la contestación en nombre del ministro de Educación y Ciencia.

Actualmente se ha hecho cargo de la dirección del Gabinete el subsecretario de Educación y Ciencia, señor Legaz Lacambra.

Por otra parte, hasta esta mañana no se había recibido en el Rectorado de la Universidad de Madrid la contestación ministerial al escrito dirigido por el rector y la junta de gobierno en relación con la crisis actual y sus posibles soluciones.

SON CASI NORMALES LAS CLASES EN LA FACULTAD DE FILOSOFIA Y LETRAS DE OVIEDO

Oviedo, 2. — A pesar de que los alumnos de la Facultad de Filosofía y Letras de Oviedo habían decidido no concurrir a clase, éstas se están desarrollando casi normalmente, registrándose la menor concurrencia de alumnos en los cursos comunes, pero no así en las diversas especialidades que se dictan en dicha casa de estudios. En la sección de Historia, la más moderna de todas las existentes, los alumnos han ido a clase como lo hacen habitualmente.

EL DECANO EN FUNCIONES DE LA FACULTAD DE CIENCIAS PIDE A LOS ALUMNOS COMPOSTELANOS QUE VUELVAN A LA NORMALIDAD

Santiago de Compostela, 2. — El vicedecano de la Facultad de Ciencias de esta Universidad ha facilitado la siguiente nota:

«El lunes, primero de abril, fueron recibidos por el decano accidental, señor Vides Abascal, un grupo de alumnos de la Facultad de Ciencias.

«Fue examinada la situación relativa a la normalización de la vida académica en dicha Facultad. El decano accidental, explicó a entrar en clase por haber sido resueltas sustancialmente todas las cuestiones planteadas. Respecto a las sanciones se les indicó que sólo entrando en clase y favoreciendo a los compañeros sancionados y evitando que nuevos incidentes puedan aumentar ese número de sancionados como consecuencia de la aplicación de ordenamiento jurídico vigente.

«A la insistencia por parte de los alumnos de que garantías se les darían respecto a quejas las sanciones si entraban en clase, el decano accidental insistió en que todas las autoridades, estaba seguro, extremarían su benevolencia, pero naturalmente no podía ofrecerse más que la garantía personal de que no se caería por todos los medios a su alcance y utilizando todos los recursos legales hasta lograr esa concordia entre todos.

Por otra parte cabe señalar que la jornada estudiantil de hoy se ha caracterizado por la más absoluta tranquilidad. Por la mañana se reunió la comisión de la junta permanente de los estudiantes —integrada de regular gestiones con las autoridades académicas para volver a la normalidad— y decidió crear varias subcomisiones con el fin de celebrar por la tarde entre-

vistas con el rector y los decanos de las distintas Facultades.

Otra comisión, creada para recaudar fondos con destino a satisfacer las multas impuestas a algunos estudiantes por el Gobierno Civil de la Provincia, ha comenzado a trabajar hoy. Respondiendo a su llamamiento, numerosos estudiantes se han ofrecido voluntariamente para donar sangre con objeto de engrasar los citados fondos, y mostrar de esta manera que se encuentran unidos a sus representantes detenidos.

Esta mañana se han efectuado en tal sentido numerosas donaciones en la Facultad de Medicina, agotándose los cupos previstos para el día. Dado que la capacidad de recepción del Hospital es limitada, se han formado más comisiones para buscar en toda Galicia nuevos centros donde los donantes puedan entregar su sangre.

A las tres de la tarde una comisión de estudiantes se ha entrevistado con el rector de la Universidad, ignorándose por el momento el resultado de tal reunión.

SE SUSPENDEN LAS ACTIVIDADES ACADÉMICAS EN SALAMANCA

Salamanca, 2. — Han quedado suspendidas hasta nuevo aviso todas las actividades académicas en las Facultades de Medicina y Filosofía y Letras de esta Universidad, según ha informado un portavoz del rectorado, por acuerdo de las autoridades del Ministerio de Educación y Ciencia. El curso será prorrogado en tantos días como dure la suspensión.

Esta petición fue elevada al ministro de Educación y Ciencia por las juntas de catedráticos de dichas Facultades, en vista de la total insistencia de universitarios a las clases.

ONCE ESTUDIANTES DETENIDOS Y VARIOS POLICIAS HERIDOS EN INCIDENTES REGISTRADOS EN ZARAGOZA

Zaragoza, 2. — Once estudiantes han sido detenidos y se parecen varios policías heridos en incidentes registrados en esta ciudad.

A la una del mediodía se celebró una asamblea de Universidad, no autorizada, en las escalinatas de la Facultad de Derecho, frente al rectorado, a la que asistieron alrededor de mil estudiantes y en la que se informó sobre la situación en otros distritos. Los asistentes, formando grupos, se dirigieron a continuación a la Facultad de Filosofía y Letras, abuchearon al decano y pidieron su dimisión por tramar existente entre él y la cátedra de Filosofía.

Posteriormente, en la Plaza de San Francisco, los estudiantes procedieron a quemar varios ejemplares de los periódicos del día, por no estar de acuerdo con las informaciones publicadas en relación con la Universidad.

En dicha plaza corrieron los estudiantes el tráfico durante quince minutos, hasta que hizo acto de presencia la fuerza pública. En ese momento corrieron a refugiarse en la Ciudad Universitaria, pero la Policía Armada invadió el recinto, siendo recibidos a pedradas y con gritos de protesta por los estudiantes.

Estos choques entre los estudiantes y la fuerza pública se repitieron cinco veces consecutivas. Tres de ellas, la Policía Armada, que iba protegida con cascos, llegó hasta un estanque situado en el centro del recinto. Varios estudiantes y otros tantos guardias resultaron comunicados. Se profirieron gritos contra la policía y otros en solidaridad con los detenidos. La quinta vez, la Policía Armada entró en la Ciudad Universitaria con sus vehículos, siendo el choque más violento que los anteriores. Los estudiantes corrieron entonces a refugiarse en la Facultad de Filosofía, pero el decano había ordenado que se cerraran las puertas, por lo que tuvieron que hacerlo en las de Derecho y Ciencias.

Mientras se producían estos hechos dentro del recinto universitario los estudiantes que quedaron en la plaza de San Francisco continuaron apedreando desde allí a la fuerza pública. Esta carga repetida veces contra los estudiantes utilizando las portas.

A las tres de la tarde todavía seguían las carreras. Las detenciones practicadas se llevaron a cabo casi en su mayoría con posterioridad a los hechos mencionados. La Facultad de Medicina ha permanecido cerrada de dos a cuatro de la tarde por orden del rector. — (De nuestra Redacción, Europa Press y Fiel).

Imagen 4. La Vanguardia Española, 3 de abril de 1968.

Marc Baldó señala que los acontecimientos que se iban sucediendo en el país vecino tuvieron un doble efecto: por un lado, activaron el radicalismo del movimiento estudiantil, y por otro, promovieron nuevos métodos de represión.⁵⁹ La Orden Ministerial de 27 de julio de 1968 creará las *Juntas de Orden Público* en todas las provincias con el objetivo de reprimir cualquier disidencia y coordinar, al mismo tiempo, todo lo relacionado con el orden público. En ellas, presididas por el gobernador civil, estarán presentes diferentes instancias policiales y políticas como el jefe superior de Policía, el coronel de la Guardia Civil, el teniente coronel de la Policía Armada o el alcalde de la capital, entre otros. Una coordinación no sólo provincial, sino interministerial, cada vez más necesaria, habida cuenta del ascenso de la protesta obrera y estudiantil, que irá alcanzando cotas cada vez mayores entre 1967 y comienzos de 1969.⁶⁰

Un hecho llamativo es que se comenzó a generalizar el concepto de «situación estudiantil» o «problema estudiantil» tanto en prensa como por parte de las autoridades académicas y gubernativas. Un término que era impensable que pudiera darse, ya que como señala Miguel Ángel Ruiz Carnicer, «el régimen siempre creyó que la Universidad era natural, lógicamente suya. Los estudiantes universitarios “eran” de Franco».⁶¹ No se concebía que de las aulas salieran posibles elementos contrarios a los principios de Movimiento, y mucho menos que eso «contagiara» a otros distritos.

En los últimos meses del año tuvieron lugar diversos incidentes violentos en Madrid y Barcelona. Se quemaron símbolos del régimen, se ocuparon facultades, se levantarían barricadas, etc. En Zaragoza, afirmaba un militante comunista en una carta dirigida a la dirección del partido, fechada en noviembre de 1968, «la apertura de curso (1968-1969) se hace bajo el signo de la lucha como sucede ahí (refiriéndose a Madrid), las asambleas de facultad se suceden a diario y el trabajo intenso de propaganda explicando las luchas estudiantiles y obreras».⁶² Las dinámicas contestatarias continuaron de forma casi ininterrumpida durante todo el invierno, pero el régimen, conocedor

⁵⁹ BALDÓ LACOMBA, M. «Movimiento estudiantil y oposición...». *op. cit.*, p. 127.

⁶⁰ MARTÍNEZ FORONDA, A. (coord.), BAENA LUQUE, E., y GARCÍA ESCRIBANO, I. *La dictadura en la dictadura. Detenidos deportados y torturados en Andalucía durante el estado de excepción de 1969*, Fundación de Estudios Sindicales-Archivo Histórico de CCOO-A: Editorial Páramo, 2011, p. 43.

⁶¹ RUIZ CARNICER, M. Á. «Retrato de una juventud en tránsito», en CARRILLO-LINARES, A. (ed.). *Depurados, represaliados y exiliados. La pérdida universitaria durante el franquismo*, Granada: Editorial Comares, 2021, p. 73.

⁶² AHPCE, Nacionalidades y Regiones, Aragón, signatura: Jacq. 265.

de la importancia de atajar las movilizaciones, respondía de igual forma. Se trataba de un proceso que se retroalimentaba año tras año.

El 20 de enero de 1969 supondría un importante punto de inflexión: se produjo el asesinato en Madrid de Enrique Ruano, estudiante de Derecho y militante del Frente de Liberación Popular. Había sido detenido por lanzar propaganda de Comisiones Obreras y, después de tres días de interrogatorios en comisaría, se habría lanzado al vacío desde un séptimo piso, según la versión oficial. La respuesta por parte de la comunidad estudiantil fue clara: manifestaciones, huelgas, inasistencia a clase, etc. Las numerosas y concurridas manifestaciones de los días posteriores llevaron al gobierno a declarar el 24 de febrero el estado de excepción por un periodo de tres meses. De esta forma dio comienzo la represión preventiva, con la ocupación física de las facultades por parte de la policía, detenciones e identificaciones.⁶³

Las fuentes oficiales, esto es, la Dirección General de Seguridad en su *Boletín Extraordinario*, publicado en Madrid el 20 de mayo de 1969, recogía un amplio listado de las actuaciones realizadas durante el Estado de excepción. En España se produjeron 1.278 detenciones. Las provincias con mayores valores fueron Madrid (383), Vizcaya (231), Barcelona (181) y, a una distancia considerable, Sevilla (69), Oviedo (65) y Guipúzcoa (62).

La declaración del estado de excepción, afirman Carme Molinero y Pere Isas, fue un intento por parte del régimen de frenar el activismo socio-político que estaba alcanzando un gran impulso, así como enviar un mensaje al conjunto de la sociedad sobre el rumbo del régimen, en el sentido que éste no se vería alterado. A corto plazo la represión redujo notablemente los efectivos contestatarios, pero en poco tiempo la movilización social alcanzó mayor intensidad.⁶⁴ Las propias autoridades policiales reconocían que entre todos los «enemigos de la Patria y del Orden [...] resalta el grupo de estudiantes, el más numerosos indudablemente». Atendiendo a la profesión, de los 1.278 detenidos en todo el territorio nacional, 501 eran estudiantes.

En el transcurso de los tres meses se cerraron los locales de las delegaciones de alumnos, se practicaron registros domiciliarios sin los requerimientos «legales» previos, las detenciones gubernativas se prolongaron más allá de las 72 horas, se prohibieron todas las asambleas de estudiantes, se incautaron panfletos, libros y diversos documentos, fotocopiadoras, etc. El abanico de

⁶³ HERNÁNDEZ SANDOICA, E., RUIZ CARNICER, M. Á., y BALDÓ LACOMBA, M. *op. cit.*, p. 264.

⁶⁴ YSÁS, P. y MOLINERO, C. «La izquierda en los años setenta», *Historia y Política*, núm. 20 (2008), p. 25.

acciones encaminadas a descabezar y liquidar la protesta estudiantil fue de lo más variado. El propio Ministerio de la Gobernación, en una nota publicada el 25 de marzo, explicaba que el artículo 30 de la Ley de Orden Público creaba “condiciones de actuación de la autoridad que permitía la desarticulación de los núcleos subversivos minoritarios cuya acción venía suponiendo un peligro para la paz social”. Las detenciones realizadas, se afirmaba, «dejaron a dichos grupos sin capacidad para lograr, como era su propósito, acciones masivas de alteración del orden».⁶⁵

Los meses siguientes a la aplicación del estado de excepción vinieron marcados por la celebración de las vistas ante el Tribunal de Orden Público de aquellos estudiantes que habían sido detenidos. Algunos se encontraban todavía en prisión provisional, otros en libertad provisional con la consiguiente vigilancia y en algún caso se había decretado el arresto domiciliario. El Comité Universitario de Zaragoza del PCE, en un documento interno fechado en abril de 1969, reconocía que:

«La oleada represiva, tanto cuantitativa como cualitativamente, supone un freno para el desarrollo del movimiento universitario. Cuantitativamente por el elevado número de detenciones y encarcelamientos; cualitativamente por ser dirigida especialmente contra los militantes más destacados del movimiento universitario. La nueva situación obliga a cambiar de método de lucha, a buscar los más adecuados a la situación (manifestaciones pequeñas en número, pero no por ello menos expresivas del descontento general, reparto de octavillas por grupos localizados, etc.).

Tenemos ante nosotros ahora la tarea de continuar, de desarrollar las tendencias surgidas ante la necesidad de una lucha más firme y decidida como ha sido la del periodo de excepción. Reforzar la unidad del movimiento universitario, llevar a cabo una lucha organizada, aunar todos los esfuerzos encaminados a una autentica reforma de la universidad. Es preciso que nos esforcemos en conseguirlo, que superemos perjuicios y estrecheces dogmáticas, que todos juntos luchemos por una transformación radical de la universidad actual [...]».⁶⁶

⁶⁵ *La Vanguardia Española*, 26 de marzo de 1969.

⁶⁶ AHPCE, Fuerzas de la Cultura. Movimiento estudiantil, Caja 124, carpeta 3.

El clima subversivo que se vivía en la mayoría de las universidades fue drásticamente cortado por la declaración del estado de excepción de 1969. Éste abrió un *impasse* en el que las autoridades se vanagloriaron de las numerosas detenciones y de haber descabezado la vanguardia del movimiento estudiantil y obrero con la entrada en prisión de cientos de militantes destacados del PCE. Pero, como si de un ave fénix se tratara, poco a poco los niveles de movilización aumentaron e incluso se superaron al iniciarse la década de los setenta. Ciertamente es que el nuevo estado de excepción de 1970 volvió a frenar esta recuperación, pero tras la calma llegó la tempestad. La aprobación de la LGE y el juicio de Burgos iniciaron una oleada de manifestaciones y otras acciones que no cesarían hasta meses después de la muerte del dictador.

5. CONCLUSIONES

En un escenario bibliográfico tan amplio como en el que vivimos, uno de los aspectos que ha concentrado mayor atención ha sido el movimiento estudiantil y, de igual modo, su estudio se ha ido circunscribiendo a determinados campus universitarios. Ha suscitado tanto interés que se ha convertido en una línea de investigación propia. No obstante, el nacimiento de esta línea de investigación ha estado marcado y, en cierta medida, apoyado en el desarrollo de estudios e investigaciones sobre la Universidad en España durante la dictadura.

Ya no se trata solo de poner en valor uno de los escenarios de desafío al régimen más importantes, solo cabe recordar que, de los cuatro estados de excepción declarados durante la dictadura, dos se debieron al «problema universitario», sino de analizar la escuela de aprendizaje de muchos de los personajes políticos destacados de la transición, parte de su enseñanza y experiencia comenzó en la lucha antifranquista en la Universidad española de los años sesenta y setenta.

Un segundo hecho a reseñar es que el devenir del movimiento estudiantil estuvo marcado por diferentes hitos que determinaron su evolución. Estos fueron: la muerte de Enrique Ruano el 20 de enero de 1969; la Ley 14/1970, de 4 de agosto, General de Educación y Financiamiento de la Reforma Educativa; el Proceso de Burgos; el atentado contra Luis Carrero Blanco el 20 de diciembre de 1973; las ejecuciones el 2 de marzo de 1974 de Salvador Puig Antich y Heinz Chez mediante garrote vil o los últimos fusilamientos de la dictadura el 27 de septiembre de 1975. Cada uno de estos episodios sirvió

de acicate para una oposición que desde principios de los años sesenta iba en aumento.

Estos hitos actuaron de elemento motivante, y casi central, de la protesta universitaria. Bajo la premisa de la democratización del país, las proclamas contra cada uno de estos y otros hechos encauzaron las movilizaciones. El propio régimen fue su propio enemigo. Alimentó con cada uno ellos a una oposición cada vez más radicalizada y generalizada. La solidaridad y empatía de una masa estudiantil cada vez más numerosa llegó hasta todos los distritos universitarios. Ciertamente es que los estados de excepción trajeron para el régimen una relativa tranquilidad, pero esta rápidamente se vio alterada por la reactivación de las acciones de protesta. Ya fueran reivindicaciones meramente académicas y particulares de cada universidad o grandes convocatorias nacionales, la realidad es que durante los últimos años de vida del dictador puede que no hubiera un día sin que se diera alguna acción de protesta en cualquier campus.

La historiografia de la Universitat de l'Estudi General de Barcelona

The Historiography of the University of the Studium Generale of Barcelona

Marc B. Escolà i Pons

mbescola@euniv.eu.

Universitas Europaea IMF (Principat d'Andorra)

Aleu Miret Moscatel

qualitas@euniv.eu

Universitas Europaea IMF (Principat d'Andorra)

Data de recepció de l'original: 15/10/2024

Data d'acceptació: 15/02/2025

RESUM

Aquest article ofereix una revisió de la historiografia de la Universitat de l'Estudi General de Barcelona, exposant les principals obres que han tractat la història de la institució en particular, així com les aportacions de la historiografia de les universitats catalanes en general. L'article actualitza la bibliografia publicada sobre l'objecte d'estudi durant els darrers vint anys i reflexiona sobre l'estat de la investigació.

PARAULES CLAU: historiografia, Universitat de Barcelona, Estudi General.

RESUMEN

Este artículo ofrece una revisión de la historiografía de la Universidad del Estudio General de Barcelona, exponiendo las principales obras que han tratado la historia de la institución en particular, así como las aportaciones de la historiografía de las universidades catalanas en general. El artículo actualiza la bibliografía publicada sobre el objeto de estudio en los últimos veinte años y reflexiona sobre el estado de la investigación.

PALABRAS CLAVE: Historiografía, Universidad de Barcelona, Estudio General.

ABSTRACT

This article offers a review of the historiography of the University of the Estudi General of Barcelona, presenting the main works that have addressed the history of the institution in particular, as well as the contributions of the historiography of Catalan universities in general. The article updates the bibliography published on the subject of study over the past twenty years and reflects on the state of research.

KEYWORDS: Historiography, University of Barcelona, Studium Generale.

1. JUSTIFICACIÓ

Tenim constància de, com a mínim, tres reculls sistemàtics sobre la historiografia de la Universitat de l'Estudi General de Barcelona, que és la denominació amb què coneixem la Universitat de Barcelona des de la seva fundació, l'any 1450, fins a la seva supressió, el 1717. Qui primer va fer l'esforç de resseguir les fonts impreses sobre l'objecte d'estudi fou Jordi Rubió i Balaguer, l'any 1971, en una relació imprescindible i exhaustiva que inclou, a més, altres fonts bibliogràfiques no vinculades directament a Barcelona.

Vuit anys més tard, Ricardo García Cárcel¹ ampliaria aquesta relació amb les publicacions més recents, una exposició francament útil sobre els fons

¹ GARCÍA CÁRCEL, R. «La Universidad de Barcelona en el siglo XVI», *Estudis. Revista de Historia Moderna* [Barcelona], núm. 8 (1979), p. 23-34.

documentals del segle XVI disponibles, i un primer estudi quantitatiu dels llibres de graus, tot preparant el terreny per a investigacions futures.

Antonio Fernández Luzón, dirigit doctoralment per García Cárcel, actualitzarà i ampliarà el text d'aquest darrer al llibre emanat de la seva tesi doctoral, l'any 2005.² Passats vint anys des d'aquell recull, aquest treball ha procurat dur a terme una revisió historiogràfica de conjunt, prolongant el registre bibliogràfic sobre la Universitat de Barcelona i eixamplant-lo amb la inclusió de les fonts historiogràfiques sobre les universitats catalanes en general.

2. L'OBJECTE D'ESTUDI

La història de la Universitat de Barcelona ha seguit un recorregut prou atípic. En primer lloc, va ser fundada aparentment tard respecte de les seves homòlogues, si tenim en consideració la rellevància medieval a la Mediterrània d'una ciutat com Barcelona.³ Però, a més, quan això va succeir, el mes de setembre de 1450 —la data consensuada pel conjunt de la historiografia—, en un cas insòlit, li va ser revocada la butlla papal que atorgava el privilegi de fundació dos mesos més tard d'haver-la rebut. A tot això, cal afegir que és un dels pocs casos europeus⁴ en què la mateixa ciutat, a través dels seus consellers, rebutja obertament i de manera reiterada el privilegi de fundació d'un estudi general, per passar a demanar-lo explícitament cinquanta anys després.

En segon lloc, l'objecte d'estudi presenta encara avui dia lloc per a la investigació. Com a mínim, la historiografia no ha abordat en profunditat el recorregut institucional de l'Estudi General de Medicina i Arts que el rei Martí l'Humà funda l'any 1402, amb les reticències de la ciutat, i encara queden pendants d'elaborar les prosopografies dels graduats d'Arts, Filosofia i Medicina del segle XVI.

² FERNÁNDEZ LUZÓN, A. *La Universidad de Barcelona en el siglo XVI*, Barcelona: Publicacions i Edicions Universitat de Barcelona, 2005, p. 15-17.

³ CARRÈRE, C. *Barcelona 1380-1462. Un centre econòmic en època de crisi*, Barcelona: Curial, 1977.

⁴ RÜEGG, W. «Temas», a DE RIDDER-SYMOENS, H. (ed.). *Historia de la Universidad en Europa*, Bilbao: Servicio Editorial de la Universidad del País Vasco, 1994, p. 21-22. Esmenta l'escepticisme amb què la ciutat de Basilea va rebre l'oferiment de fundació d'una universitat municipal l'any 1460, si bé els seus ciutadans foren ràpidament persuadits amb arguments econòmics i polítics que aviat es demostraren excessivament optimistes, si tenim en consideració les dificultats dels seus primers cinquanta anys de vida.

Finalment, la de Barcelona és també l'única de les set universitats catalanes suprimides el 1717 que va aconseguir la «restitució»⁵ vuitcentista, el curs 1836-37, en un moment coincident amb l'inici de la Renaixença cultural catalana.

Aquesta trajectòria tan singular ha merescut una atenció relativa i probablement insuficient per part dels historiadors que s'han atansat a estudiar-la, com comprovarem tot seguit.

3. LA HISTORIOGRAFIA DE LES UNIVERSITATS CATALANES DES DE LA RENAISEXÇA

L'inici del moviment cultural de la Renaixença catalana, acompanyat del restabliment de la Universitat a Barcelona (1837), va representar un punt d'inflexió historiogràfica, atès que a partir d'aleshores almenys una de les ciutats universitàries històriques va recuperar el suport institucional i acadèmic necessari per a plantejar-se iniciatives historiogràfiques com les de Saragossa o València. L'evolució contemporània de la historiografia general catalana presenta un seguit de fases prou ben estudiades. L'any 1847 hi va haver un salt qualitatiu, amb l'inici de la publicació de la *Colección de Documentos Inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón*, dirigida per Pròsper de Bofarull, seguint la línia documentalista de Marca, Villanueva i Capmany, que va coincidir en el temps amb l'inici del moviment cultural i literari català conegut com la Renaixença, amb notables influències de Herder i el romanticisme germànic. Aprofitant aquell enorme esforç precedent d'erudició, van aparèixer grans síntesis històriques,⁶ especialment la poètica *Historia de Cataluña y de la corona de Aragón* (1860-63), de Víctor Balaguer, insigne representant del romanticisme històric català. Malgrat l'innegable èxit popular, la història d'enfocament romàntic fou rellevada per noves obres de clara alineació positivista, com ara la *Historia crítica (civil y eclesiástica) de Cataluña* (1876-78), d'Antoni de Bofarull, o la *Història de Catalunya* (1887-

⁵ Legalment i pràcticament, no fou una restitució de la Universitat de Barcelona suprimida, sinó un trasllat de l'única universitat de Catalunya, ubicada a Cervera, a la ciutat de Barcelona. Essent així, el professorat, l'alumnat i l'arxiu de la universitat borbònica foren transferits en bloc a la capital catalana. El majestuós edifici cerervi quedà sense activitat acadèmica —no fou assumit com a patrimoni de la Universitat de Barcelona— fins que no fou ocupat com a seu a Catalunya de la Universidad Nacional de Educación a Distancia espanyola.

⁶ Un primer intent de catalogar totes les obres escrites en llengua catalana i publicades entre 1474 i 1860 fou publicat a Madrid per Marià Aguiló l'any 1926 (reedit en facsímil l'any 1977 a Barcelona per Curial).

89), d'Antoni Aulèstia; però, malgrat la mutació metodològica, mantingueren sempre el nexa d'unió amb les anteriors, que no era altre que el compromís en la defensa i promoció de la cultura catalana. La intel·lectualitat republicana del darrer terç del segle XIX es va identificar amb el positivisme, i el seu laïcisme la va posar enfront dels posicionaments catòlics ortodoxos, encapçalats per Jaume Balmes i els seus seguidors, especialment, Joaquim Rubió, catedràtic i vicerector de la Universitat de Barcelona, autor d'una *Història universal* (1873-75), de notable difusió a l'època.

El moviment del Noucentisme, que es desenvolupà a Catalunya durant les primeres dècades del segle XX, va generar la primera institucionalització cultural i política de la història contemporània catalana, i va tenir també el seu impacte historiogràfic, certament complex.⁷ L'antivuitcentisme d'aquest moviment, que crida a la independència cultural, la desprovincianització i el cosmopolitisme, va rebutjar el romanticisme històric, però no va qüestionar el positivisme del llegat anterior, alhora que obria la porta a les primeres formulacions d'un marxisme historiogràfic, que culminaria durant la dècada dels anys trenta. Els historiadors vinculats a les institucions noucentistes bastides des de la Mancomunitat de Catalunya (1914-1925) —en especial, els Estudis Universitaris Catalans, precedent de l'Institut d'Estudis Catalans— es conformen una nòmina llarga, densa i plural,⁸ i la seva activitat perdura durant la Segona República Espanyola. Entre les diverses iniciatives, destaca sens dubte l'estroncada *Història Nacional de Catalunya*, publicada per Rovira i Virgili entre el 1922 i el 1934, un ambiciós treball de síntesi que no es limitava a la història política, social i econòmica, sinó també a la cultura i les institucions, característica que la va fer relativament interessant a efectes universitaris.⁹

La Guerra Civil i la dictadura franquista posterior (1936-1975) configuren una nova fase historiogràfica.¹⁰ La paràlisi en les publicacions catalanes —llevat de les addictes al règim, és clar— va durar gairebé dues dècades, fins

⁷ PUJOL, E. «La historiografia noucentista. Un assaig de definició», *El Contemporani*, núm. 14 (1998), p. 36-43.

⁸ PUJOL, E. «La historiografia del Noucentisme i del període republicà», a BALCELLS, A. (coord.). *Història de la historiografia catalana*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2004, p. 187-204.

⁹ Rovira va publicar, fins al volum VIIè (1621: mort de Felip III). A partir de 1976 i fins al 1984, l'obra fou reeditada i continuada amb nou volums més, redactats per diversos autors i dirigits per Jaume Sobrequés, però eliminant l'adjectiu «nacional» del seu títol.

¹⁰ FURIÓ, A. «La historiografia catalana sota el franquisme», a BALCELLS, A. (coord.). *Història de la historiografia catalana*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2004, p. 205-228.

que es va iniciar l'edició de la col·lecció de les Biografies Catalanes (1954-61), continuada amb les publicacions *Història dels catalans* (1961-70), dirigida per Ferran Soldevila, i *Història de Catalunya*, escrita per ell mateix (1963), continuadores de l'enfocament noucentista i que gaudirien d'un èxit notable de públic, malgrat les restriccions dictatorials. Un cop acabat formalment el franquisme (1978), aparegueren ben aviat un seguit d'obres col·lectives en les quals participà la gran majoria de l'acadèmia catalana. La primera fou la *Història de Catalunya* (1978-80), dirigida per Josep Maria Salrach; després, la *Història dels Països Catalans*, dirigida per Albert Balcells (1980-81); seguida per la *Història de Catalunya*, coordinada per Philippe Wolff i Joaquim Nadal (1983); la *Historia de Cataluña, del siglo XVI al XVII*, de García Cárcel (1985), i, finalment, la *Història de Catalunya*, dirigida per Pierre Vilar i Josep Termes (1987-1990). Als efectes historiogràfics que ens ocupen, aquesta dinàmica de grans obres de final del segle xx culmina amb l'edició d'*Història. Política, societat i cultura dels Països Catalans* (1995-1999), dirigida per Borja de Riquer, i de la *Història de la cultura catalana* (1997-1999), dirigida per Pere Gabriel.

En les obres esmentades de Soldevila, les institucions universitàries no tenen cap apartat específic —s'autoreferència puntualment a un treball seu de 1938 per a l'episodi de la supressió que esmentarem més endavant. La *Història de Catalunya* dirigida per Salrach inclou un breu capítol de Salvador Claramunt dedicat a la universitat medieval en general, i la de García Cárcel aporta un estat de la qüestió sobre el conjunt de les universitats, però en cap de les altres obres esmentades no es pot trobar un epígraf dedicat a les universitats catalanes.¹¹ Sorpren més encara que, en el cas de les referides *Història. Política, societat i cultura dels Països Catalans* i *Història de la cultura catalana*, les històriques universitats catalanes tinguin un lloc reduït i que quedin subsumides dins la història de la ciència, amb un breu article de presentació sobre els estudis generals, en el primer cas¹² i, en el segon, dins l'exposició sobre el món de l'escolàstica medieval catalana,¹³ del marc de l'activitat científica a la Catalunya del Renaixement i del Barroc,¹⁴ i, finalment, de l'abast

¹¹ La *Història de Catalunya* editada per Pierre Vilar (1990) inclou un article de Serra Ràfols sobre la introducció de la llengua espanyola en l'ensenyament (vol. VIII, p. 174-181) que aporta notables informacions sobre les universitats.

¹² Text de Santiago Riera (vol. VI), que després també va col·laborar en *La ciència en la història dels Països Catalans*, obra col·lectiva dirigida per Vernet i Parés i publicada per la Universitat de València i l'Institut d'Estudis Catalans en tres volums (2004-2010).

¹³ Textos de L. Badia (vol. I, p. 87-96) i de S. Claramunt (vol. III, p. 355-358).

¹⁴ Text de J. M. López Piñero (vol. II, p. 15-36).

de la repressió borbònica del set-cents.¹⁵ Vist en conjunt, queda ben clar que la historiografia catalana, amb independència de l'orientació ideològica o metodològica, mai no ha incorporat les universitats històriques al seu panteó de les institucions nacionals.

4. LA HISTORIOGRAFIA DE LA UNIVERSITAT DE L'ESTUDI GENERAL DE BARCELONA

La primera aproximació a les fonts documentals de l'Estudi General de Barcelona la feu Andreu Avel·lí Pi i Arimon (1793-1851) amb la publicació de *Barcelona antigua y moderna*, editada de forma completa i pòstuma pel seu fill l'any 1854. En aquesta obra monumental de dos volums, el capítol XXI dedica més de trenta pàgines a la Universidad Literaria de Barcelona¹⁶ i en recull una primera part històrica prèvia al 1717.

L'any 1881, Gaetà Vidal i de Valenciano (1834-1893), catedràtic de Geografia Històrica d'Espanya a la Universitat de Barcelona, escriuria, a petició del claustre, una *Reseña histórica de la Universidad Literaria de Barcelona*, de poc més de cinquanta folis i que fou inclosa a l'Anuari d'aquell curs. I una dècada més tard, Laureà Figuerola i Ballester (1816-1903), qui anys abans havia abandonat la càtedra de Dret Administratiu de la Universitat barcelonina per instal·lar-se a Madrid tot seguint una carrera política, publicà, a *El Noticiero Universal*, un llarg però poc innovador article intítulat «La Universidad Literaria de Barcelona» (1894).

Abans d'acabar el segle, Josep Balari i Jovany (1844-1904), catedràtic de Llengua i Literatura Gregues, preparava l'erudita *Orígenes históricos de Cataluña*, fruit de pacients anys dedicats a l'Arxiu de la Corona d'Aragó i que veuria la llum l'any 1897. Un any abans, emperò, signà una *Historia de la Universidad de Barcelona*, de més de cent vint pàgines i que fou inclosa a l'Anuari del curs 1896-97. La magnitud d'aquesta obra i la inclusió de documentació inèdita la van convertir en un referent indispensable dels historiadors de la primera meitat del segle següent.

¹⁵ Text de J. M. Torras (vol. III, 53-54).

¹⁶ Si bé aquesta és la publicació monogràfica sobre l'Estudi més antiga que ha estat reconeguda, Antoni de Capmany (1742-1813) ja havia escodrintat l'Arxiu Municipal de Barcelona per poder elaborar la seva *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*, publicada en quatre volums entre 1779 i 1792. Aquesta obra, que recollia una àmplia documentació diplomàtica, seria freqüentment visitada pels historiadors vuitcentistes, entre els quals Pi i Arimon.

Entrada la nova centúria, segueixen l'estela d'estudi documental els historiadors de la medicina Lluís Comenge i Ferrer (1854-1916), amb quatre articles publicats entre 1903 i 1904 sobre medicina medieval, i Josep Maria Roca i Heras (1862-1930), amb *La medicina catalana en temps del rey Martí* (1910). Culminaria aquesta tasca d'investigació arxivística el catedràtic de literatura Antoni Rubió i Lluch (1856-1937), amb *Documents per l'història de la cultura catalana mig-eval*, publicada en dos volums entre 1908 i 1921.

Mentrestant, l'arxiver Manuel Rubio y Borrás¹⁷ (1865-1939), qui ja havia publicat la segona part de la seva monografia sobre la Universitat de Cervera l'any 1916,¹⁸ proposà continuar la història precedent de l'Estudi General de Barcelona des de la fundació fins a la desaparició, el 1717, coincidint amb el segon centenari de la infausta efemèride. Aquest projecte, però, fou rebutjat pel rector de la Universitat, Valentí Carulla, per manca de diners.

Va recollir la seva idea un altre professor que acabava d'arribar a la Universitat de Barcelona, el cordovès Antonio de la Torre y del Cerro (1878-1966), qui, a partir de 1918, començaria a treballar en el projecte. Així, el seu discurs inaugural de l'any acadèmic 1926-27 versà sobre la *Provisión de cátedras en la Universidad de Barcelona de 1559 a 1596*, per acabar publicant, l'any 1929, una breu *Reseña histórica y guía descriptiva de la Universidad de Barcelona*.¹⁹

Amb la proclamació de la Segona República Espanyola (1931) i la recuperació de l'autogovern de Catalunya (1932), els debats sobre la política cultural i lingüística es projectaren ineluctablement sobre la institució universitària. Malgrat aquest context de tanta turbulència social i bèl·lica, Ferran Soldevila (1894-1971) aconseguí completar *Barcelona sense Universitat*

¹⁷ Hem trobat en diferents fonts el seu primer cognom escrit tant Rubió com Rubio. Hem optat per aquesta darrera opció a partir de la tria del seu fill Ignacio Rubio y Cambronero, arxiver com el pare.

¹⁸ Pocs anys abans, Manuel Rubio havia publicat *El estudiante en la Universidad de Cervera* (1913) i *Motines y algaradas de estudiantes en las Universidades de Cervera y Barcelona* (1914), fruit de la seva recerca sobre l'arxiu certerí dipositat a la Biblioteca Universitària de Barcelona, de la qual era el director des de 1911.

¹⁹ Antonio de la Torre y del Cerro (1878-1966) fou arxiver i va treballar a l'Arxiu del Regne de València (1901-1904) i a l'Archivo Histórico Nacional Español (1904-1911). Va arribar a la Universitat de Barcelona l'any 1918 com a catedràtic d'Història Medieval d'Espanya, i va exercir fins a la creació de la Universitat Autònoma de Barcelona (1932), de la qual en fou exclòs en raó dels seus posicionaments polítics. En acabar la Guerra Civil Espanyola (1939), hi va tornar, però només per un curs (<https://dbe.rah.es/biografias/16385/antonio-de-la-torre-y-del-cerro>).

i la restauració de la Universitat de Barcelona (1938),²⁰ un documentat referent d'especial vàlua historiogràfica i literària.

A la Guerra Civil (1936-39) la segueix una llarga dècada de silenci historiogràfic, que només es trenca, molt tímidament, l'any 1950, amb el cinquè centenari de la fundació de la Universitat, quan per tota commemoració apareix publicada una sintètica i anònima ressenya històrica institucional a l'Anuari d'aquell any, clarament deutora —per no dir plagiada— del treball d'Antonio de la Torre de 1929, però ampliada amb informació dels darrers vint anys de la institució.

Encara en aquesta dècada, trobem el treball de Ramon Gaya i Massot (1896-1959) *Por qué se retardó la fundación de la Universidad de Barcelona* (1952), que descobria a l'Arxiu Municipal de Lleida les retractacions dels privilegis papals de Nicolau V i reials de Ferran el Catòlic. Aquest estudi i el posterior de la medievalista Claude Carrère *Refus d'une création universitaire et niveaux de culture à Barcelone: hypothèses d'explication* (1979), són els dos únics monogràfics centrats a explicar els motius de la tardana fundació de l'Estudi General barceloní, les conclusions dels quals s'han anat reproduint en les investigacions ulteriors que han abordat aquest assumpte.

A partir d'aleshores, la historiografia sembla anar de la mà del professor Antonio Palomeque Torres (1908-1984), catedràtic d'Història General de la Cultura, qui investigarà i publicarà treballs sobre la Universitat de Barcelona del segle XIX, culminats en la destacada producció de 1974 *Los estudios universitarios en Cataluña bajo la reacción absolutista y el triunfo liberal hasta la reforma de Pidal (1824-1845)*.²¹ Val la pena esmentar també la notable memòria que Elies Serra i Ràfols (1898-1972), catedràtic d'Història a la Universitat de La Laguna, presentà al V Congrés de Història de la Corona de Aragó sobre *Las universidades catalano-aragonesas sota Ferran el Catòlic* (1962).

²⁰ En realitat, el llibre de Soldevila encara era a la impremta sense enquadrar quan van entrar a Barcelona les tropes de l'exèrcit franquista l'any 1939. Els plecs impresos de l'edició, però, no van ser destruïts, sinó que van quedar ocults en un magatzem de la Universitat de Barcelona. Finalment, l'any 1950, foren enquadrats i l'obra es va distribuir de forma quasi clandestina. Els encesos elogis que va rebre Soldevila foren tant per la seva aportació historiogràfica —«impecable», segons Fernández Luzón— com pel seu estil literari, especialment reconegut per Josep Pla i per Joan Fuster. L'any 2013 la Universitat de Barcelona en va publicar una edició facsímil.

²¹ Antonio Palomeque va arribar a la Universitat de Barcelona l'any 1944 procedent de la Universitat de Granada. FERNÁNDEZ LUZÓN (2005, *Op. cit.*) creu que l'article institucional anònim de l'Anuari de l'any 1950 fou obra d'Antonio Palomeque, juntament amb Carlos Seco Serrano (1923-2020), hipòtesi prou versemblant, si tenim en compte que aquests dos historiadors van publicar un treball similar a l'Anuari de 1969. Aquest darrer, però, obviava del tot els descobriments de Gaya Massot publicats disset anys abans.

L'any 1971 és certament un punt d'inflexió en els estudis sobre la història de la Universitat de Barcelona. D'una banda, Pere Bosch i Gimpera (1891-1974), qui havia estat rector de la Universitat fins al seu exili de 1939, publicà *La Universitat i Catalunya*, un text de trenta pàgines centrat especialment en Barcelona. Josep Termes (1936-2011), Alexandre Cirici (1914-1983) i Santiago Alcolea (1919-2008) feien el mateix amb el llibre il·lustrat *La Universidad de Barcelona. Estudio histórico-artístico*, sobre l'edifici històric inaugurat el 1874. Però la veritable fita d'aquell any foren els *Documentos para la historia de la Universidad de Barcelona. I. Preliminares (1289-1451)*, d'Antonio de la Torre i Jordi Rubió i Balaguer (1887-1982), fill aquest d'Antoni Rubió i Lluch. L'any 1956, la Facultat de Filosofia i Lletres havia proposat que la Càtedra Ciutat de Barcelona, patrocinada per l'Ajuntament, financés la publicació de la història de la Universitat, i s'encarregà la tasca a Jaume Vicens Vives (1910-1960), qui només pogué embastar-la abans que li sobrevingués el càncer de pulmó que se l'enduria. L'any 1961, s'acordà en comissió treballar en tres fases: una d'inicial, de 1450 a 1717; una segona, sobre la Universitat de Cervera, i una darrera, sobre la restitució a Barcelona. Aquest encàrrec es proposà a Antonio de la Torre, llavors ja jubilat. Atès que ell vivia a Madrid, proposà Jordi Rubió, també jubilat, com a ajudant per a la feina d'arxiu, però només aquest últim veuria publicat el primer volum d'aquell ambiciós projecte, equivalent —al seu parer— als cartularis que les universitats de Salamanca i Coïmbra havien editat recentment. En aquest primer volum, s'hi anunciava un aparent estat avançat d'un segon volum, però, passats més de cinquanta anys, ni ha estat publicat ni sembla que ho hagi de ser, atenent a les negatives rebudes pels investigadors que s'han atansat a la Universitat sobre aquesta mancança.

No voldríem oblidar que, fora de la institució, però també l'any 1971, el metge i historiador Josep Danon Bretos (1927-2022) escriuria l'article «Notas médicas en los libros del Estudio General de Barcelona (siglos XVI-XVII)», fruit de la seva tasca arxivística. I encara a la dècada dels setanta, però dos anys més tard, la Universitat edità el facsímil de les *Ordinacions e nov redreç de la Universitat de Barcelona*, de 1596.

Durant els anys vuitanta, irrompen des de la Universitat Autònoma de Barcelona els treballs de Ricardo García Cárcel, molt particularment *La Universidad de Barcelona en el siglo XVI* (1979), que serviria com a guia per a les investigacions dels seus deixebles. Ens referim a la tesi de llicenciatura de María José Lorente de 1982, la qual quantificà els graduats universitaris de la segona meitat del segle XVI, i, molt singularment, als articles que Antonio

Fernández Luzón va anar publicant des de 1988 i fins a la lectura de la tesi doctoral, l'any 2003.

L'any 1988, la Universitat va celebrar els 150 anys del seu restabliment a Barcelona (en reparació —segons afirmaria el rector Bricall— de l'oblit del cinquè centenari de la fundació), i el resultat del primer i únic Simposi d'Història de la Universitat de Barcelona fou un recull de les ponències, editat l'any 1990. Amb només tres ponències —del total de quaranta-quatre— dedicades a l'etapa precerverina, l'orientació a l'estudi de la història dels darrers dos segles de la Universitat es va fer palesa. Aquesta tendència, com veurem, s'ha mantingut en les publicacions emanades de la institució des d'aquell primer simposi, i destaquen com a excepció els treballs de Salvador Claramunt,²² qui esdevindrà el referent historiogràfic sobre la universitat medieval de la corona d'Aragó i de la de Barcelona en particular, mentre que Fernández Luzón ho seria de la fase moderna de la seva història.

Així, Claramunt és el responsable, juntament amb l'arxiver Rafael Conde Delgado de Molina (1945-2005), de les edicions facsímils del *Privilegi de fundació de la Universitat de Barcelona, 1450* (2000) i del *Privilegi de creació de l'Estudi General de Medicina de Barcelona, 1401* (2001), així com de nombrosos articles de síntesi sobre la política universitària del rei Martí l'Humà o els orígens de la institució universitària, entre d'altres. Així mateix, amb motiu del 550 aniversari de la Universitat, l'any 2000 va pronunciar la lliçó inaugural del curs acadèmic, titulada «La gestació d'una institució universitària: el 550 aniversari de la Universitat de Barcelona».

Per la seva banda, un cop editada i publicada la tesi doctoral, Fernández Luzón ha continuat publicant articles, si bé de forma més intermitent, sobre el seu objecte d'estudi. Particularment destacat —i imprescindible per a qualsevol investigador sobre el tema— és el text «La Universidad de Barcelona. Fuentes documentales y líneas de investigación» (2007),²³ en què detalla l'estat dels registres documentals i les fonts primàries; en replica la cronologia historiogràfica i identifica els camps oberts per a l'estudi. Notable

²² Salvador Claramunt i Rodríguez (1943-2021) fou catedràtic d'Història Medieval de la Universitat de Barcelona, on va ocupar els càrrecs de degà i vicerector. Així mateix, fou president de diverses organitzacions científiques internacionals, com ara de la Comissió Permanent dels Congressos d'Història de la Corona d'Aragó (1996-2021) i de la Sociedad Española de Estudios Medievales (2007-2013), i membre de l'Academia Nacional de Historia Argentina i de la Real Academia Española de la Historia.

²³ FERNÁNDEZ LUZÓN, A. «La Universidad de Barcelona. Fuentes documentales y líneas de investigación», a RODRÍGUEZ-SAN PEDRO BEZARES, L. E., POLO RODRÍGUEZ, J. L. (eds.). *Universidades hispánicas: modelos territoriales en la edad moderna*, Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca, 2007, p. 197-214.

és també el seu article de 2020 «Los difíciles orígenes de la Universidad de Barcelona (1401-1559)». Amb tot, l'aportació en conjunt de Fernández Luzón ha aconseguit emplenar un esvoranc historiogràfic desatès i necessitat d'un buidatge documental sistemàtic, com és el segle XVI, dut a terme per aquest autor a partir d'anys de dedicació arxivística.

Tal com hem anunciat anteriorment, l'etapa contemporània de la Universitat de Barcelona ha rebut una bona atenció per part del mateix centre i, amb motiu de les efemèrides i aniversaris successius, s'han anat publicant treballs nous de caire divulgatiu o bé reeditant-ne d'anteriors, però aquest impuls de producció editorial pròpia sobre la seva història institucional ha tendit a relegar a una expressió mínima l'etapa de l'Estudi General de la Universitat de Barcelona. En són mostra els llibres *La Universitat de Barcelona* (1991),²⁴ *Universitat de Barcelona. Libertas perfundet omnia luce. 1450* (2008),²⁵ *La Universitat de Barcelona. Libertas perfundet omnia luce: història dels ensenyaments (1450-2010)* (2010)²⁶ o *Breve historia de la Universitat de Barcelona* (2017),²⁷ entre d'altres.²⁸

Per tant, en els darrers anys, la recerca sobre les fases medieval i moderna de l'objecte d'estudi s'ha desenvolupat extrínsecament d'una manera més profusa que no pas des de la institució. Per exemple, a través del catedràtic d'Història del Dret i de les Institucions de la Universitat de les Illes Balears, Rafael Ramis Barceló, qui, juntament amb el seu pare —ja jubilat—, han perseverat en l'estudi documental de la Universitat barcelonina dels segles XVI, XVII i XVIII.

²⁴ TERMES, J., LLUCH, E., CASSASAS, J., ALCOLEA, S. *La Universitat de Barcelona*, Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona, 1991.

²⁵ FULLOLA PERICOT, J. M.; GRACIA ALONSO, F.; CASSASAS, J. *Universitat de Barcelona. Libertas perfundet omnia luce. 1450*, Barcelona: Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, 2008.

²⁶ FULLOLA PERICOT, J. M.; GRACIA ALONSO, F.; CASSASAS, J. *La Universitat de Barcelona. Libertas perfundet omnia luce: història dels ensenyaments (1450-2010)*, Barcelona: Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, 2010.

²⁷ FULLOLA, M. *Breve historia de la Universitat de Barcelona*, Barcelona: Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, 2017.

²⁸ El catàleg d'Edicions de la Universitat de Barcelona disposa d'una secció dedicada a la pròpia història, en la qual es poden trobar síntesis divulgatives generals en idiomes diversos, obres referides a moments històrics determinats, documents institucionals, patrimoni universitari, història dels ensenyaments i de personatges insignes.

N'han publicat ordinacions inèdites,²⁹ monogràfics sobre facultats³⁰ i treballs sobre els llibres de graus.³¹ A més, i de forma destacada, són autors de l'única monografia dedicada a la Universitat de Barcelona durant el segle XVII,³² tan escadusser en registres documentals i, per tant, prou complex d'abordar i espigolar.

Es fa necessari comentar aquí el cas particular del metge Manuel Riera i Blanco, qui, un cop jubilat, inicià una intensa recerca i revisió documental sobre l'Estudi General d'Arts i Medicina de Barcelona, fundat pel rei Martí. La seva feina fou plasmada en una dotzena llarga d'articles publicats a *Gimbernat. Revista d'Història de la Medicina i de les Ciències de la Salut* entre els anys 1992 i 2010 i, molt particularment, al llibre *L'Estudi General d'Arts i Medicina de Barcelona* (2007).³³ El conjunt de les seves investigacions han de llegir-se amb cautela per les atrevides conclusions pròpies i refutacions d'altres autors, però és innegable la tasca d'arxiu infatigable, amb troballes documentals inèdites de rellevància notable.

En l'àmbit internacional, el professor de la Universitat Tsinghua Zhang Tao va publicar, l'any 2017, l'article *An analysis of failed universities in the Middle Ages*,³⁴ arran de la feina feta en la seva tesi doctoral, de 2010, en què comparava els casos particulars de les universitats de Lucca, Pforzheim i Barcelona durant l'edat mitjana, en el que ha esdevingut l'única investigació comparativa de l'Estudi General d'abast europeu.

Enguany, l'any 2025, han de ser publicades les actes de la jornada Barcelona i la Universitat: Ciutat i estudis superiors (1401-2009), organitzada pel Museu d'Història de Barcelona l'abril de 2023. Aquesta jornada, en què participaven Fernández Luzón i Rafael Ramis, entre molts d'altres, formava

²⁹ RAMIS BARCELÓ, R., RAMIS SERRA, P. *Las ordenaciones de la Universidad de Barcelona de 1638*, Madrid: Dykinson, 2019.

³⁰ RAMIS BARCELÓ, R. «La Facultad de Teología de la Universidad de Barcelona a comienzos del siglo XVIII». *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, vol. 112, núm. 1-2 (2017), p. 185-214. També RAMIS BARCELÓ, R. «La Facultad de Leyes y Cánones de la Universidad de Barcelona a comienzos del siglo XVIII», *Anuario de Historia del Derecho Español*, núm. 86 (2016), p. 386-408.

³¹ RAMIS BARCELÓ, R. «Los grados en teología en la Universidad de Barcelona durante el siglo XVI», *Anuario de Historia de la Iglesia*, núm. 24 (2015), p. 291-309.

³² RAMIS BARCELÓ, R., RAMIS SERRA, P. *La Universidad de Barcelona en el siglo XVII*, Madrid: Dykinson, 2023.

³³ RIERA I BLANCO, M. *L'Estudi General d'Arts i Medicina de Barcelona*, Manresa: Publicacions de l'Arxiu Històric de les Ciències de la Salut, 2007.

³⁴ TAO, Z. «An analysis of failed universities in the Middle Ages». *Chinese Studies in History*, vol. 50, núm. 1 (2017), p. 24-37.

part de les activitats programades en ocasió del 150 aniversari de la inauguració de l'edifici històric de la Universitat de Barcelona, que van encetar-se amb la publicació facsímil del *Discurs inaugural del curs 1872-1873*, a càrrec de Felip Vergés i Permanyer.

5. CONCLUSIONS

Són innegables els esforços esmerçats que hem enumerat per a elaborar una història de la Universitat de Barcelona digna de la institució, però aquests esforços resulten encara insuficients per a solidificar una monografia homologable a la d'altres universitats del seu entorn històric, com seria el cas de la de València, més estudiada i amb més documentació conservada que la de Barcelona. I encara més ambiciosa i lloable seria una aproximació multidisciplinària al conjunt històric de la Universitat a la manera com s'ha fet els darrers trenta anys a Valladolid, Salamanca, Coïmbra, Santiago de Compostel·la, Alcalà o València, ja esmentada.³⁵

En les darreres dècades, s'ha prioritzat l'estudi i la divulgació de l'etapa contemporània de la Universitat i s'ha desatès —en una tendència comuna al conjunt de les universitats hispàniques— especialment la història dels segles xv, xvii i principi del xviii. Potser la represa del segon volum d'Antonio de la Torre i Jordi Rubió i Balaguer contribuiria, com a punt de partida, a redreçar les mancances anunciades d'una manera consensuada i definitiva.

³⁵ RODRÍGUEZ-SAN PEDRO BEZARES, L. E. «Universidades hispánicas (ss. xv-xviii): investigación y marcos interpretativos», a PARADA LÓPEZ DE CORSELAS, M. (coord.). *Domus Hispanica: el Real Colegio de España y el cardenal Gil de Albornoz en la historia del arte*, Bolonia: Bononia University Press, 2018,, p. 211-240.

El projecte frustrat d'una càtedra de Predicació a la Universitat de Barcelona (1695)

A frustrated project of a chair of Preaching at the University of Barcelona (1695)

Rafael Ramis Barceló

r.ramis@uib.es

Universitat de les Illes Balears – IEHM (Espanya)

Pedro Ramis Serra

pedroramisserra@yahoo.es

Universitat de les Illes Balears – IEHM (Espanya)

Data de recepció de l'original: 03/10/2024

Data d'acceptació: 05/12/2024

RESUM

Aquest article vol aprofundir en un aspecte desconegut de la història de la Universitat de Barcelona: el projecte frustrat d'erigir una càtedra de Predicació l'any 1695. La idea era unir la càtedra d'Hebreu i la de Predicació en la persona d'un sacerdot català i graduat a la Facultat de Sagrada Teologia, exercitat en predicació. La nostra intenció és contextualitzar el projecte i publicar un interessant document de trenta-vuit punts sobre els problemes de l'erecció d'aquesta càtedra.

PARAULES CLAU: Càtedra, predicació, Universitat, Barcelona, segle XVII.

RESUMEN

Este artículo quiere profundizar en un aspecto desconocido de la historia de la Universidad de Barcelona: el proyecto frustrado de erigir una cátedra de Predicación el año 1695. La idea era unir la cátedra de Hebreo y la de Predicación en la persona de un sacerdote catalán y graduado en la Facultad de Sagrada Teología, ejercitado en predicación. Nuestra intención es contextualizar el proyecto y publicar un interesante documento de treinta y ocho puntos sobre los problemas de la erección de esta cátedra.

PALABRAS CLAVE: cátedra, predicación, Universidad, Barcelona, siglo XVII.

ABSTRACT

This article wants to delve into an unknown aspect of the history of the University of Barcelona: the frustrated project of erecting a chair of Preaching in 1695. The idea was to unite the chair of Hebrew and that of Preaching in the person of a Catalan priest and graduate at the Faculty of Sacred Theology, and trained in preaching. Our intention is to contextualize the project and publish an interesting thirty-eight point document on the problems of establishing this chair.

KEYWORDS: chair, preaching, University, Barcelona, 17th century.

Aquest escrit vol aprofundir en un aspecte bastant desconegut de la història de la Universitat de Barcelona: el projecte frustrat d'erigir una càtedra de Predicació a les acaballes del segle XVII. En el nostre llibre sobre la Universitat de Barcelona¹ férem un breu recorregut per aquest intent que no va reeixir, però no publicàrem la documentació, que dona un conjunt d'arguments que mostren els problemes i el funcionament dels equilibris de poder. La nostra intenció ara és contextualitzar el projecte d'erecció d'aquesta càtedra i publicar un interessant document de trenta-vuit punts sobre els arguments a favor i en contra.

¹ RAMIS BARCELÓ, R. i RAMIS SERRA, P. *La Universidad de Barcelona en el siglo XVII*, Madrid: Dykinson, 2023.

1. LES CÀTEDRES DE LA UNIVERSITAT DE BARCELONA

Amb l'excepció de Lleida,² erigida l'any 1300, les universitats catalanes (Girona,³ Tarragona,⁴ Vic,⁵ Solsona⁶ i Tortosa⁷), es basaven en el model de la Universitat de Barcelona,⁸ tot i que aquesta sempre va tenir un desplegament de càtedres i un prestigi molt superior que les altres del Principat.

A la Facultat de Teologia de l'Estudi General de Barcelona, des de les Ordinacions de 1638,⁹ hi havia tres càtedres majors (vitalícies) i tres càtedres menors (que vacaven cada tres anys). La càtedra major de Sagrada Escripura estava remunerada amb 120 lliures anuals, mentre que les altres dues càtedres majors d'escolàstica només amb 110 lliures. Les càtedres menors eren la del Mestre de les Sentències (90 lliures), Durando (80 lliures) i de dona Marina d'Aragó (de 70 lliures). A totes les càtedres, tret de les d'Escripura, s'ensenyaven les doctrines de Sant Tomàs, sense cap mena de concessió a la pluralitat de vies.

² ESTEVE I PERENDREU, F., *Mestrescoles i rectors de l'Estudi General de Lleida (1597-1717)*, Lleida: Universitat de Lleida, 2007; RAMIS BARCELÓ, R. *Estudios sobre la Universidad de Lérida (1561-1717)*, Madrid: Dykinson, 2018.

³ RAMIS BARCELÓ, R. i RAMIS SERRA, P. *La Universidad de Gerona (1561-1717)*, Madrid: Dykinson, 2022.

⁴ RAMIS BARCELÓ, R. i RAMIS SERRA, P. *Estudios sobre la Universidad de Tarragona (1572-1717)*, Madrid: Dykinson, 2022.

⁵ GUDIOL I CUNILL, J. *La Universitat Literària de Vich*, Vic: Balmesiana, 1924; RIAL CARBONELL, R. *L'Ensenyament superior a la Catalunya central entre els segles XVII i XIX: de la Univeritat Literària de Vic (1599-1717) al Seminari Conciliar de Vic (1749-1868)*, Barcelona: Facultat de Teologia, 2003; RAMIS BARCELÓ, R. i RAMIS SERRA, P., *La Universidad de Vic (1599-1717)*, Madrid: Dykinson, 2022.

⁶ SERRA VILARÓ, J. *Universidad Literaria de Solsona*, Tarragona: Hnos. Sugranyes, 1953; BELTRÁN DE HEREDIA, V. «Catálogo de los colegiales, lectores y rectores del Colegio de San Miguel de Solsona (1615-1835)», *Analecta Sacra Tarraconensis*, núm. 31 (1958), p. 125-137; RAMIS BARCELÓ, R. «Sobre los privilegios de la Universidad de Solsona y los grados en leyes, cánones y medicina durante el siglo XVII», *Glossae. European Journal of Legal History*, núm. 12 (2015), p. 661-678; RAMIS BARCELÓ, R. i RAMIS SERRA, P., «Los últimos grados de la Universidad de Solsona (1701-1715)», *Historia. Instituciones. Documentos*, núm. 44 (2017), p. 313-349.

⁷ QUEROL COLL, E. *L'Antiga Universitat a Tortosa (1529-1824)*, Tortosa: Antena Cultural Tortosa-Universitat Rovira i Virgili, 2013; RAMIS BARCELÓ, R. i RAMIS SERRA, P., *Estudios sobre la Universidad de Tortosa (1600-1717)*, Madrid: Dykinson, 2020.

⁸ Sobre la historiografia de la Universitat, FERNÁNDEZ LUZÓN, A. «La Universidad de Barcelona: fuentes documentales y líneas de investigación», a RODRÍGUEZ SAN PEDRO BEZARES, L. E. i POLO RODRÍGUEZ, J. L. (coord.), *Universidades hispánicas: modelos territoriales en la Edad Moderna* (Miscelánea Alfonso IX), Salamanca: Universidad de Salamanca, 2007, p. 197-214.

⁹ RAMIS BARCELÓ, R. i RAMIS SERRA, P., *Las Ordenaciones de la Universidad de Barcelona de 1638*, Madrid: Dykinson, 2019.

A la Facultat de Dret hi havia una càtedra major de Lleis i una altra de Cànon. A la càtedra major de Lleis s'havia de llegir el Digest Vell o Digest Nou, mentre que a les menors s'exposaven la Instituta, el Codi o el Digest inforçat. A les càtedres de Cànon s'havien de llegir el Decret o les Decretals i el llibre Sext o les Clementines. Els diumenges i festius, de 7 a 8 del matí, s'havia de llegir la càtedra de Concili de Trento, la qual, juntament amb la de Cirurgia, fou extingida el 1610. La càtedra de Prima de Cànon estava dotada amb 120 lliures; la de Prima de Lleis, amb 110; la de Decret, amb 90 lliures; la d'Instituta, amb 70; i la de Codi, amb 60. La Facultat havia apostat de manera clara pel Dret civil, desglossant el contingut de les lleis civils en quatre càtedres, mentre que només hi havia dues càtedres de cànon.

A la Facultat de Medicina hi havia així mateix sis càtedres, dues de majors i quatre de menors. A les dues majors s'havien d'ensenyar, respectivament, les obres d'Hipòcrates i Galè. Els seus titulars percebien 110 lliures. De les càtedres menors, tres eren les de Curs de Medicina, complementàries de les matèries que s'havien de llegir a les càtedres majors, amb un salari de 80 lliures. Una altra era Anatomia i Medicaments simples, que basava en les disseccions de cadàvers humans i l'estudi de les medicines es fonamentava en la pràctica d'herboritzacions. Al catedràtic, se li pagaven 60 lliures per a l'ensenyament de l'anatomia, i una quantitat addicional (unes 24 lliures) per a les herboritzacions. Hi havia també una càtedra de Cirurgia, que pertanyia formalment a la Facultat d'Arts, que posseïa un caràcter més pràctic, el titular del qual percebia 50 lliures cada any.

La Facultat d'Arts gaudia d'algunes de les càtedres millor remunerades, perquè exigien més dedicació lectiva als professors. Hi havia sis càtedres de Filosofia: dues començaven cada any, i els seus titulars percebien 150 lliures anuals. Ensenyaven les doctrines d'Aristòtil *iuxta mentem* de Sant Tomàs. Així mateix, hi havia tres càtedres complementàries: de Matemàtiques, Grec i Hebreu, totes elles pagades amb la modesta quantitat de 50 lliures. Per finir, direm que hi havia quatre càtedres de Gramàtica Llatina, per tal que els estudiants fossin perfeccionant-se progressivament en aquesta matèria, i una de Retòrica. Totes estaven remunerades amb 200 lliures.

És curiós que els professors de Grec, Matemàtiques i Hebreu tinguessin un perfil molt diferent. Es tractava de càtedres mal pagades i amb escàs alumnat. Gairebé tots els professors de Grec –després de Pere Joan i de Jeroni Nunyes, que llegien la càtedra amb la de Retòrica—¹⁰ van ser juristes de formació. En

¹⁰ FERNÁNDEZ LUZÓN, A. *La Universidad de Barcelona en el siglo XVI*, Barcelona: Universidad de Barcelona, 2005.

canvi, per a les càtedres de Matemàtiques i d'Hebreu, trobem professors de procedència diversa, si bé a la crònica s'indica una vegada i una altra que, a l'última, amb prou feines hi havia deixebles.

2. LA CÀTEDRA DE PREDICACIÓ

El 17 de gener de 1695, convocat i congregat el Consell de Cent, es va llegir un escrit del Bisbe de Barcelona, Canceller de la Universitat, perquè deliberessin sobre la introducció d'una càtedra d'Hebreu, que ajudés a la predicació, i el catedràtic de la qual fos un dels examinadors de Gramàtica; a més, es va demanar que es pogués donar de franc els graus de Teologia als fills legítims i a un nebot legítim dels doctors col·legiats, perquè fossin admesos gratuïtament a examen i grau de Batxiller, Llicenciat i Doctor en qualsevol Facultat. Així mateix, es va proposar que fossin admesos pel canceller a un grau de Filosofia i a un altre de Teologia cada any dos subjectes teòlegs que, per mèrits del certamen públic, quedessin dispensats de les conclusions majors i fossin admesos successivament al grau i agregació de Filosofia i de Teologia, sense obligació de pagar res a ningú. Per a l'ensenyament de la Predicació es proposava que el candidat fos Mestre, sacerdot català i graduat a la Facultat de Sagrada Teologia, exercitat en predicació i ben vist en exemple i peces de roba; que li aplicués provisionalment com a examinador de la Universitat; i es demanava que se li conferís la càtedra d'Hebreu –quan vaqués, per mort o jubilació– amb llur salari; que prediqués tots els dimarts a l'hospital dels malalts; que ministrés subjectes per ensenyar la Doctrina cristiana amb les seves plàtiques; i que aplicués els mitjans per perpetuar a l'ensenyament el llustre de la Universitat. Es va proposar primer escoltar els Col·legis de la Universitat i que els Consellers poguessin deliberar fins al setembre vinent.¹¹

El 27 de gener de 1695, els Consellers, amb el vot de la Junta de la Universitat, en execució de la deliberació presa pel Savi Consell de Cent el 17 d'aquell mes sobre la càtedra de Predicació, van demanar per escrit al Rector de la Universitat que fossin servits respondre la resolució.¹²

El 15 de febrer de 1695 es va dur a terme una deliberació del Consell de Cent sobre l'erecció de la càtedra de Predicació, que constava de trenta-vuit

¹¹ AHCB, 1B. II-204, Registre de Deliberacions (1694-1695), f. 59b.

¹² AHCB, 1B. II-204, Registre de Deliberacions (1694-1695), f. 71rv.

punts, que és el document que transcrivim al final¹³ i que passem a comentar. Es tracta d'un memorial dirigit al Virrei, que aleshores era Bernardino de Cárdenas y Portugal, Duc de Maqueda. La petició era l'erecció d'una càtedra de Predicació unida a la d'Hebreu, i la gràcia de dos graus amb agregacions gratuïtes cada any, per dos estudiants seglars, un de Teologia i un de Filosofia.

La petició que feia el Bisbe (com a Canceller) era el que el Virrei i el Consell de Cent li fessin la gràcia dels graus amb agregacions, podent escollir el Virrei els graduats en un certamen públic de predicació, després d'haver ensenyat almanco un any, i que servissin per a conclusions majors i menors, amb els mateixos privilegis que la resta de graduands. D'acord amb aquestes circumstàncies, es demanava al Virrei l'erecció de la càtedra.

Seguidament, es resumeixen les dificultats esgrimides per les quatre Facultats (Col·legis). La primera provenia del Col·legi de Teologia, ja que els Doctors tenien el dret de rebre propines de tots els graus i agregacions, la qual cosa també demanaven els de la Facultat de Lleis, car trobaven un perjudici no rebre-les. No obstant això, no es tractava d'un privilegi *de iure*, de forma que es podia canviar. La segona dificultat arribaria del Col·legi de Filosofia, perquè no considerava la mesura proporcionada. Certament, el Virrei i el Consell de Cent havien fet gràcia de dos graus gratuïts cada any a les Facultats de Teologia i Lleis als dits «catedrillaires», que es graduaven després de dos anys de lectura. Igualment, el Virrei havia fet concessions a dos estudiants pobres.

La tercera dificultat la indicava el Col·legi de Lleis, adduint que, si es feia la gràcia dels graus amb agregacions al Canceller, seria una mercè superior a la que es donava als fills i nebots, car el Canceller la tindria sempre i els col·legiats només quan tinguessin fills i nebots. Tot així, aquesta dificultat era fàcil de superar, perquè sempre hi hauria dos candidats, fills o nebots, dels 84 doctors col·legiats. S'indicava, en tot cas, la preeminència del Bisbe, car tenia el dret d'assistir a tots els graus i conferir-los, mentre que els col·legiats només feien l'habilitació i examen. Per tant, aquesta dificultat presentada pel Col·legi de Lleis era molt irrellevant si es comparava amb la tasca i preeminència del Bisbe com a Canceller.

El document continuava ponderant que la petició del Bisbe no era exagerada i que es feia per a dos estudiants pobres que, en paraules de Solórzano Pereira, «ibi sed et genus humanitatis noxiosissimum esse non illos extollere et premiis

¹³ AHCB, 1B. II-204, Registre de Deliberacions (1694-1695), s.f., f. 234r.

solicitare de publico, quacumque in arte excellere reperiantur». ¹⁴ I s'adduïa que aquesta generositat amb el Bisbe-Canceller es podria considerar una mercè de Príncep, d'acord amb el que indicava igualment Solórzano Pereira. ¹⁵

Finalment, es demanava que pogués haver-hi un seminari de predicadors insignes catalans, especialment fills de pobres, que poguessin predicar per la salut espiritual de les ànimes. Igualment, s'adduï la raó que la qüestió de les propines era secundària i el més important eren els graus acadèmics, i que, en el conjunt de les gràcies i prerrogatives, no era difícil emmarcar la concessió de graus gratuïts. I si moltes universitats ho feien per servir en una campanya militar (com passava a Lleida), amb més motiu es podria fer a Barcelona, una Universitat instituïda *ad instar Ilerdae*.

Quant als exercicis per la càtedra de Predicació, es podrien fer en una església de Barcelona, davant el Santíssim Sagrament, i allà assenyalar els punts que hauria de predicar el catedràtic de Predicació. Allà hi haurien de concórrer tres o quatre examinadors sinodals, i fer una relació per al Virrei dels subjectes que es tindrien per hàbils, a fi que el Consell de Cent en pogués escollir dos: al primer li donarien un grau de Facultat major, i al segon, de Facultat menor. En cas que fos un teòleg i que no es pogués graduar de Teologia, car ja tingués aquest grau, que rebés el grau de batxiller i agregat a la Facultat de Lleis i Cànon, en lloc del de Teologia. Hi havia una objecció dels col·legis, indicant que els actes universitaris s'havien de fer en una Universitat i no en una Església, si bé era una gràcia que podia concedir el Virrei.

Igualment, es demanava que el Virrei pogués fundar la càtedra de Predicació sense modificar el curs de les altres, car tampoc alterava els privilegis. Els quatre col·legis indicaven que la càtedra de Predicació seria supèrflua, car ja hi havia una càtedra de Sagrada Escriptura i una de Retòrica, on s'ensenyaven les formes de predicar, si bé els defensors de la càtedra consideraven que l'objecte seria distint, car l'objectiu era pròpiament l'exercici declamatori i el que ensenyaven els Sants Pares en les retòriques sacres. Per aquesta raó, l'explicació es podria augmentar, car hi hauria dues càtedres, i no seria contrari a les càtedres ni catedrilles ja fundades.

Quant a l'objecció del Col·legi de Teologia, que deia que la Universitat de Barcelona estava fundada *ad instar* de la de Lleida, Perpinyà i Tolosa, i que si, en elles, no hi havia càtedra de Predicació, no es podia erigir a Barcelona,

¹⁴ SOLÓRZANO PEREIRA, I. *Emblemata centum regio-politica*, [Madrid], s.n., [1651], p. 672.

¹⁵ *Idem*, p. 676.

la resposta era que la clàusula *ad instar* significava en la participació i gaudi dels privilegis, i no en l'ordre de les cattedres. Pel que fa a l'objecció dels juristes, segons la Clementina prima *de magistris*,¹⁶ no es podria suprimir la càtedra d'Hebreu, sinó que es manava que fossin sufragades pels bisbes i persones eclesiàstiques. No obstant això, els partidaris de la càtedra de Predicació contestaven que no hi hauria supressió, sinó ampliació. De fet, a les universitats hi havia cattedres d'Escot, Durando, Música i Art militar¹⁷ que eren de manco importància que la de Predicació.

Salvades totes aquestes diferències, el Virrei i el Consell de Cent podien atorgar el permís per fundar la nova càtedra de Predicació, si es trobava algú que la pogués sufragar amb diners propis, com va passar amb la de dona Marina d'Aragó, i no pertorbés l'ensenyament d'Hebreu, i amb la condició que el catedràtic fos eclesiàstic català, seglar i graduat en una Facultat major.

Finalment, el 15 de juny de 1695, els Consellers van deliberar posar en pràctica la Predicació, a fi d'obtenir els candidats més hàbils i dignes. D'aquesta manera es podien triar els més adients per doctrina, vida i costums, dels Col·legis de Teologia, o de Lleis i Cànon, per tal de concedir-los el grau de Doctor respectiu. Així mateix, elegirien candidats del Col·legi de Filosofia, per conferir el grau de Doctor, de manera que, dels tres Col·legis, anualment serien elegits els qui no pagarien res. Però finalment, després d'haver-ho argumentat, decidiren que aquesta deliberació no seria reportada al Consell de Cent fins que el Bisbe s'hagués decidit a extingir la càtedra d'Hebreu i conferir-ne els graus.¹⁸

Finalment, el Bisbe no extingí la càtedra d'Hebreu i el projecte d'instaurar la càtedra de Predicació fou abandonat. En el memorial hi trobem arguments interessants, perquè certament era molt necessària per a la vida pastoral la càtedra de Predicació, matèria que, fins aleshores, no havia tingut rang universitari.

Aquesta circumstància s'ha de lligar amb la crisi dels estudis d'Hebreu. En aquelles mateixes dates, per exemple, a la Universitat Lul·liana de Mallorca, el frare dominicà Josep Agramunt,¹⁹ catedràtic d'Hebreu, en data de 15 de

¹⁶ Clem, 5, 1, 1.

¹⁷ Val a dir que Música i Art Militar s'ensenyaven especialment als Col·legis de Nobles.

¹⁸ AHCB, 1B. II-204, Registre de Deliberacions (1694-1695), f. 203v.

¹⁹ CALLADO ESTELA, E. «El escritor dominico fray José Agramunt: (1672-1732)», a Alabrus, Rosa Ma et alt. (eds.). *Pasados y presente: estudios para el profesor Ricardo García Cárcel*, Barcelona: Universidad Autónoma de Barcelona, 2020, p. 607-619.

maig de 1697 va deixar la càtedra perquè no tenia estudiants.²⁰ Cal pensar que les llengües clàssiques i bíbliques estaven en un declivi, per l'ús i l'abús de l'escolàstica. Als convents dominicans més petits de la Província d'Aragó es va eliminar la lectura de Sagrada Escripura i només quedà la de teologia de sant Tomàs.²¹

Aquest intent d'utilitzar la càtedra d'Hebreu per bastir-ne una de Predicació mostra el naixement d'uns nous ideals, un retorn a la retòrica sagrada, que moltes dècades més tard cristal·litzaria en els plans d'estudi reformistes, a partir de Carles III. A la Universitat de Barcelona es va fer aquest intent primerenc, que no va reeixir, i que hagués sigut un precedent important.

3. A TALL DE CLOENDA

El projecte d'instaurar una càtedra de Predicació a la Universitat de Barcelona va topar ràpidament amb els interessos dels poders (el Bisbe-Canceller, el Virrei i el Consell de Cent) i de les quatre Facultats, que consideraven les possibles col·lisions amb els privilegis respectius.

El candidat de la càtedra de Predicació havia d'esser Mestre, sacerdot català i graduat a la Facultat de Sagrada Teologia, ben exercitat en predicació i ben vist en exemple i vestit. Com que els examinadors de Gramàtica havien d'esser externs, la petició demanava que li apliqués provisionalment la percepció com a examinador de la Universitat; i, en el futur, per a cobrir les despeses, es demanava que se li conferís la càtedra d'Hebreu –quan vaqués, per mort o jubilació del titular– amb llur salari. Les seves obligacions eren predicar tots els dimarts a l'hospital dels malalts i preparar subjectes per ensenyar la Doctrina cristiana amb les seves plàtiques, per donar més llustre a la Universitat.

La idea de l'erecció d'una càtedra de Predicació unida a la d'Hebreu, i la gràcia de dos graus amb agregacions gratuïtes cada any, per dos estudiants seglars, un de Filosofia i un de Teologia, suposava un desajust amb el privilegi de la percepció de propines dels diversos Col·legis, que formularen diverses objeccions. Al final, la càtedra no va reeixir, per manca de finançament i pels recels, però no deixa d'esser un projecte ben interessant i original de la Universitat de Barcelona, a les acaballes del segle XVII.

²⁰ Arxiu Històric de la Universitat de les Illes Balears, Llibre 29, Graus des de 1696 a 1703, ff. 56r-57r.

²¹ RAMIS BARCELÓ, R. *La segunda escolástica. Una propuesta de síntesis histórica*, Madrid: Dykinson, 2024, p. 270.

DOCUMENT

[Transcripció paleogràfica de AHCB, 1B. II-204, Registre de Deliberacions (1694-1695), s.f.]

Exm. Señor.

Graus. En execucio del que V.E. se ha servit ordenarnos, inseguint la deliberacio presa en lo savi Concell de Cent tingut y celebrat als 17 de Febrer prop passat sobre lo fet de su Illma. posam a la gran comprehencio de V.E. lo seguent.

2. Ab la representacio de su Illma. se proposaren a V.E. dos cosas la erecsio de una Cathedra de predicacio, amb unio de la de Hebreu, y son salari, y la gracia de dos graus, ab agregacions gratis tots los anys, per dos estudiants seglars, un de Theologia, y altre de filosofia, y ab las circunstancias que se lligen en dita representacio.
3. Pero vuý solamente se reduceix la significacio de su Illma. (com es de veurer ab son ultim paper presentat) en que V.E. y savi Consell de Cent li fasse gracia de dits graus ab agregacions com à Cancellor que es de dita Universitat elegint V.E. los graduandos ab un certamen publich de predicacio, despres de haver professat per lo menos un any la dita facultat, y exercici de predicacio, valentlos, dit acte per conclusions majors, y menors, y tenint lo demes que tenen tots los que se agraduan en ditas facultats.
4. Y en quant à la erecsio de la dita Cathedra (a bo que su Illma. no persisteix vuý amb sa instancia) apar que V.E. podria donar permissio per fundarsa aquella en dita Universitat per qualsevol que mogut del zel pio de son institut la volgues fundar, dumodo V.E. no gastas cosa alguna, per ningun temps ab sa erecsio y salaris.
5. Presuposat lo fet, que se deu reportar à V.E. passarem à referir à V.E. los reparos, que proposan los 4 Collegis ab sos doctissims papers, y lo que havem conciderat digna de noticia per la mes asertada resolucio.
6. Lo primer reparo es del Collegi de Theologia, que concisteix en que los Doctores de dits Collegis, tenen dret adquirid de percebir propinas de tots los graus, y agregacions; à que se conforma lo Collegi de lleýs, dient que à jura los toca la percepcio de propinas

ÿ que per consequent no podria tenir lloc la dita gracia perque sels perjudicaria ab ella lo dit dret.

7. Empero es insubsistent lo dit reparo, majorment atesos los motius ab que fundan la percepcio de propinas, dient provenir (com es cert) de les ordinacions que feu ÿ donà V.E. ÿ lo savi Concell de Cent a la dita Universitat litteraria als 15 de octubre de 1629 per la ereccio del Collegis numero dels Doctors, de que se havien de compondrer ÿ lo que se havia exhigir de propina en los graus, ÿ actes de cada facultat (les quals ordinacions van umpressas ab lo titol: *Ordinacions, é nou redres fet per instauracio, e, reparacio de la Universitat del estudi General de la Ciutat de Barcelona* de hont se segueix, no poderse conciderar à jure la dita percepcio, derivant (com deriva) de estatut facultatiu, ÿ quel pot mudar, ÿ revocar V.E. ÿ lo savi Concell de Cent, com esta dit.
8. Lo Segon reparo es del Collegi de philosophia ÿ concisteix, en que semblant gracia no te concedida V.E. per los subjectes de las demes facultats, ÿ que axí no seria proporcionable se concedis per dos insignis en la facultad de predicacio, pero es de poca rellevancia lo dit reparo puix en altres facultats te V.E. concedida igual gracia.
9. Primerament V.E. ÿ lo savi Concell de Cent, tenen feta gracia de dos graus cada any gratis, en las facultats de Theologia ÿ Lleis, à favor de dos subjectes obtentors de les Catredillas, ÿ axi se agraduan finit los dos anys de sa lectura.
10. Secundo te feta V.E. axí mateix altre gracia de dos actes de Concesions pro Universitate majors ÿ menors per dos pobres estudiants sens pagar propinas als examinadors, ÿ Doctores Collegiats que las votan, ÿ habilitan, ÿ no sols conseguexen de V.E. aixsa merce, si no tambe la de manarlos donar à cada Conclusionista, sinquanta reals per lo cost de las Conclusions, del que se conclou, no esser verdader dado que V.E. no tinga feta gracia semblant respecte de les demes facultats.
11. Proposa tercer reparo lo Collegi de Lleys dient que si be su Illma. – à Canciller entra à tots los graus de totas facultats percebint propinas doblas, ÿ que aparexeria tenir igual dret ab los Doctors perque li concedis V.E. la dita gracia, com la qua concedi, V.E. à tots los Doctors per sos fills, ÿ nebots, pero que sí V.E. la otorgas

à dit Illm. Sr. Canciller, no seria igual, sino major, perque sempre seria certs tots los anys los subjectes per qui demana S. Ilma. lo que no milita ab sos fills y nebots, perque son sempre incerts.

12. Es tan discret lo sobredit reparo, com facil la satisfacio, perque à demes de concorrer en uns y altres subjectes igual raho de incertitud, noy ha persona que no se persuadesca per mes facil lo haverhi cada any dos graduandos fills, ò nebots, de 84 Doctors Collegiats que componan los 4 Collegis, que no dos estudiants insignes en lo exercici de la predicacio, ò que en cas de no haverhi un any dos fills ò nebots, no ni hage lo any seguent, quatre ò sis, y tal vegada mes.
13. Y encara que lo dit Collegi de Lleis allega de que no milita igual rahó entre su Illma com a Canceller, y los Doctors Collegiats assitaxan als graus, per lo examen, y aprobacio dels graduandos, es en virtut de altre statut facultatiu de V.E.: y Su Illma assisteix à tots, y en totas las facultats per fer los Conferimus als graduandos, que es acte mes preheminent, que no lo de la habilitacio, y examen.
14. Esta preheminenca se corrobora si se aten que los sumos Pontifices, y Serenissims Senyors Reys en qui sols resideix la facultat de conferir los graus, la ottorgaren à V.E. y V.E. la comunica à dit Illm. Sr. Canciller, usant de la dita facultat, y per conseguent ve à suposar, y suposa mes, en tots los graus que no tots los Doctors Collegiats, puix representa en ells à sa Santedat, à sa Magestat y à V.E. y axí es tant preheminent sa Illma per sa dignitat que no ho son tots los Doctors ab la sola laureola de son grau.
15. Quant mes, que etiam que V.E. se dignas concedir eixa gracia à dit Illm. Sr. Canciller, per ningun medi podria ser igual à la que te concedida V.E. anys ha als Doctors Collegiats per sos fills y nebots axí per los que han passat desde que feu V.E. lo dit estatut y gracia y en que su Illma ha fet gratis lo conferimus, com dels molts que se agraduaràn à cetero extante statuto.
16. Y finalment eixa nateixa gracia de graduar, fills i nebots la te concedida tanbe V.E. à tots los Doctors que son agraduats en altres Universitats, ab una modica propina, los quals en cas de arribar à veurerse un sol instant de per se després de agregats, logran mes merce que no sa Illma ab molts anys y per conseguent haventse

prejudicat à sa Illma ab un ÿ altre estatut, respecte de las propints doblas que li pertocan com à Canciller, en tots los graus sense haver fet à V.E. ninguna representacio, lo fa mes digne, perque li concedesca V.E. com à Canciller, la gracia que solicita, en recompensar del danÿ, ÿ perjudici, se li ha subseguit ab los dits estatuts.

17. Y encara que del fins assi discorregut, crehem deu tenir V.E. bastantment satisfets los reparos ponderats per los Collegis, ab tot es precis dir à V.S. de que nos apar, seria molt conforme, en V.E. ÿ savi Concell de Cent, lo fer dita gracia, premeditadas totas las circunstancias, que se atenan en tots los comuns, quant sels demana alguna merce, que son: *Qui demana, Per a qui, A qui ÿ À quin fi.*
18. *Qui demana*, es un Illm. Sr. Bisbe Pastor ÿ Prelat desta Ciutat ÿ Canciller de la dita Universitat Literaria, per sa dignidad. qui no sols te lo merit del gran zel que li devem tots, ab esta sollicitut sino que concorra en ell, com à tal Canciller, tota la facultat Pontificia, ÿ Regia, ÿ la de V. Exc., la qual no milita en ningun Dr. Collegiat.
19. *Per a qui la demana* es, per dos subjectes estudiants seglars, que ordinariament son fills de pobres Pares ÿ que no se agraduarien y altrament *eorum paupertas nomina obscuraret* ÿ aparexeria impropri en V.E. *non illos extollere*, com diu Solorzano ibi *sed et genus humanitatis noxiosissimum esse non illos extollere et premiis sollicitare de publico, quacumque in arte excellere reperiantur.*
20. *A qui demana*, es, à V.E. ÿ savi Concell de Cent, de qui se te experiencia haver fet semblants gracias, ÿ axi seria contra la gran caritat de V.E. lo negarse à dita merce, quant de ella se es pot resultarne lo früit, que se dexa conciderar, ÿ ultimament semblant genero de merces es de Princeps com diu lo matex Solorzano ibi *Discant igitur Principes inter precipuos thesauros suos ea reponere, quae in alendos, et sublevandos homines eminentioribus studiis, disciplinis, et aliis quibusvis, artificiiis, praeditos erogaverint.*
21. *A quin fin se demana* es perque puga haverhi en dita Universitat un seminari de predicadors insignes seglars Catalans (ÿ los mes fills de pobres pares) que ab la ensenÿansa de sa predicacio exiran à illustrar los pulpits de unas, ÿ altres parts per la salut esperitual de

les animes (de que sempre se necessita) y en particular perque tots aquells, que seran elegits Rectors sapian predicar, y ensenyar à sos parroquians lo verdader camí de la virtut.

22. Cert es (Exm. Sr.) que à mes de concorrer en V.E. los motius que se han ponderat deu premeditarse, que los Doctors que aportan la institucio dels graus, simbolisat ab una Piramida y Parra enroscada ab fruýt, y una corona Real à la cima, y lo letrado *Sic docti à potentibus sublimandi* no palan de que se pagassen propinas per los graus, per conciderarlos tal vegada com à debit de Justicia *doctis et bene merentibus*.
23. Rursus, perque si be aportan alguns Doctors que los graus tingueren son principi de un Emperador any 674 y de un Pontifice en lo any 1151, dels quals passà despres à las Universitats, y Academies de Espanya, no fan mencio de propines, sino que solament diuhn de que se elegian, per los graus los benemerits, y doctes en cada facultat.
24. De aquí se collegeix que axí com als doctes, insignes è eminents en qualsevol facultat, los afavoreix lo dret ab tantas gracias, privilegis, y prerogativas, no seria difficil lo trobarse venir compresa entre ellas la concessio dels graus gratis, maxime essent (com ho es) lo grau, la corona, ò primer premi de la aplicacio, y estudi en qualsevol facultat.
25. Y finalment sí en moltes Universitats se han concedit, y se consedeixen graus gratis per servir una campanya à la Magestat de un Rey Catholich (com ho hanfet en la Universitat de Lleida) com podrà V.E. dexar de concedirlos à sa Illma. per los que se aplicaran a servir à la Magestat divina en las palestras de la Predicacio alomenos un any, majorment trobantse erigida esta Universitat ad instar Illerdae.
26. Y per quant del que fins assí, se ha ponderat, no se han proposat à V.E. los medis ab que se poden y deuen disposar los dits certamens, nos apar tambe, de que V.E. ex nunch podria resoldrer (en cas se ottorque dita gracia) que los certamens se degan fer ab alguna Iglesia de la present Ciutat, devant lo Santissim Sagrament (que per a sempre sia alabat) lo dia que à V.E. li aparexera, assenyalar los punts pera predicar lo Cathedratic, que exercitara

- la lectura Cathedra de predicacio, concorrent en dits actes, tres ò quatre examinadors sinodals ad minus, dels que te S. Illma. destinats per los examens de las parroquials, fent relacio despres à V.E. dels subjectes que tendran per habils, y dignes, peraque de aquells ne puga elegir dos – Exm. Consistori donant al primer lo grau de facultat major, y al segon lo de facultat menor, conforme se demana en la primera peticio.
27. Ab esta diferencia, que respecte de no poderse prohibir, als que hauran cursat la facultat de Lleys y Canons, lo exercici de tan sant empleo, y que per estos seria de ningun util la concessio del grau de Theologia, per no poderse agrauar en dita facultat, som de sert de que V.E. podria tambe disposar, de que en lloch de dit grau en cas de ser primer elegit lo tal subjecte se li donàs y concedis gratis lo grau, agregacio y bachillerat de la sua facultat de Lleys y Canons, en lloc del grau de Theologia.
28. Sens que a la sobredita disposicio, en ordre à assistir à dits certamens, los Examinadors sinodals obsta lo disconregut per los Collegis de Theologia, y lleys amb sos papers, dient en ells que seria contravenir als estatuts de la dita Universitat y transplantar al Palau de S. Illma. los actes de Universitat perque assentat per constant de que dit actos se ha de fer sino ab una Iglesia, per publicum concursus, y no ex altra part, resta desvenescuda la dita concideracio, y ultimament lo dit acte no se podria representar per acte de Universitat sino sols de V.E. per la eleccio dels subjectes, à qui hauran de conferir los dits graus.
29. Per tot lo que (salvo lo sentir indefectible de V.E. y savi Concell de Cent) pot molt be assentir V.E. à la dita gracia que solicita sa Illma.
30. Y passant a la significacio que tenim feta de que V.E. pot donar permissio peraque puga fundar qualsevol suis expensis la dita cathedra sems alterar lo curs de las demes, que te V.E. erigides en la Universitat nos apar tambe que V.E. noy deu tenir ningun reparo y les rahons que se aniran referint.
31. Es la primera perque ab la disposicio de la Butlla del Pontifice Nicolau quint, concedida a dita Universitat expressament se manà de que se ensenyen en ella totas las facultats lictas ibi: *in omni*

facultate licita legatur y así essent licita, necessaria, y tant del seveŷ de Nostre Senyör la ensenŷansa de dita facultat, apar sera conforme a la dita Butlla la permissio y nova ereccio de la Cathedra de la dita facultat de predicacio.

32. Ni obsta lo reparo que han proposat a V.E. los quatre Collegis, de que seria superflua dita fundacio, trobantse erigidas en dita Universitat Cathedras de ascriptura, y Rethorica, ab les quals se ensenya la substancia y modos per la predicacio, porque se respongue la ensenŷansa de las ditas Cathedras sempre seria molt distincta de la que se faria en la Cathedra que sa preten erigir, puix en esta seria lo blanch de son estudi, y ensenyan, lo exercici declamatori, y lo que han escrit y ensenyan los Sants Pares en sas Rethoricas sacras, com son Sant Agustí, Sant Antonino, y altres Sants Bisbes, y Prelats, lo que no se ensenya vuŷ, ab las ditas Cathedras de Escriptura y Rethorica.
33. Y quant en lo mes acrisolat dictamen, se volgues conciderar una mateixa ensenŷansa, ni hauria dos, y no seria contrari a las disposicions de V.Exc. puix que en dita Universitat ni ha quatre de Lletas Humanas, dos Catredillas de Theologia y Lleŷs, y sis de philosophia, y la mateixa observansa se te en altres Universitats, ahont ni ha dos de un mateix institut.
34. Ni obsta lo segon reparo que pondero â V.E. lo Collegi de Theologia dient que esta Universitat fonch erigida *ad instar* de las de Lleŷda, Perpignya, y Tolosa, y que per consequent no estant erigida en ditas Universitats semblant Cathedra de predicacio (com se creu) no seria conforme â la dita clausula *ad instar* sa ereccio, porque se respon que la dita clausula no se ha entes may respecte de las Cathedras, sino en orde â la participacio, y goso dels privilegis que tenien â les ores ottorgats y concedits las ditas Universitats y esta intelligencia â mes de ser molt juridica la ha observada sempre V.E. en los casos que ha volgut erigir, y suprimir Cathedras, puix may â tingut la mida si en ditas Universitats estaven erigidas, ò suprimidas sino solament si era de conveniencia ò no a la dita Universitat erigir, ò suprimir aquellas porque altrament no ne haurian erigidas sis de Filosofia, quant en duas Universitats de Lleŷda y Perpinyà sols sen troba tres de fundades.

35. La segona rahó que apar pot persuadir à V.E. dita permissio se funda ab la ponderacio que fa lo Collegi de Lleys ab son paper (parlant la Clementina prima de magistris sobre la extincio de la Cathedra de Hebreu que se pretenia supprimir) dient que esta no se podria suprimir, axi per la disposicio de dita Clementina, com per ser de suma importancia la explicacio de dita llengua per la predicacio; luego ab major rahó se ha de confessar, de que sera de mes importancia la incorporacio de dita nova Cathedra de predicacio, ab la qual se ensençara que institut lo tot, de tan llohable exercici.
36. La tercera raho que apar pot inclinar a V.E. à donar dita permissio se infereix de altre ponderacio que fa lo dit Collegi de Lleys sobre lo mateix assumpto de dita Cathedra de hebreu, ab la qual assento que lo lustre de las Universitats grans, no concisteix en que *pateant omnibus*, sino en que *omnia pateant in ea*, tenint per est effecte fundadas Cathedras de totas facultats, que ve à ser lo mateix que se ha dit de la clausula sobre expandida *un omni facultate licita legatur*: Luego per esta matexa raho de universaliter *et ut omnia pateant in ea* seria molt del lustre y estimació à V.E. y de dita Universitat la ereccio de dita Cathedra, majorment haventni de fundadas en dita Universitat 4 de lletras humanas, ò gramática, altre de Grech, altre de Hebreu, altre de Aritmetica y en moltes Universitats tambe altres de Escot, de Durando, de Musica, y de art militar, que son todas las mes, de menor importancia ò consecuencia que no la de predicacio.
37. Per tot lo que (salvo la discretissima censura de V.E.) nos par que pot y deu ottorgar V.E. y lo savi Concell de cent la permissio de fundar nova Cathedra de predicacio en dita Universitat per qualsevol persona que vulla fundarla à sos gastos propis axi com la otogà, y concedi V.E. en la que se troba fundada dita de Doña Marina, dumodo no se altere o perturbe lo curs y ensençansa de la de Hebreu y de las demes que se troban erigidas en dita Universitat y à condicio que lo Cathredatich que se eligira hage y dega ser Ecclesiastich Catala seglar y graduat en facultat major.
38. Y en concideracio que sobre una y altre gracia se pot oferir haver de discorrer, y ançadir algunas cosas precisas per la direccio, estabilidad, y firmesa de ditas merces nos apar que V.E. podria

cometre la disposicio dellas als Exms. Srs. Consellers, y junta de estudi, peraque sian servits disposarho conforme millor los aparexera convenir à major gloria de Deu Nostre Sr. en benefici publich, y particular de V.E. y de sos Ciutadans, y del Lustre, y credit de la dita Universitat, y Studi general de V.E. no apartantse en res del substancial expressat en lo present paper y resumen.

ASSAJOS I ESTUDIS
ASSAYS AND RESEARCHES

ASSAJOS I ESTUDIS

Mutilated Veterans: The Heroic Representation of Disability in Italian Children's Literature

Veterans mutilats: la representació heroica de la discapacitat en la literatura infantil italiana

Silvia Pacelli
silvia.pacelli@uniroma3.it
Roma Tre University (Italy)

Data de recepció de l'original: 15/02/2025

Data d'acceptació: 03/04/2025

RESUM

Aquest article destaca el canvi significatiu en la representació de la discapacitat a la literatura infantil amb l'arribada de la Primera Guerra Mundial i el feixisme a Itàlia, amb l'objectiu d'aclarir l'ús de personatges veterans discapacitats amb fins ideològics. Durant la guerra, a Itàlia, es produeix un augment substancial en la producció de llibres amb temàtiques històriques i bèl·liques, així com biografies que subratllen l'heroisme i el sacrifici d'aquells que van defensar la seva nació. Moltes obres de literatura infantil pretenen implícitament educar els futurs reclutes en els valors del sacrifici per la pàtria, i militaritzen prematurament la infància i el joc infantil. L'entrada d'Itàlia a la guerra provoca un canvi fonamental en la representació de la discapacitat als llibres infantils: la gran quantitat d'invàlids de guerra impulsa una reavaluació sense precedents de la imatge de les discapacitats físiques, els veterans mutilats esdevenen una qüestió social legítima, i la seva representació adquireix una nova dignitat pública perquè els seus cossos porten les empremtes del seu patriotisme i valent sacrifici.

Tanmateix, la representació dels veterans discapacitats als llibres infantils és típicament unidimensional i serveix a fins ideològics.

PARAULES CLAU: Període d'entreguerres; literatura infantil; discapacitat; veterans mutilats; feixisme

RESUMEN

Este artículo destaca el cambio significativo en la representación de la discapacidad en la literatura infantil con la llegada de la Primera Guerra Mundial y el fascismo en Italia, con el fin de aclarar el uso de personajes veteranos discapacitados con fines ideológicos. Durante el período bélico, en Italia, se produce un aumento considerable en la producción de libros con temáticas históricas y bélicas, así como biografías que enfatizan el heroísmo y el sacrificio de aquellos que defendieron su nación. Muchas obras de literatura infantil buscan implícitamente educar a los futuros reclutas en los valores del sacrificio por la patria, y militarizan prematuramente la infancia y el juego infantil. La entrada de Italia en la guerra provoca un cambio fundamental en la representación de la discapacidad en los libros infantiles: la gran cantidad de inválidos de guerra impulsa una reevaluación sin precedentes de la imagen de las discapacidades físicas, los veteranos mutilados se convierten en una cuestión social legítima, y su representación adquiere una nueva dignidad pública, ya que sus cuerpos llevan las huellas de su patriotismo y valiente sacrificio. Sin embargo, la representación de los veteranos discapacitados en los libros infantiles es típicamente unidimensional y sirve a fines ideológicos.

PALABRAS CLAVES: Período de entreguerras; literatura infantil; discapacidad; veteranos mutilados; fascismo.

ABSTRACT

This paper highlights the significant change in the representation of disability in children's literature with the advent of World War I and fascism in Italy in order to clarify the use of disabled veteran characters for ideological purposes. During wartime, in Italy, there is a substantial increase in the production of books with historical and war themes as well as biographies emphasizing the heroism and sacrifice of those who defended their nation. Many works of children's literature implicitly aim to educate future recruits in the values of sacrifice for the homeland, and they

prematurely militarise childhood and children's play. The Italian entry into the war leads to a major turning point in the representation of disability in children's books: the huge number of war invalids drives an unprecedented revaluation of the image of physical disabilities, mutilated veterans become a legitimate social issue, and their representation gains a new public dignity because their bodies bear the marks of their patriotism and valiant sacrifice. However, the representation of disabled veterans in children's books is typically one-dimensional and serves ideological purposes.

KEYWORDS: Interwar period; children's literature; disability; mutilated veterans; fascism.

1. INTRODUCTION

Children's literature, as is now well established, has its own epistemological and scientific character and its own intrinsic complexity and problematic nature. Involving the literary axis on the one hand and pedagogical requirements on the other, it is a multifaceted and multi-perspectival field of study that must also take into account the function of children's literature as a vehicle for value systems and models of behaviour.¹

Children's narratives, because they are mediated by adults, necessarily represent an instrument for disciplining consciences, constructing social and civil identity, and controlling the imaginary.² This aspect, always present, becomes more pressing and evident in certain historical periods. This is the case for Italian children's literature in the period between the beginning of the First World War, the rise of fascism and the end of the Second World War. In comparison to the preceding period, there is a notable increase in the production of historical works, set in contemporary times, which portray heroic figures who have contributed to the glory of the Nation through their actions. Children's literature, particularly attuned to historical and cultural shifts, addresses a significant issue: the reintegration of the unprecedented

¹ FAETI, A. *Letteratura per l'infanzia*, Firenze: La Nuova Italia, 1977, p. 41.

² Cfr. FAVA, S. *Percorsi critici di letteratura per l'infanzia tra le due guerre*, Milano: V&P, 2004, p. 13. The author, referring to the fascist period, emphasizes the role of children's literature, with its constellation of cultural references, as a privileged observatory of the paths of the imaginary and a valuable interpretative tool for both explicit and implicit models conveyed.

number of war veterans into society. In this context, the figure of the mutilated soldier – returning wounded, disfigured, or blind as a result of his sacrifice in war – emerges and proliferates.

Many recent studies have highlighted the importance attributed to children's literature in the "nationalization" of childhood and the close relationship between narrative, war, and iconography.³ Despite this, representations of disability in Italian children's literature and the instrumental use of the disabled figure for ideological purposes remain mostly underexplored,⁴ and this historiographical silence extends to works published between the two World Wars. As a result, a period of significant intensity in the social history of disability and in the history of children's literature lacks adequate scholarly attention.

This contribution arises from doctoral research focused on the representation of disability in Italian children's literature. In this study, through bibliographic research and the use of primary academic databases, over 200 works featuring disabled characters were identified and examined using a specialized content analysis sheet. This paper aims to highlight the change that occurred during this historical period in the representation of disability,

³ Much has been written about the ideological use of children's literature during the Great War and the fascist period. See FOCESATO, W. *La guerra nei libri per ragazzi*, Milano: Mondadori, 1996; FOCESATO, W. *Raccontare la guerra: libri per bambini e ragazzi*, Novara: Interlinea, 2011; FOCESATO, W. «Nani, pinocchi e piccoli alpini. Il racconto della guerra», in CAMPAGNARO, M. (coord.). *La Grande Guerra raccontata ai ragazzi*, Roma: Donzelli, 2015, p. 90-105. Among the studies on the periodical press, see: MEDA, J. «Il Corriere va alla guerra. L'immaginario del "Corriere dei Piccoli" e le guerre del Novecento (1912-1943)», *Storia e documenti*, vol. 6 (2001), p. 97-114 and LA GROTTIERA, G. «Dal Corriere dei Piccoli: il fronte interno nel 1917», *Cahiers de la Méditerranée*, vol. 97, núm. 1 (2018), p. 153-162.

For the pervasiveness of this dynamic in education, as well as in children's leisure time and school publishing, see: ASCENZI, A., SANI, R. *Il libro per la scuola tra idealismo e fascismo*, Milano: V&P, 2005; GILFRÈ, M. *Il regime degli editori. Libri, scuola e fascismo*, Roma: Laterza, 2005; SANI, R. «Editoria scolastica e libri di testo nel ventennio fascista: dalla riforma Gentile alla Carta della Scuola di Bottai», in BOSNA, V., CAGNOLATI, A. (coord.). *Itinerari nella storiografia educativa*, Bari: Cacucci, 2019, p. 41-62; MEDA, J. «A scuola in tempo di guerra. Il regime fascista e la "nazionalizzazione dell'infanzia" durante la Seconda Guerra Mondiale (1940-1945)», in GALLO, S. (coord.). *Scuola e guerra. Insegnare la storia dei conflitti per una didattica di pace*, Pisa: ETS, 2010, p. 23-35; SANI, R. «Il potere delle immagini: l'iconografia della "Gioventù eroica" e dell'"uomo nuovo fascista" nelle illustrazioni dei quaderni di scuola del Ventennio», *History of Education and Children's Literature*, vol. XVIII, núm. 1 (2023), p. 479-489. On the campaign of "demilitarization" of childhood imaginary after the end of World War II, see MEDA, J. «Contro i "giocattoli guerreschi". La campagna per il disarmo del giocattolo italiano e la smilitarizzazione dell'immaginario infantile (1949-1955)», in DI CARPEGNA FALCONIERI, T., RITROVATO, S. (coord.). *Il racconto delle armi*, Bologna: Il Mulino, 2021, p. 249-270.

⁴ SCHIANCHI, M. «Due studi, ancori pionieristici, sulla disabilità nella cultura popolare e nella letteratura per l'infanzia», *Rivista di Storia dell'Educazione*, vol. 7, núm. 1 (2020), p. 19-29.

with particular focus on the role assigned to the character of the war veteran, emphasizing how, in a circular manner,⁵ the imagination has influenced the social history of disability and vice versa. In the following paragraphs, a general overview of the relationship between disability and children's literature will first be provided, followed by a more detailed examination of the roles attributed to characters with disabilities during the interwar period, including through the analysis of a particularly significant work for children: *Il romanzo di Pasqualino*.

2. DISABILITY IN ITALIAN CHILDREN'S LITERATURE: FUNCTIONS, CHANGES AND PERSISTENCE

The dual nature of children's works – on one hand, educational and, on the other, entertaining –⁶ is what constitute the vast heuristic potential of children's narratives for reconstructing a history of the collective imaginary of a historical period. They represent, in fact, precious evidence of «man's cultural production interconnected with his education, of yesterday and today»⁷ and useful devices for «handing down rules, notions, tastes, models and antimodels, stereotypes and fractures».⁸

Character choice, which facilitates young readers' processes of identification and immersion in the narrative, is certainly among the choices that have the greatest influence on the effectiveness of a children's text, as a means of achieving civil and moral goals. Characters with disabilities and physical impairments have always been widely present in children's literature and very often play an instrumental role in the work's implicit aims.⁹

⁵ D'AMATO, M. *Finzione e mondi possibili: per una sociologia dell'immaginario*, Limena: Libreria Universitaria, 2012, p. 17.

⁶ SEE NIKOLAJEVA, M. *The Rhetoric of Children's Literature*, Lunham: Scarecrow Press, 2002.

⁷ CANTATORE, L. «La letteratura per l'infanzia e le forme della storia», in CANTATORE, L., GALLI LAFOREST, N., GRILLI, G., NEGRI, M., PICCININI, G., TONTARDINI, I., VARRÀ, E. (coord.). *In cerca di guai. Studiare la letteratura per l'infanzia*, Bergamo: Junior, 2020, p. 14.

⁸ *Ibidem*. On this subject, see also CANTATORE, L. «Letteratura per l'infanzia e Storia dell'educazione: tangenze e contraddizioni di un rapporto complesso», *Annali online della Didattica e della Formazione docente*, vol. 6 (2013), p. 59-75.

⁹ For a more detailed discussion, refer to: LACHAL, R.C. «L'infirmes dans la littérature italienne destinée à l'enfance et à la jeunesse. Analyse typologique de 57 œuvres», *Enfance*, vol. 27, núm. 3 (1974), p. 287-312; GRANDI, W. «Fuori dal margine. Metafore di disabilità e di integrazione nella recente letteratura per l'infanzia», *Ricerche di Pedagogia e Didattica*, vol. 7, núm. 1 (2012), p. 1-12.

Throughout the 19th century and for a large part of the 20th century, in most cases, characters with disabilities appear in children's literature just as "roles" sketched only in outline: they are one-dimensional figures; narrative metaphors rather than full-fledged characters. In 19th century literature, which is characterised by strong moralistic-didactic intentions, characters with disabilities mainly assume the important function of arousing emotions and feelings of compassion, while simultaneously, encouraging virtuous behaviour and exhorting the reader to act uprightly.¹⁰ The attitude toward disability appears ambivalent: alongside the more purely pietistic view and the medieval echoes of rejection, ridicule, and disgust, there is a tendency to exalt characters with disabilities for their moral qualities and sacrifices.

From the "monster-body" to the "monument-body",¹¹ the physicality of the soldier lends itself to a rhetorically patriotic reading: the wound becomes a metonymy of courage, a tangible remnant of the combat experience.¹² In the interwar period, characters with disabilities fulfil a strong instrumental function, inheriting some of the elements that characterise the previous era but being bent to serve a more ideological purpose through the extensive use of exemplary figures of heroic soldiers and war invalids.

Although, in the history of Italian children's literature, the interwar period is a time rich in innovation and transformation,¹³ authors are clearly aware of

¹⁰ PACELLI, S. «Il "povero infelice": la rappresentazione della disabilità nella letteratura per l'infanzia tra fine Ottocento e inizio Novecento», in ANGELINI, C., LA ROCCA, C. (coord.). *La serie del Dottorato TRES 2*, Roma: Roma TrE-press, 2023, p. 101-110. Throughout the Italian Risorgimento, the focus of children's literature production was primarily on obedience, discipline, perseverance, patience, and modesty. Cf. FOCESATO, W. *Raccontare la guerra: libri per bambini e ragazzi*, Novara: Interlinea, 2011, p. 30. The "little sentinels" and "Sardinian drummers" in the novel by DE AMICIS, E. *Cuore*, Milano: Treves, 1886 are some of the key elements of an image of sacrifice and martyrdom, already in the Risorgimento era, as the highest aspiration of the child. De Amicis had already established a strong bridge between the army and the people, which was later fervently pursued during the fascist period. Cf. ISNENGHI, M. *Le guerre degli italiani: parole, immagini, ricordi, 1848-1945*, Milano: Mondadori, 1989.

¹¹ BRACCO, B. *La patria ferita. I corpi dei soldati italiani e la grande guerra*, Prato: Giunti, 2012, p. 11.

¹² Cf. SAVETTIERI, C. «Corpi feriti nella letteratura della Grande Guerra», *Arabeschi*, vol. 104 (2017), p. 104-117; RICCA, A.G. «Figure della mascolinità nell'immaginario della Grande Guerra», in GUIDI, L. (coord.). *Vivere la guerra. Percorsi biografici e ruoli di genere tra Risorgimento e primo conflitto mondiale*, Napoli: ClioPress, 2007; MONDINI, M. «The Construction of a masculine Warrior Ideal in the Italian Narratives of the First World War, 1915-68», *Contemporary European History*, vol. 23, núm. 3 (2014), p. 307-327.

¹³ STRUVE-DEBEAUX, A., LÉVÊQUE, M. «Introduction. Littérature pour la jeunesse de l'entre-deux-guerres: renouveau et mutations», *Srenae. Recherches sur les livres et objets culturels de l'enfance*, vol. 6 (2013), p. 1.

the potential of children's works for achieving civil and moral aims,¹⁴ and they treat these works with particular attention and caution. In this dynamic, the portrayal of disability continues to be used for educational purposes, such as transmitting the values of family, homeland, faith, and respect for hierarchies.

Yet, something begins to change in the collective image of physical disability and its representations during the First World War, with the homecoming of a large number of war invalids, estimated at over 450,000 to Italy in 1918.¹⁵ The causal nature of the deficit changes and leads to a new reading of disability as a «social claim»¹⁶ and a «legitimate, public and official social problem».¹⁷ The image of mutilated veterans is, therefore, connoted with a new public dignity, since they sacrificed themselves for the Fatherland and their bodies are a living testimony of this sacrifice. The mutilated body marked by war becomes a new vehicle for meanings, and the issue of veterans contributes, indirectly, to the integration into society of people with physical disabilities and to the redefinition of their social perception.¹⁸

¹⁴ In his essay, GANCI BATTAGLIA, G. *La letteratura infantile and G. Ernesto Nuccio*, Palermo: Boccone Del Povero, 1934, that childhood is «a fertile age in which every seed takes root with ease», p. 9. Giuseppe Fanciulli and Enrichetta Monaci Guidotti also argue that authors and publishers should be concerned about the content of children's books: «It is true that the child is the man in the making, but with this ideal concept the doctor could inject a child with an adult vial without thinking twice about it. Children's literature must also be dosed», FANCIULLI G., MONACI GUIDOTTI, E. *La letteratura per l'infanzia*, Torino: SEI, 1935, p. 11.

¹⁵ SCHIANCHI, M. *Il debito simbolico: una storia sociale della disabilità in Italia tra Otto e Novecento*, Roma: Carocci, 2019, p. 196. This number corresponds only to the veterans officially declared as mutilated and war invalids, while over one million of the six million mobilized sustained injuries of varying severity. For further details, see ISNENGHI, M., ROCHAT, G. *La Grande Guerra. 1914-1918*, Milano: La Nuova Italia, 2000. The numbers at the international level are staggering: more than 21 million men sustained war injuries, and approximately 13 million returned to civilian life with permanent disabilities. Cf. WINTER, J. «Le vittime: morti, feriti e invalidi», in AUDOIN-ROUZEAU, S., BECKER, J.J., GIBELLI, A. (coord.). *La prima guerra mondiale*, Torino: Einaudi, 2007, p. 447-457.

¹⁶ MEDEGHINI, R., VALTELLINA, E. *Quale disabilità? Culture, modelli e processi di inclusione*, Milano: FrancoAngeli, 2006, p. 33.

¹⁷ SCHIANCHI, M. *Il debito simbolico: una storia sociale della disabilità in Italia tra Otto e Novecento*, Roma: Carocci, 2019, p. 196.

¹⁸ SEE SALVANTE, M. «Italian Disabled Veterans between Representation and Experience», in COPPER, N., McVEIGH, S. (coord.). *Men After War*, New York: Routledge, 2013, p. 111-129 and PAVAN DALLA TORRE, U. «Storicizzare la disabilità: l'esperienza dei mutilati di guerra italiani e la costruzione di una nuova identità», *Welfare e Ergonomia*, vol. 1 (2021). As Medeghini and Valtellina point out, the sense of guilt and moral obligation lead society to invest in repair, prosthesis and rehabilitation in order to «bring the condition of the mutilated back to its origins», MEDEGHINI, R., VALTELLINA, E. *Quale disabilità? Culture, modelli e processi di inclusione*, Milano: FrancoAngeli, 2006, p. 29. The mutilated veterans contribute to the entrenchment of the belief that a deficit can, and should, be overcome, an idea which, with its pros and cons, will gradually extend to other disabled people.

3. WAR INVALIDS AND THE NATIONALISATION OF CHILDHOOD

Propaganda during and following the First World War portrays the marked body as the embodiment of the highest level of dignity. With the advent of fascism, «the difference is no longer so much about being normal or abnormal, but about being “true Italians” or “false Italians”; the question, from a medical biological psychiatric problem, becomes racial political ideological».¹⁹

After the tragic defeat at Caporetto in 1917, the State attempts to respond to this unprecedented social issue with a new regulation concerning the complex matter of assistance, pensions, prostheses, and the organisation of rehabilitation and vocational retraining activities. This attempt leads, in the same year, to the founding of the ANMIG, the National Association of the War Mutilated and Invalid.²⁰ Thus, the State finally comes to recognise the rights of persons with disabilities, but only those who sacrificed themselves for the Fatherland.²¹

Children's literature is involved in these changes and by the impact of a destructive event of unprecedented magnitude.²² The Great War – total, unlimited, mass –²³ leads to an increase in the production of stories with a historical background, stories with a war theme and biographies of great heroes and veterans who returned after serving the nation. These works aim to emphasise the heroic acts of those who fought to defend their country and

¹⁹ POLENGHI, S. «The history of educational inclusion», *Oxford Research Encyclopedia of Education*, 2021, p. 8.

²⁰ Alongside the ANMIG, during the same years, were also funded the Committee of Action for Mutilated and War Invalids and the Proletarian League of Mutilated, Invalids, Veterans, Orphans, and War Widows. All of them operated by projecting a political vision of physical sacrifice onto the injured bodies of their members. Cf. ISOLA, G. *Guerra al regno della guerra. Storia della Lega proletaria mutilate invalidi reduce orfani e vedove di guerra (1918-1924)*, Firenze: Le Lettere, 1990 and BALESTRAZZI, G. *L'opera nazionale per gli invalidi di guerra in mezzo secolo di storia: 25/3/1917-25/3/1967*, Roma: Apollon, 1967.

²¹ SALVANTE, M. «Italian Disabled Veterans between Representation and Experience», in COPPER, N., McVEIGH, S. (coord.). *Men After War*, New York: Routledge, 2013, p. 121. Mussolini himself, having been wounded in 1917, recounted his experience in *Diario di guerra* [War Diary], published in *Il Popolo d'Italia*. Although the entries about his injury are few, brief, and not entirely faithful to the facts, journalists and admirers sanctified the wounds and consecrated the public debut of Mussolini's body. See MUSSOLINI, B. *Diario di guerra*, Milano: Imperia casa editrice del Partito Nazionale Fascista, 1923; ISNENGI, M. *L'Italia del fascio*, Firenze: Giunti, 1996, p. 411.

²² CAMPAGNARO, M. «Sulle “soglie” della Grande guerra. Visioni e rappresentazioni nella letteratura per l'infanzia», in CAMPAGNARO, M. (coord.). *La Grande Guerra raccontata ai ragazzi*, Roma: Donzelli, 2015, p. 21.

²³ GIBELLI, A. «Nefaste meraviglie. Grande Guerra e apoteosi della modernità», in BARBERIS, W. (coord.). *Storia d'Italia. Annali XVII, Guerra e pace*, Torino: Einaudi, 2002, p. 549-589.

to encourage young people, implicitly, to depart for the war and sacrifice even themselves if necessary.

«The Great War constitutes the first example of conflict in the 20th century in which children are given a special place in the adult war device»,²⁴ childhood is, in fact, the privileged recipient of patriotic, moralistic, and guilt-ridden discourses through vectors such as games, school, and narratives. With the advent of fascism, these instances are further reinforced in an early and total militarisation of childhood:²⁵ «to the pedagogical hypothecation, which has always been lit on children's stories, is added in Mussolini's twenty years of rule the hypothecation of fascist indoctrination. Children's books become an instrument of penetration among the young and the very young with the task of feeding, with stories of various exemplarity, the ideology of the regime». ²⁶ The child becomes the protagonist of a «pre- and para-political and above all pre- and para-military mobilisation soon destined to become decisive in the policy of strength of nations, a biological guarantee of their vitality and therefore of their future». ²⁷

Between the two wars there is, therefore, a profound pressure of the bellic event on children's imagery, also evidenced by changes in the representation of disability in children's works. In fact, characters with congenital disabilities almost completely disappear and are replaced by the “new” idea of heroic disability. The tone of the narrative also changes: «the Deamicisian dimension of pedagogical sobbing appears to have been overcome»; ²⁸ the new Italians «must not weep but march». ²⁹

²⁴ FILOGRASSO, I. «Infanzie e guerre. Tra dimensioni culturali e problemi educativi», in CAMPAGNARO, M. (coord.). *La Grande Guerra raccontata ai ragazzi*, Roma: Donzelli, 2015, p. 57.

²⁵ FILOGRASSO, I. *Bambini in trappola. Pedagogia nera e letteratura per l'infanzia*, Milano: FrancoAngeli, 2012.

²⁶ BOERO, P., DE LUCA, C. *La letteratura per l'infanzia*, Roma-Bari: Laterza, 1995, p. 168. Most of the literary experiences carried out during fascism reveal a sort of inability to even *desire* models, behaviors, and strategies (both textual and otherwise) other than fascism, and truly alternative to those permitted by the regime. Cf. GIGLIOZZI G. *La metafora pietrificata: studi sulle strutture narrative degli anni Trenta*, Roma: Bulzoni, 1987, p. 9.

²⁷ GIBELLI, A. *Il popolo bambino: infanzia e nazione dalla grande guerra a Salò*, Torino: Einaudi, 2005, p. 6. By the same author, see also *L'officina della guerra: la Grande Guerra e le trasformazioni del mondo mentale*, Torino: Bollati Boringhieri, 2007.

²⁸ FAETI, A. *Guardare le figure: gli illustratori italiani dei libri per l'infanzia*, Roma: Donzelli, 2017, p. 243.

²⁹ *Ibidem*.

If, previously, the disfigured bodies had been looked upon with fear, pity, or embarrassment – and been narrated accordingly in children's works – with the First World War, these bodies become a symbol of national unity and unconditional devotion to the Fatherland. The novel *Vita semplice di Pippo Duranti*³⁰ [Simple Life of Pippo Duranti] features an ex-combatant who has lost a leg in battle and «who has a mark of courage and honour on his disfigured face, who stands on a crutch, but who still feels the strength to go through the streets».³¹ Bruno Angoletta's illustration shows the return of the soldier, who is welcomed with gestures of affection and admiration by his family. The man is standing upright, proud, holding a crutch and still wearing his military uniform. The entire illustration is in black and white, except for the soldier's uniform, which stands out in bright green and captivates the young reader's attention.

A similar scene appears in *Le memorie del merlo zoppo*³² [The Memoirs of the Lame Blackbird], by the important writer Camilla Del Soldato.³³ In the episode with the significant title *Il ritorno* [The Return], the son of an old woman returns blind from the war. The text recounts the moment when the man arrives at his mother's house, accompanied by his wife, and greets her and his children for the first time. The whole scene is deeply moving, as the author emphasises the woman's emotions, fluctuating between grief and admiration, while ensuring that the man's pride in having fought for his country prevails. In his words, there is no room for pity or sorrow. He is «upright, resolute, proud»³⁴ in his uniform: an example for the children of the «wonderful father who seemed to conquer the darkness with a smile and will».³⁵

Throughout the story, the man's condition is never explicitly mentioned: it is deduced from specific details of the narrative, such as his mother's poorly concealed emotion and the sudden interruption of the children's cries

³⁰ FRANCHI, A. *Vita semplice di Pippo Duranti*, Milano: Corbaccio dall'Oglio editore, 1941.

³¹ *Ibidem.*, p. 122.

³² DEL SOLDATO, C. *Le memorie del merlo zoppo*, Milano: Cogliati, 1920.

³³ The author's father is a man of letters, a patriot and steers his daughter's studies towards literature. Camilla Del Soldato, also, is an author for numerous women's periodicals, even though she is mainly known for her writing activity for children around the time of the Great War, with realistic-sentimental traits combined with fantastic elements, and for the production of her last years that reflects the sentiments of fascist ideology. For an in-depth biography, see FAVA, S. «Del Soldato Poggi Camilla», in CHIOSSO, G., SANI, R. (coord.). *Dizionario Biografico dell'Educazione 1800-2000*, vol. 2, Milano: Editrice Bibliografica, 2013, p. 472.

³⁴ *Ibidem.*, p. 149.

³⁵ *Ibidem.*

of jubilation when they find him. To refer to the character, the author uses *he* in italics, as if to indicate his importance while maintaining a respectful distance. The rhetoric in the narrative emphasises the willpower of the man who, despite his blindness, appears content and joyful and even supports the entire family, as is evident in the following passage:

- Mrs. Mom, here I am healthy and happy. How are you? Where's my usual chair?
- It's fine. Now give me Nicchio on your lap and come over here, all of you, for a brief examination. I want to see if you remember your lessons. You first, mommy. How do you feel?
- Young, young, - replied the grandmother like an obedient schoolgirl, but with such a beautiful tremulous voice that I could barely hear her.
- Good. I see you haven't forgotten. Ten with honours (...) Let's hear Alberto. Who are you?
- The little man of the house.
- Bravo! I like your voice, boy; it's become a steady voice. Give me your hand and squeeze it tightly; like this, like it's done between men.³⁶

Throughout the dialogue, the man urges all his family members, through his own example, to be strong and courageous. In the works of Camilla Del Soldato, there is a «good emotion; because always, beyond the pain, one feels a strength that wants to remain serene, bent a moment, not defeated. Especially the books born in the war years, and animated by such love of country, have these revelations flashing through the tears».³⁷

Therefore, in the interwar years, even through children's books, young people are taught that being wounded in war (for example, losing a limb) and sacrificing oneself for the fatherland is noble³⁸ and “natural”.³⁹ As Debè and Polenghi recall, while in other European countries it was feared that the sight of mutilated soldiers would have a negative impact by discouraging enrolment

³⁶ *Ibidem.* p. 149-150.

³⁷ FANCIULLI, G., MONACI GUIDOTTI, E. *La letteratura per l'infanzia*, Torino: SEI, 1935, p. 294.

³⁸ POLENGHI, S. «The history of educational inclusion», *Oxford Research Encyclopedia of Education*, 2021, p. 9.

³⁹ GIBELLI, A. *La grande guerra degli italiani, 1915-1918*, Milano: BUR, 2007, p. 232.

or producing repulsion towards war, in Italy, invalid veterans had to be seen: they elicited no shame or pity, but only pride.⁴⁰

An additional example of this type of narrative is the children's volume *Abecedario: omaggio al combattente* [ABC: Tribute to the Fighter], printed around 1917 by the Committee of Action for Mutilated, Invalids, and Wounded Veterans, with illustrations by Carlo Bisi, Filiberto Scarpelli, and Riccardo Salvadori. Using the letters of the alphabet, the book celebrates the achievements and battles of World War I, reconstructing the harsh life of the soldier and exalting work and sacrifice, including of one's own body, in the pursuit of victory.⁴¹

There are also a few rare works that combine a realistic backdrop with fantastic characters to contribute to this standardized representation. In 1917, Paolo Lorenzini (Collodi Nipote) wrote a novel titled *Il Cuore di Pinocchio. Nuove avventure del celebre burattino*⁴² [The Heart of Pinocchio. New Adventures of the Famous Puppet]. Pinocchio, in flesh and blood, secretly reaches the frontline and manages to enlist. Among the many *topoi* of literature for the internal front, the novel places an extreme emphasis on wounds and mutilations: Pinocchio loses both legs, which are replaced with

⁴⁰ DEBÈ, A., POLENGHI, S. «Assistance and education of mutilated soldiers of World War I. The Italian case», *History of Education & Children's Literature*, vol. 11, núm. 2 (2016), p. 234. An exemplary piece is an article by Vamba published in 1917. He aims to praise the work done by the military hospital in Florence, specialized in the care and assistance of soldiers wounded in the eyes. In the portraits of faces scarred by war, he also emphasizes how misfortune has not been able to erase the smile and joy of having made the most sublime of sacrifices. VAMBA, «Occhi e nasi», *La Lettura*, vol. XVII, núm. 8 (1917), p. 607-611.

⁴¹ Cf. MORANDINI, M.C. «I libri per l'infanzia: dagli alfabeti ai pop-up», *Espacio, Tiempo y Edication*, vol. 8, núm. 1 (2021), p. 115. As already highlighted, this type of narrative and imagery was widely used during the interwar period. Only some of the most significant examples have been presented in the contribution; among others, see also: AMBROSINI, L. *Sempronio e Sempronella*, Torino: Paravia, 1922; MARGA, *Piccolo Mondo Fascista*, Firenze: Bemporad, 1924; VISENTINI, O. *La zingarella e la principessina*, Milano: Mondadori, 1926; FARCI, F. *L'ultima tappa*, Torino: SEI, 1939; VALENTINI, G. *Il fiore sul fucile*, Genova: E. Degli Orfini, 1941.

⁴² COLLODI NIPOTE, *Il Cuore di Pinocchio. Nuove avventure del celebre burattino*, Firenze: Bemporad, 1917. In the title, the author seeks to «almost bring together the two great, irreconcilable, novels of our children's literature», FOCESATO, W. *Raccontare la guerra: libri per bambini e ragazzi*, Novara: Interlinea, 2011, p. 59.

true mechanical marvels, and later also loses his arms. The protagonist returns home to Geppetto but remains always cheerful and proud.⁴³

In line with the examples given, the typical portrayal of veterans is, nevertheless, one-dimensional, linked only to their heroic participation in the war, their courage, and their unselfish spirit of sacrifice. The physical and psychological pain of the veterans, the destabilisation of their image and identity, as well as the difficulties they encountered because they were unable to return to a “normal” life and were reliant on public aid, disappear from the picture. The wounded body of the soldier, in its physicality, is one of the most dramatic and complex sites of war memory in its ideological use.⁴⁴ The issue of care, recovery, and the return to a “normal” life for the mutilated assumed vast social dimensions and led to the necessity, on one hand, of exalting the sacrifice made, in order to give it a meaning, and on the other hand, of demonstrating the effectiveness of medical and welfare interventions.⁴⁵

4. DISABILITY, IDEOLOGY AND HEROISM IN THE NOVEL *IL ROMANZO DI PASQUALINO*

Among the works featuring characters with disabilities written around the time of the First World War, Teresah's *Il romanzo di Pasqualino*⁴⁶ [The Novel of Pasqualino] is particularly significant. In fact, the work summarises, in a particularly effective way, the main discourses concerning disability that can be found in children's literature during the period examined. The author, Corinna Teresa Ubertis, known by the pseudonym Teresah, was married to the

⁴³ Regarding the novel, Barbara Bracco writes: «In the midst of the war, even in our literature – which was not inclined to the gothic imagery typical of English-language fiction – a character like Pinocchio was reinterpreted by Collodi Nipote, replacing the famous wooden puppet with the wounded body of a young soldier; repeatedly injured, mutilated, and “repaired” by medical and prosthetic science, the soldier of the Great War, from a tender 19th-century puppet, transformed into a creature of flesh and steel of 20th-century modernity». BRACCO, B. «Il mutilato di guerra in Italia: polisemie di un luogo crudele», *Memoria e Ricerca*, vol. 38 (2011), p. 10.

⁴⁴ Cf. BRACCO, B. *La patria ferita. I corpi dei soldati italiani e la grande guerra*, Prato: Giunti, 2012, p. 10.

⁴⁵ The issue of the rehabilitation of the mutilated soldier, in addition to representing a moral problem, also had an important economic aspect: it aimed at partially recovering the incalculable loss of social capital. See, GALEAZZI, R. *Le moderne provvidenze sociali per i mutilati in guerra*, Milano: Ravà, 1915. Galeazzi, an Italian physician specialized in orthopedics, was very committed to the professional rehabilitation of the mutilated.

⁴⁶ TERESAH, *Il romanzo di Pasqualino*, Firenze: Bemporad & figlio, 1917.

politician Ezio Maria Gray, whose nationalist and interventionist positions she shared, and she wrote in the main trench newspapers, allowing her political ideology to seep from the pages.⁴⁷

In the novel, the young Pasqualino receives, as a gift, a box of wooden toys made by amputees. The box is a narrative device, and one of its toys comes to life in each chapter and tells the protagonist its story of a war hero. The disability-war connection in the book is presented through different pretexts, and the apparently fantastic scenario conceals a pressing ideological message for young readers and references to real figures. First, the toys received are the creations of war veterans in the real-life “Moncalieri Giuocattoli” factory. This factory was established through the work of Maria Letizia Bonaparte of Savoy,⁴⁸ who, during the First World War, turned her Savoy residence in Moncalieri Castle into a military convalescent home for war amputees and did a great deal of civil assistance work. Among the initiatives proposed, she created a workshop for the manufacture of children’s toys, with the aim of professionally rehabilitating soldiers and providing them with a commitment that was considered moral at the same time. The products were then sold for charity, further strengthening the link between childhood and the world of war.⁴⁹

One of the toy soldiers was carved by a veteran who had lost his hand and been equipped with a prosthetic wooden hand: «it took angelic patience», writes the author, «and a great invincible will to work. (What a fine example for those who have two hands and think of nothing but keeping them idle! said their father).⁵⁰ These are men who have lost everything, who have suffered for months without ever complain and whose greatest joy is to hear the news of the Italian advance.

Once again, the character with a disability serves an exemplary function in the story: to show the more “fortunate” his extraordinary moral qualities, his

⁴⁷ ASSIRELLI, S. «Ubertis Gray Corinna Teresa», in CHIOSSO, G., SANI, R. (coord.). *Dizionario Biografico dell'Educazione 1800-2000*, vol. 2, Milano: Editrice Bibliografica, 2013, p. 608-609.

⁴⁸ See FERRARO, M., PIOVANO, L. *Le stagioni di una residenza. Il Castello di Moncalieri attraverso i secoli*, Moncalieri: Amici del real castello e del parco di Moncalieri, 2020.

⁴⁹ The employment of war amputees is a widespread social problem. See POLENGHI, S. «Back to work. Riccardo Galeazzi's Work for the Mutilated Veterans of the Great War, Between German Model and Italian Approach», in VERPOEST, L., ENGELN, L., HEYNICKX, R., SCHMIDT, J., UYTENHOVE, P., VERSTRAETE, P. (coord.). *Revival After The Great War: Rebuild, Remember, Repair, Reform*, Leuven: Leuven Univ. Press, 2020, p. 218-237.

⁵⁰ TERESAH, *Il romanzo di Pasqualino*, Firenze: Bemporad & figlio, 1917, p. 37.

will to overcome the obstacle of his condition, his patience, and his «heroic serenity».⁵¹ The soldier is presented as a “saint”, a hero who never gives in to complaining or crying.

A work of this kind and with such aims naturally features one of the best-known disabled figures in Italian history: Enrico Toti. It is a miniature of Toti's “stamp” in the toy box that tells Pasqualino about Toti's adventures and his heroic sacrifice. Toti became an icon because, after losing a leg in a railway accident, he decided to enlist as a volunteer and fight against the Austrians, until he lost his life in battle, hurling his own crutch at the enemy in a final heroic gesture.

The character of Toti, which lies between myth and reality,⁵² is recounted and exalted between the pages because, as the author points out, «there must not be a child in Italy who does not know his history».⁵³ Toti, like the veterans, is portrayed as always cheerful and intent on encouraging others. Even in the account of his last moments, a laugh is described as lighting up his face:

Having lost his rifle, lost his bayonet, the dying Enrico Toti looked around. He was still standing halfway up his body: he was holding himself up by the prodigy of his one leg. All around him, the fallen piled up. He looked around, Enrico Toti, looking for a weapon to fight to the last, to die fighting. And he saw nothing. He only had his crutch under him...

Then he grabbed me and hurled me at the enemy. “Toh! Take that too!” he laughed. And he fell dead among the dead.⁵⁴

Enrico Toti, therefore, uniquely sums up one of the main stereotypes of patriotic heroism,⁵⁵ sealed by his extreme warlike gesture. The myth of Toti, which is also passed down through children's works, nourishes a large number of heroes during and after the war. With its almost religious aura, it is necessary in war propaganda to restore meaning to a sacrifice otherwise difficult to bear.⁵⁶

⁵¹ *Ibidem*, p. 36.

⁵² FABI, L. *Enrico Toti. Una storia tra mito e realtà*, Cremona: Persico, 2005.

⁵³ TERESAH, *Il romanzo di Pasqualino*, Firenze: Bemporad & figlio, 1917, p. 256.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 261-262.

⁵⁵ FABI, L. *Enrico Toti. Una storia tra mito e realtà*, Cremona: Persico, 2005, p. 7.

⁵⁶ DEBÈ, A., POLENGHI, S. «Assistance and education of mutilated soldiers of World War I. The Italian case», *History of Education & Children's Literature*, vol. XI, núm. 2 (2016), p. 246.

Pasqualino's novel clearly shows the commitment of the period to involving childhood in a nationalisation practice that also concerns the world of the imaginary, from toys to narratives. This practise creates «effects of multimedia multiplication of the consensual messages hinged on childhood»;⁵⁷ as if «it appeared more and more urgent to burn the stages that lead from the cradle to the battlefield, to the formation of the perfect soldier, ready to sacrifice himself for the fatherland».⁵⁸ Children's literature thus participates fully in this process of «overlapping and identification between the external front and the internal front»⁵⁹ through a strategy of imaginary control and mobilisation.

5. CONCLUSIONS

The examples mentioned throughout this contribution are merely a few of the many works that follow the same narrative rhetoric: the exaltation of the character of the maimed soldier; the portrayal of the character in an 'angelic' and one-dimensional manner; the return to society and the acclaim from others as a hero for the sacrifice made for their homeland.

Certainly, even during the period between the two World Wars, with the advent and decline of the fascist regime, there are works and authors that did not contribute to the logic of consensus. However, these positions themselves in a sort of "free zone"⁶⁰ and are distinguished from the dominant trends.⁶¹ The representation of disability that emerges from the works in this period appears to almost homogeneously centre around the exaltation of characters with an exemplary and ideological function in an Italian literature that slowly manages to move away from educational moralism linked to specific political and cultural conditions.

⁵⁷ GIBELLI, A. *Il popolo bambino: infanzia e nazione dalla grande guerra a Salò*, Torino: Einaudi, 2005, p. 14.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 34. See also, TODARO, L. «Tra pedagogia e propaganda: stereotipi narrativi, clichés letterari e modelli educativi nel racconto per l'infanzia in Italia negli anni della Grande Guerra», *Annali online della Didattica e della Formazione Docente*, vol. 8, núm. 12 (2016), p. 189-204.

⁵⁹ CAMPAGNARO, M. «Sulle "soglie" della Grande guerra. Visioni e rappresentazioni nella letteratura per l'infanzia», in CAMPAGNARO, M. (coord.). *La Grande Guerra raccontata ai ragazzi*, Roma: Donzelli, 2015, p. 28.

⁶⁰ Cf. BOERO, P., DE LUCA, C. *La letteratura per l'infanzia*, Roma-Bari: Laterza, 1995, p. 190.

⁶¹ FAVA, S. *Percorsi critici di letteratura per l'infanzia tra le due guerre*, Milano: V&P, 2004, p. 182.

This period marked a pivotal moment in the social history of the recognition of disability, granting it a social dignity never before possessed. Although still primarily associated with a specific group of people with disabilities, namely war veterans, this historical phase contributed to the emergence of a different perception of the disabled body.

Until then, disability had mainly been viewed with compassion or disgust; however, the experience of the world wars would lead to changes in orthopedics, medicine, science, social welfare policies, and also in the collective imagination and mindset. Furthermore, this historical moment contributed to definitively recognizing children's literature as playing a key role in guiding the consciences of younger generations towards desired values and ideals.

The maimed individuals suffered in their private lives from the need to accept their new condition and reintegrate into society, often facing an infantilizing or feminizing 'regression' that characterized the image of these disabled men. However, the association of these men with the world of the weak, and children in particular, fostered a public awareness of the issue of disability. However, the emotional and personal experience, with few exceptions, does not emerge in children's literature, which presents a seamless image of the war veteran. Children's literature has, therefore, contributed to a positive resemanticization of the wounded body, alongside posters, postcards, and even advertising.

INFORMACIÓ SOBRE ELS AUTORS DELS ARTICLES
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS OF THE ARTICLES

Informació sobre els autors dels articles *Information about the authors of the articles*

CALVO ROMERO, Sergio. Doctor en Història Contemporània per la Universidad de Zaragoza, Màster Universitari en Història Contemporània per la Universidad de Zaragoza, Màster Universitari en Dret Constitucional per la Universidad Internacional Menéndez Pelayo—Centro de Estudios Políticos y Constitucionales. Investigador postdoctoral del projecte de recerca PID2020-112800GB-C21: *La España de Franco, el legado de los fascismos y el debate sobre los contenidos de la democracia en Italia, Alemania, Bélgica y Francia (1945-1968)*. Algunes de les seves publicacions són les següents: “*Un enemigo más. La movilización estudiantil en Zaragoza (1965-1975)*”, pp. 107-126, a Alberto Sabio (coord.): *El coste de la libertad. Presos políticos, represión y censura en Zaragoza (1958-1977)*, Zaragoza, Doce Robles, 2018; “*Las aulas se vacían y las calles se llenan. Las movilizaciones estudiantiles de 1972*”, CIAN-Revista de Historia de las Universidades, 25/2 (2022), pp. 28-59; Iván Romero, Cristian Ferrer i Sergio Calvo (coord.): *Lucha y represión en la Zaragoza del franquismo. 1958-1978*, Zaragoza, Prensas de la Universidad de Zaragoza, 2023; *Policías en las aulas*, Gijón, Ediciones Trea, 2024. Adreça electrònica: scalvoromero@hotmail.com.

ESCOLÀ I PONS, MARC B. Llicenciat en Història, en Ciència Política i de l'Administració i en Dret. Doctorat en Dret per la Universitat de Lleida. Catedràtic acreditat en Gestió Pública. Especialitzat en la gestió de les organitzacions universitàries. Ha estat secretari general de la Universitat Internacional de Catalunya i de la Universitat Abat Oliba CEU de Barcelona. Actualment és Protonotari Acadèmic de la Universitat Europea IMF del Principat d'Andorra, i director de l'Institut Universitari Alma Mater de la mateixa universitat, dedicat a la recerca sobre la institució universitària, en el qual tutoritza diverses recerques doctorals sobre la història de les universitats catalanes. Adreça electrònica: mbescola@euniv.eu.

FANTOVA I IBÁÑEZ, FRANCESC X. Llicenciat en Història per la Universitat de Lleida i Doctorat per la Universitat Europea IMF del Principat d'Andorra, en la qual és professor regent d'Història de la Facultat d'Arts i Humanitats i Coordinador dels ensenyaments de Bàtxelor i Màster en Humanitats. Membre del Consell Científic de l'Institut Universitari Alma Mater de la mateixa universitat. Especialitzat en la recerca sobre història de les universitats catalanes i italianes. Adreça electrònica: coordinatio.b.hum@euniv.eu.

GONZÁLEZ GÓMEZ, SARA. Doctora en Ciències de l'Educació per la Universitat de Salamanca. Professora Titular d'Universitat del Departament de Pedagogia i Didàctiques Específiques de la Universitat de les Illes Balears. Membre del Grup d'Estudis d'Història de l'Educació (GEDHE). Actualment treballa en el projecte d'I+D+I «Historia pública de la educación en España (1970-2020). Percepción social, memoria colectiva y construcción de imaginarios sobre los docentes y sus prácticas» (PID2020-113677GB-100/AEI/10.13039/501100011033). Com a principals línies de recerca, ha treballat especialment en la història de les universitats, la fotografia com a font de la història de l'educació, la premsa pedagògica i l'opinió pública sobre l'educació a través de la premsa. Adreça electrònica: sara.gonzalez@uib.es.

MIQUEL LARA, AVELINA. Graduada en Educació Social (2014). Màster en Intervenció Socioeducativa sobre Menors i Família (2015). Doctorada en Educació (2020) per la Universitat de les Illes Balears. Actualment, està treballant a la Universitat de les Illes Balears com a Professor Titular Laboral. És membre del Departament de Pedagogia i Didàctiques Específiques i membre del Grup d'Estudis d'Història de l'Educació. Com a investigadora, s'ha interessat principalment en l'ús de les imatges com a font, la història de l'esport i la història pública. Adreça electrònica: avelina.miquel@uib.eu.

MIRET I MOSCATEL, ALEU. Llicenciat en Humanitats per la Universitat Pompeu Fabra. Especialitzat professionalment en els sistemes de garantia de la qualitat interna de les universitats i acadèmicament en la història de les universitats. Actualment és doctorand de segon any del Programa Interdis-

ciplinari de Doctorat de la Universitat Europea IMF, vinculat a la Línia de Recerca Doctoral “Universitat i país: les universitats en la història catalana”, realitzant la seva recerca sobre la història de la Universitat de Barcelona fins el seu tancament l’any 1717. Adreça electrònica: qualitas@euniv.eu.

PACELLI, SILVIA. Doctora en «Teoria i història de la pedagogia, l’educació i la literatura infantil» pel Departament de Ciències de l’Educació de la Universitat Roma Tre, amb una tesi de recerca sobre la representació de la discapacitat en la literatura infantil italiana des d’una perspectiva històrica. Actualment és investigadora postdoctoral a la Universitat Roma Tre i també professora contractada de «Història de la Pedagogia i de les Institucions Educatives» a la Universitat de Milà Bicocca. També ha estat professora contractada de «Literatura Infantil» al Departament de Ciències Socials, Polítiques i Cognitives de la Universitat de Siena. Els seus interessos de recerca se centren principalment en l’estudi històric de la literatura infantil, tant des d’una perspectiva textual com iconogràfica, així com en les representacions que s’hi donen i en les connexions entre literatura i contextos històric-educatius. És membre de les principals societats científiques nacionals i internacionals en l’àmbit de la història de l’educació i autora de diverses contribucions sobre els seus temes d’investigació. Adreça electrònica: silvia.pacelli@uniroma3.it.

QUINTANO NIETO, JUDITH. Professora Contractada Doctora a la Facultat d’Educació del Campus de Palència (Universitat de Valladolid) al Departament de Filosofia, Àrea de Teoria i Història de l’Educació. Les seves àrees de recerca estan relacionades amb l’educació per a una ciutadania global i la participació social i democràtica en diferents etapes i nivells d’educació, des de la primera infància, la joventut, la formació universitària, fins a l’educació de persones adultes i grans, amb especial atenció a l’educació popular i a la trajectòria passada i present de les universitats populars. Adreça electrònica: judith.quintano@uva.es

RAMIS BARCELÓ, RAFAEL. Catedràtic d’Història del Dret i de les Institucions de la Universitat de les Illes Balears. Ha publicat diversos llibres sobre història del pensament jurídic, Ramon Llull i el lul·lisme, història de les idees,

i història de les universitats, particularment de la Corona d'Aragó en temps moderns. Actualment és el Director de l'Institut d'Estudis Hispànics en la Modernitat (IEHM). Adreça electrònica: r.ramis@uib.es.

RAMIS SERRA, PEDRO. Doctor en Filosofia i Lletres. Professor de Filosofia, docent jubilat del CESAG i del Centre associat de la UNED de Palma, s'ha especialitzat en el pensament de Ramon Llull i en la història de les universitats, particularment de la Corona d'Aragó en temps moderns. Ha publicat una vintena de llibres sobre aquestes temàtiques. És investigador col·laborador de l'Institut d'Estudis Hispànics en la Modernitat (IEHM). Adreça electrònica: pedroramisserra@yahoo.es.

SERRANO I DAURA, JOSEP. Llicenciat i doctorat en Dret i en Humanitats. Ha estat professor d'Història del Dret i de les Institucions a les universitats de Barcelona, Pompeu Fabra i Internacional de Catalunya. Actualment és Director de la Càtedra Fiter i Rosell d'Història del Dret a la Universitat Europea IMF del Principat d'Andorra, on és també Coordinador del Programa Interdisciplinari de Doctorat, en el qual tutoritza també recerques doctorals sobre la història de les universitats catalanes. És membre de la Societat Catalana d'Estudis Jurídics de l'IEC i actual director de la Revista de Dret Històric Català. Adreça electrònica: jserrano@uic.es.

VALLÈS I DALMAU, JOAQUIM. Llicenciat en Història per la Universitat Autònoma de Barcelona. Ha estat responsable i director de serveis i de centres a la Universitat Internacional de Catalunya i a la Universitat Europea IMF del Principat d'Andorra. Actualment és doctorand de tercer any del Programa Interdisciplinari de Doctorat de la Universitat Europea IMF, vinculat a la Línia de Recerca Doctoral "Universitat i país: les universitats en la història catalana", realitzant la seva recerca sobre la història de la Universitat de Tortosa fins el seu tancament l'any 1717. Adreça electrònica: director.iuta@euniv.eu.

NORMES DE PRESENTACIÓ D'ORIGINALS PER A L'EDICIÓ

1. Els articles han de ser originals i estar redactats en llengua catalana, preferiblement, tot i que també s'admetran articles rebuts en altres idiomes sempre que el seu interès ho justifiqui. La direcció es reserva el dret de sol·licitar la traducció dels articles que no s'hagin presentat en llengua catalana als autors per a la seva publicació.
2. Els articles s'han de presentar en suport de paper i en disquet (preferiblement en MS Word per a PC o MAC).
3. El tipus de lletra ha de ser, preferiblement, Times dels cos 12, i el text s'ha de compondre amb un interlineat d'espai i mig.
4. L'extensió del articles no pot ser inferior a deu pàgines ni superior a vint i cinc (trenta línies de setanta espais). Tots els fulls han d'anar numerats correlativament.
5. Les notes s'han de posar numerades correlativament a peu de pàgina. Per a les referències bibliogràfiques de les notes s'han de seguir els criteris següents:
6. Els llibres s'han de citar: COGNOM, [*Atenció: són versals, no majúscules*], Nom sense abreujar; COGNOM; Nom sense abreujar; COGNOM, Nom sense abreujar. *Títol de la monografia: Subtítol de la monografia*, nombre de volums. Lloc de publicació-1: Editorial-1; Lloc de publicació-2: Editorial-2, any. [Nom de la Col·lecció, Nom de la Subcol·lecció; número dins de la col·lecció o subcol·lecció), Any, Nombre de pàgines [Informació addicional].
Els articles de publicacions periòdiques s'han de citar: COGNOM, [*Atenció: són versals, no majúscules*], Nom sense abreujar; COGNOM, Nom sense abreujar, COGNOM, Nom sense abreujar. «Títol de la part de la publicació en sèrie». *Títol de la Publicació Periòdica* [Lloc d'Edició-1; Lloc d'Edició-2], número del volum, número de l'exemplar (dia mes any), número de les pàgines en què apareix aquesta part. [Informació addicional]
7. En el cas que hagi figures, fotografies, gràfics o taules, s'han de presentar numerats correlativament en fulls a part i s'ha indicar dins del text el lloc en què s'han d'incloure durant el procés de maquetació. Les fotografies,

- els dibuixos o les imatges s'han d'entregar en reproducció fotogràfica o en format digital JPG o TIF i amb una resolució mínima de 300 punts.
8. Els títols dels apartats han d'anar en versals i numerats.
 9. Cal adjuntar algunes dades del currículum de l'autor o els autors, amb un màxim de 4 línies, que han d'incloure: institució a la qual pertanyen i el correu electrònic.
 10. Al principi de l'article hi ha d'haver el títol en la llengua original de redacció i la traducció a l'anglès. S'hi ha d'afegir també un resum, d'un màxim de quinze línies, i les corresponents paraules clau, en català, castellà i anglès.
 11. Amb vista a la indexació en diferents bases de dades, es demana que es segueixi el *Thesaurus català d'educació*.
 12. Per a garantir la qualitat dels treballs que es publiquin, el Consell de Redacció enviarà de manera anònima els articles a especialistes, els quals recomanaran si un article pot publicar-se immediatament, necessita revisió, o bé és rebutjat. Es comunicarà als autors l'acceptació dels treballs. Si el treball requereix revisió, es facilitaran als autors els comentaris escrits dels especialistes que l'hagin revisat.
 13. Els treballs s'han d'adreçar a la plataforma de la revista. En cas d'incidències escriure a pere.fullana@uib.es

PRESENTATION REGULATIONS OF ORIGINALS FOR PUBLISHING

1. Articles must be original and be written in Catalan, preferably, although articles received in other languages will be admitted, providing their interest warrants this. The management reserves the right to ask the authors for the translation of articles that have not been submitted in Catalan for their publication.
2. Articles must be submitted on paper and on disk (preferably in MS Word for PC or MAC).
3. Letter font must, preferably, be Times size 12, and the text must have one and a half line spacing.
4. The length of the articles cannot be shorter than ten pages or longer than 25 (30 lines of 70 spaces). All pages must be numbered consecutively. The Editorial Board may authorise the publication of longer articles.
5. Notes will be placed consecutively numbered as footnotes. Bibliographic references of the notes must meet the following criteria.
6. Books must be cited: Surname [*Notice they are small caps not capital letters*], Unabbreviated name; Surname, Unabbreviated name; Surname, Unabbreviated name. *Title of the monograph. Subtitle of the monograph*, Number of volumes. Place of publication-1: Publishing house-1; Place of publication-2: Publishing house-2, [Name of the Collection, Name of the sub collection; number in the collection or sub collection], Year, Number of pages [Further information].
Articles from periodical publications must be cited: Surname [*Notice they are small caps not capital letters*], Unabbreviated name; Surname, Unabbreviated name; Surname, Unabbreviated name. «Title of the serial publication», *Title of the Journal* [Place of publication-1; Place of publication-2], number of volume, number of issue (day month year), number of pages on which this part appears. [Further information].
7. Should there be figures, photographs, graphs or tables, they must be presented consecutively numbered on separate sheets and the place where they should be included during the layout process must be indicated in

the text. Photographs, drawings or images must be submitted as photo256 Educació i Història: Revista d'Història de l'Educació, Núm. 29 (gener-juny, 2017) pàg. 253-256 graphic reproductions or in JPG or TIF digital format, with a minimum resolution of 300 points.

8. Titles of sections must be in small caps and numbered.
9. Details of the author's or authors' CV must be enclosed, with a maximum of four lines, which will include: institution the author or authors belong to and their e-mail address.
10. The title in the original language along with its translation into English will be at the beginning of the article. An abstract must also be added, with a maximum of 15 lines, and the corresponding key words in Catalan, Spanish and English.
11. With a view to indexing in different databases, authors are requested to follow the *Thesaurus català d'educació*.
12. In order to ensure the quality of the articles that are published, the Editorial Board will send the articles anonymously to specialists, who will recommend whether an article can be published immediately, needs revision, or is rejected. Authors will be informed of the acceptance of the articles. If the article requires revision, the written comments of the specialists who have reviewed it will be made available to the authors.
13. Articles must be sent to the journal's platform. In case you need assistance write to pere.fullana@uib.es

DRETS D'AUTOR I RESPONSABILITATS

La propietat intel·lectual dels articles és dels respectius autors.

En el moment de lliurar els articles a *Educació i Història. Revista d'Història de l'Educació* per sol·licitar-ne la publicació, els autors accepten els termes següents:

1. Els autors cedeixen a la Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana (filial de l'Institut d'Estudis Catalans) els drets de reproducció, comunicació pública (incloent-hi la comunicació a través de les xarxes socials) i distribució dels articles presentats per a ser publicats a *Educació i Història. Revista d'Història de l'Educació*, en qualsevol forma i suport, i per qualsevol mitjà, incloses les plataformes digitals. El Comitè Editorial es reserva els drets d'acceptar o de refusar els treballs presentats i, igualment, es reserva el dret de fer qualsevol modificació editorial que consideri convenient. De ser acceptada pels autors, aquests hauran de lliurar l'article amb els canvis suggerits.
2. Els autors responen davant la Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana de l'autoria i l'originalitat dels articles presentats. És a dir, els autors garanteixen que els articles lliurats no contenen fragments d'obres d'altres autors, ni fragments de treballs propis publicats anteriorment; que el contingut dels articles és inèdit, i que no s'infringeixen els drets d'autor de tercers. Els autors accepten aquesta responsabilitat i s'obliguen a deixar indemne la Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana de qualsevol dany i perjudici originats per l'incompliment de la seva obligació. Així mateix, han de deixar constància en els articles que enviïn a la revista de les responsabilitats derivades del contingut dels articles.
3. És responsabilitat dels autors obtenir els permisos per a la reproducció sense restriccions de tot el material gràfic inclòs en els articles, així com garantir que les imatges i els vídeos, etc., han estat realitzats amb el consentiment de les persones que hi apareixen, i que el material que pertany a tercers està clarament identificat i reconegut dins del text. Així

mateix, els autors han d'entregar els consentiments i les autoritzacions corresponents a la Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana en lliurar els articles.

4. La Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana està exempta de tota responsabilitat derivada de l'eventual vulneració de drets de propietat intel·lectual per part dels autors. En tot cas, es compromet a publicar les correccions, els aclariments, les retraccions i les disculpes si escau.
5. Els continguts publicats a la revista estan subjectes —llevat que s'indiqui el contrari en el text o en el material gràfic— a una llicència Reconeixement - No comercial - Sense obres derivades 3.0 Espanya (by-nc-nd) de *Creative Commons*, el text complet de la qual es pot consultar a <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/deed.ca>. Així doncs, s'autoritza el públic en general a reproduir, distribuir i comunicar l'obra sempre que se'n reconegui l'autoria i l'entitat que la publica i no se'n faci un ús comercial ni cap obra derivada.
6. La revista no es fa responsable de les idees i opinions exposades pels autors dels articles publicats.

PROTECCIÓ DE DADES PERSONALS

L'Institut d'Estudis Catalans (IEC) compleix el que estableix el Reglament general de protecció de dades de la Unió Europea (Reglament 2016/679, del 27 d'abril de 2016). De conformitat amb aquesta norma, s'informa que, amb l'acceptació de les normes de publicació, els autors autoritzen que les seves dades personals (nom i cognoms, dades de contacte i dades de filiació) puguin ser publicades en el corresponent volum de la revista *Educació i Història: Revista d'Història de l'Educació*.

Aquestes dades seran incorporades a un tractament que és responsabilitat de l'IEC amb la finalitat de gestionar aquesta publicació. Únicament s'utilitzaran les dades dels autors per gestionar la publicació de la revista *Educació i Història: Revista d'Història de l'Educació* i no seran cedides a tercers, ni es produiran transferències a tercers països o organitzacions internacionals. Un cop publicada la revista, aquestes dades es conservaran com a part del registre històric d'autors. Els autors poden exercir els drets d'accés, rectificació, supressió, oposició, limitació en el tractament i portabilitat, adreçant-se per escrit a l'Institut d'Estudis Catalans (carrer del Carme, 47, 08001 Barcelona), o bé enviant un correu electrònic a l'adreça dades.personals@iec.cat, en què s'especifiqui de quina publicació es tracta.

COPYRIGHT AND RESPONSIBILITIES

The intellectual property of the articles belongs to the respective authors.

At the time of submitting the articles to *Educació i Història. Revista d'Història de l'Educació*, authors accept the following terms:

1. Authors assign to the Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana (a subsidiary of the Institut d'Estudis Catalans) the rights of reproduction, public communication (including communication through social networks) and distribution of the articles submitted for publication to *Educació i Història. Revista d'Història de l'Educació*, in any form and medium, including digital platforms. The Publications Committee reserves the right to accept or refuse submitted articles and the right to make any editorial changes it deems appropriate. If the suggested changes are accepted by authors, they should re-submit the article with such changes.
2. Authors answer to the Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana for the authorship and originality of submitted articles. In other words, authors assure that submitted articles do not contain fragments of works by other authors or fragments of their own previously published works; that the content of articles is original, and that the copyright of third parties is not infringed upon. Authors accept this responsibility and undertake to hold harmless the Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana for any loss or damage resulting from non-compliance with this obligation. Furthermore, they should include a statement in articles submitted to the journal regarding their responsibility for the content of the articles.
3. Authors are responsible for obtaining permission for the reproduction of all graphic material included in articles, and they should moreover ensure that images, videos, etc., have been created with the consent of the individuals appearing in them, and that material belonging to third parties is clearly identified and acknowledged as such within the text. Likewise, authors should provide the respective consents and authorisations to the

Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana when submitting articles.

4. The Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana is exempt from any liability arising from the possible infringement of intellectual property rights by authors. In all cases, it undertakes to publish corrections, clarifications, retractions and apologies, if necessary.
5. Unless otherwise stated in the text or in the graphic material, the contents published in the journal are subject to an Attribution - NonCommercial - NoDerivs 3.0 Spain (by-nc-nd) license from Creative Commons, the full text of which may be consulted at <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/deed.en>. Therefore, the general public is authorised to reproduce, distribute and communicate articles as long as their authorship and publishing entity are acknowledged, and no commercial use is made of them nor derivative work produced from them.
6. The journal is not responsible for the ideas and opinions expressed by the authors of published articles.

PROTECTION OF PERSONAL DATA

Institut d'Estudis Catalans (IEC) complies with the provisions of the General Data Protection Regulation of the European Union (Regulation 2016/679 of 27 April 2016). In accordance with this regulation, we state that, with the acceptance of the publication rules, authors authorise that their personal data (forenames and surnames, contact data and affiliation data) may be published in the respective volume of the journal *Educació i Història: Revista d'Història de l'Educació*.

These data will be incorporated to a processing controlled by IEC for the purpose of managing this publication. The authors' data will be used solely for managing the publication of the journal *Educació i Història: Revista d'Història de l'Educació* and they will not be transferred to third parties nor will transfers be made to third countries or to international organisations. Once the journal has been published, these data will be stored as part of the historical record of authors. Authors may exercise the rights of access, rectification, erasure, objection, restriction of processing and portability by addressing themselves in writing to Institut d'Estudis Catalans (Carrer del Carme, 47, 08001 Barcelona, Spain) or by sending an e-mail to the address dades.personals@iec.cat, in which the publication in question should be specified.

Presentació del monogràfic:

Sara González Gómez i Albert Cassanyes Roig

Entre l'ideal i el real: projectes universitaris en clau històrica

Judith Quintano Nieto

La vigència del projecte Universitat Popular: connectar passat i present

Sara González Gómez i Avelina Miquel Lara

El projecte d'una universitat radiada a Barcelona a inicis del segle xx

Francesc Xavier Fantova Ibáñez

La Universitat Literària de Solsona (1614-1717): funció social i conflicte interuniversitari

Joaquim Vallés Dalmau i Josep Serrano Daura

Els lideratges en la morfogènesi de les universitats històriques del Principat de Catalunya

Sergio Calvo Romero

Del paradigma binomial al contexto generalizado de movilización estudiantil en España (1965-1969)

Marc B. Escolà i Pons i Aleu Miret Moscatel

La historiografia de la Universitat de l'Estudi General de Barcelona

Rafael Ramis Barceló i Pedro Ramis Serra

El projecte frustrat d'una càtedra de Predicació a la Universitat de Barcelona (1695)

Assajos i estudis:

Silvia Pacelli

Mutilated Veterans: The Heroic Representation of Disability in Italian Children's Literature

*Societat
d'Història
de l'Educació
dels Països
de Llengua
Catalana*

